

Сл 14512

СОФИЯ • 1993

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 81

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 81

СОФИЯ • 1993

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 81
1988

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 81
1988

СОФИЯ . 1993 . SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. д-р *Ахмед Садулов* (отговорен редактор), проф. д-р *Величко Георгиев*, доц. *Димитър Попов*, доц. *Георги Бакалов*, доц. *Драгомир Драганов*
(научен секретар)

СЪДЪРЖАНИЕ

Е в г е н и я К а л и н о в а – Европейските катиталистически страни в сферата на международната културна дейност на България през втората половина на 50-те години	5
Т а н я Б о н е в а – Към типологията на обредите с антропоморфни фигури в българската традиционна обичайна система	58
М и х а и л Й о н о в – Българските въстанически движения през XVI и началото на XVII в.и Европа	84
Й о р д а н К. К о л е в – Формиране на професионалната структура на българската интелигенция (1878–1900)	112
А т а н а с М и л ч е в – Водоснабдяване, водопроводна мрежа и канализация във Вътрешния град на Плиска	140

SOMMAIRE

E v g e n i a K a l i n o v a – European Capitalist Countries in the Sphere of Bulgaria's International Cultural Activity in the Second Half of the 50-ies	5
T a n y a B o n e v a – About Typology of the Rites with Anthropomorphic Figures in the Bulgarian Traditional Ritual System	58
M i c h a i l I o n o v – Bulgarian Anti-ottoman Movements During 16-th and the Beginning of the 17-th Centuries and Europe	84
Y o r d a n K. K o l e v – Development of the Professional Structure of the Bulgarian Intelligentsia in the Period of 1878-1900	112
A t h a n a s M i l c e v – The Water Supply and Drainage Systems in the City of Pliska, Varna District	140

ГОДИШНИК НА СЪФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 81, 1988

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 81, 1988

ЕВРОПЕЙСКИТЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИ СТРАНИ В СФЕРАТА НА МЕЖДУНАРОДНАТА КУЛТУРНА ДЕЙНОСТ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА 50-ТЕ ГОДИНИ

ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА

*Евгения Калинова. ЕВРОПЕЙСКИЕ КАПИТАЛИСТИЧЕСКИЕ СТРАНЫ В СФЕРЕ МЕ-
ЖДУНАРОДНОЙ КУЛТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БОЛГАРИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 50-ЛХ ГОДОВ*

Студия является опытом исторической реконструкции контактов в сфере ходожественной культуры, которые Болгария поддерживает с европейскими капиталистическими странами во второй половине 50-ых годов. В этом периоде кульминация „холодной войны“ уже прошла; болгарская внешняя политика ориентирована принципам мирного совместного существования. Путем преодоления некоторых догматических взглядов времени культа личности, были созданы основы правильной концепции о роли культурных связей с капиталистическими странами.

Исследование культурных связей Болгарии с каждой из больших капиталистических стран, сделано на фоне политических взаимоотношений и в контексте их международной культурной политики, показывает активную роль Болгарии в этом процессе, её принципы, цели и основные формы действия, как и значение государственной и общественной инициативы.

*Evgenia Kalinova. EUROPEAN CAPITALIST COUNTRIES IN THE SPHERE OF BUL-
GARIA'S INTERNATIONAL CULTURAL ACTIVITY IN THE SECOND HALF
OF THE 50-IES*

This study is an attempt at a historical reconstruction of Bulgaria's contacts in the field of fine arts with the great European capitalist countries in the second half of the 50-ies. This is the time, when the culmination of the cold war has already passed away, when Bulgarian foreign poeicy is orientating towards the principles of peaceful co-existence, and when the bases of a correct conception of the role of cultural contacts with the

capitalist countries are formed through overcoming of some dogmatic views existing in the period of the personality cult. Tracing Bulgaria's cultural relations with each of the great capitalist countries on the background of their political interrelations and in the context of their international cultural policy, reveals Bulgaria's active role in this process, her principles and methods, as well as the significance of state and public initiative.

През последните години се наблюдава непрекъснато повишаване на научния интерес към проблемите на културата като цяло. Това има своето оправдание от гледна точка на нейната нарастваща роля и значение в съвременния свят. От друга страна, отделяйки само един аспект на този интерес – към развитието на международните културни контакти на една държава, се констатира, че подобно насочване на културните търсения е оправдано и с оглед на пресъздаването на всестранна и пълна картина на цялостната система на международните отношения, които е изградила съответната страна. Изследването на културните връзки в контекста на цялостната международна дейност се явява наложително, като се има предвид зависимостта между процесите, протичащи в политическата, икономическата и културната сфера на международните отношения. Това изискване усложнява значително работата на историка, поставил си за цел да проучи развитието на културните контакти на дадена страна с чужбина, при положение, че той би искал не само да реконструира тези отношения, но и да направи следващата стъпка, водеща към тяхното анализиране и обяснение.

Преследването на такава цел изисква изследването да се постави на солидна основа, като предварително условие за надеждността на неговите резултати. Тя предполага наличие на сериозни изследвания в областта на историята на външната политика и международните отношения, както и задълбочени проучвания на традициите в културното общуване и развитието на културните процеси в дадената страна и извън нея.

Тези проблеми, отнесени към връзките на България със Западна Европа, особено в периода след края на 40-те години, досега не са били обект на самостоятелно историческо проучване. Естеството на настоящата работа не предполага даване на детайлна преценка за постиженията на историографията в разработването на въпросите за икономическите и политическите контакти на България с други държави. Може обаче да се твърди, че международните отношения на страната през 50-те години не са проучени всестранно и задълбочено. В още по-голяма степен това важи за двустранните контакти на България с европейските капиталистически страни¹.

Сред публикациите за международната културна дейност на България с особена стойност са тези на Весела Чичовска и Румяна Тодорова, тъй като те изхождат от разбирането, че историческото изследване върху културното развитие на страната има свои специфични задачи и че историкът би

трябвало да разглежда културата не като механичен сбор от духовни ценности, а като цялостно явление, неотделимо от общото развитие на българската нация². Посветени предимно на периода 1944-1948 г. и третиращи културните проблеми в един по-широк исторически контекст, тези изследвания са надежден ориентир за насоките, в които трябва да продължи проучването на развитието на културните връзки на България.

Изхождайки от позициите, достигнати от българската историография в изследването на поставените въпроси, настоящата работа има за цел да направи историческа реконструкция на системата на културните контакти, които България поддържа с големите европейски капиталистически страни през втората половина на 50-те години и да се опита да даде преценка за мястото и ролята им в рамките на цялостните международни отношения на страната през този период. Най-широкото схващане за културата като съвкупност от духовните и материалните ценности, създадени от човека в процеса на неговата творческа дейност, очевидно е неприложимо, когато става дума за конкретно историческо изследване. В настоящата работа обемът на понятието „култура“ е стеснен значително и е сведен до художествената култура, за да може по-цялостно да се изследва спецификата на международните контакти.

По необходимост, наложена от ограничения обем, извън рамките на изложението остават културните връзки на България с ред европейски капиталистически страни. Представено е развитието на контактите с Франция, Италия, Англия и ФРГ, тъй като то дава представа за някои характерни черти на културното общуване.

Определянето на хронологическия обхват на изследването е свързано с редица външни и вътрешни фактори както от културно, така и от политическо естество поради това, че те често се оказват в пряка зависимост, особено в сферата на отношенията Изток-Запад. Очерталите се в средата на 50-те години промяна в съотношението на силите на международната арена в полза на социализма започва да оказва все по-голямо влияние върху политическото мислене на редица западноевропейски ръководители и създава необходимите условия за известно активизиране на контактите между Източна и Западна Европа³. Развитието на този процес безспорно е стимулирано и от инициативите, подети от СССР и другите социалистически страни, в духа на постановките на Двадесетия конгрес на КПСС от 1956 г. за мирното съвместно съществуване между държавите с различен обществен строй.

Борбата за прилагане принципите на мирното съвместно съществуване в международната дейност се очертава като едно от основните направления във външната политика на България след Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. Фактът, че пленумът направи възможно обновяването на тази политика, на нейната гъвкавост и активност, дава основание в редица научни изследвания той да бъде сочен като начало на нов етап в развитието на българската външна политика⁴. Една от характеристиките на този етап

е именно повишеното внимание и инициативност по отношение на контактите с европейските капиталистически страни, включително и в културната сфера.

Възможностите за реализиране на тези контакти обаче зависят не само от международния политически климат и състоянието на двустранните отношения на България с капиталистическите страни. Те са съвсем пряко свързани със създадените традиции в културното общуване със съответните държави и с културните процеси, протичащи вътре в страната в този момент⁵. През втората половина на 50-те години в ред области на културата България вече има достатъчно значими постижения, с които би могла да вземе участие в международния културен обмен. Това е и времето, когато по пътя на преодоляването на някои догматични становища за тоталната реакционност на западната култура, свързани с култа към личността и с периода на кулминацията на „студената война“, се оформят основите на едно правилно схващане за ролята на културните връзки с капиталистическите страни.

Като илюстрация на тези промени биха могли да послужат две решения на Политбюро на ЦК на БКП съответно от 1952 и 1958 г. Първото, отнасящо се до „популяризирането у нас и в чужбина на най-добрите постижения на българската национална култура и нейните най-добри представители“⁶, набелязва твърде ограничен брой мероприятия за показване на българската култура зад граница, и то без да диференцира понятието „чужбина“. Шест години по-късно, в условията на една променена обстановка, въпросът за „подобряването на българската пропаганда в чужбина“⁷ вече се разглежда много по-обстойно; определят се обхвата, насоките и характера на тази дейност; предвиждат се мерки за подобряване на нейната организация. Изрично е отбелязана и необходимостта от използване на всички възможности за „разширяване на пропагандата на българската култура и изкуство в капиталистическите страни“⁸.

На тези нови моменти в схващанията за международната културна дейност на страната съответстват известни промени в нейната организация. Значително се повишава ролята на Комитета за приятелство и културни връзки с чужбина, на Министерството на външните работи и на Министерството на просветата и културата, но участието на обществената инициатива все още е минимално. Изследването е направено от базата на непубликувани документални материали от фондовете на Централния държавен архив на НРБ и на архива на Министерството на външните работи. Под внимание са взети и специализираните периодични издания, излизали през разглеждания период.

В първите години след 9.IX.1944 г. и особено след подписването на мирния договор в началото на 1947 г., България успява да възстанови и в

известна степен да активизира културните си връзки със Западна Европа. Твърде показателен за ролята на тези връзки е фактът, че за разлика от културното сътрудничество със СССР и народнодемократичните страни, те в редица случаи предхождат икономическите и политическите контакти и създават благоприятни условия за тяхното развитие⁹.

От 1949 г. до средата на 50-те години обаче картината е значително променена. Изострената международна обстановка и проявяваната по време на култа към личността догматичност при оценката на културния живот на Запад, влияят отрицателно върху културните контакти с европейските капиталистически страни. Макар и да не са преустановени (поради самия характер на културното общуване), те са сведени до минимум по отношение както на броя, така и на значимостта на осъществяваните инициативи¹⁰.

През втората половина на 50-те години връзките на България с капиталистическите страни в сравнение с предишния период започват да се разширяват¹¹. Този процес е свързан с развитието на някои нови тенденции, очертали се в резултат на променящото се съотношение на силите в полза на социализма. Успехите на СССР в областта на науката и техниката, довели до ликвидирането на монопола на САЩ върху производството на атомно и водородно оръжие и до изстрелването през 1957 г. на първия изкуствен спътник на Земята, ясно показват несъстоятелността на западната политика „от позиция на силата“. Към края на 50-те години става очевиден провалът на прилаганата от САЩ и Западна Европа външнополитическа стратегия на „освобождение“ на социалистическите страни и това принуждава по-трезво мислещите политици да коригират своите разбирания за характера на връзките между държавите от двете противоположни социално-икономически системи¹². Към ролята на стратегическия фактор в осъществяването на тази преоценка трябва да се прибави и значението на икономическите съображения. Нарасналият икономически потенциал на социалистическите страни и засилената конкуренция на капиталистическия пазар все повече налагат идеята за нормализиране на икономическите връзки в Европа. Повишената доза конструктивност в провеждането на външната политика на социалистическите държави на основата на принципите на мирното съвместно съществуване и особено урегулирането на отношенията на СССР с ред капиталистически държави в средата на 50-те години допринасят съществено за възникването на такъв климат в Европа, който би позволил по-интензивно общуване във всички сфери.

Въпросите на това общуване са един от предметите, обсъждани на състоялото се през юли 1955 г. в Женева съвещание на ръководителите на правителствата на СССР, САЩ, Англия, Франция.

Съвещанието, наред с тези на министрите на външните работи на четирите страни през есента на 1955 г. и през лятото на 1959 г., допринася за спадането на международното напрежение и демонстрира наличието на една, макар и все още слаба, тенденция на отстъпление от най-крайните форми на политиката на „студената война“.

В случая е необходимо да се има предвид и фактът, че западните политически ръководители разглеждат икономическите, културните и научните контакти със социалистическите страни през призмата на „психологическата война“. Илюстрация на това са изказванията им на Женевското съвещание през 1955 г. за „свобода“ на информацията, за създаване на центрове за неограничена и неконтролирана пропаганда и за разширяване на проникването на буржоазни пропагандни материали¹⁴.

Въпреки относителното единство, съществуващо докъм края на 50-те години в западноевропейските схващания за контактите със социалистическите страни като цяло, ред фактори от политическо, икономическо и културно естество оказват влияние върху самата тяхна реализация, придавайки им по този начин известна специфична окраска. Фактори от подобен род имат място и при определяне насоките, обхвата и интензивността на културните връзки на България с отделните капиталистически държави. Показателен е примерът с Франция. През разглеждания период се забелязва нарастваща активност и многопосочност, за което допринася и проявеното от двете страни желание за осъществяване на част от културните инициативи по официален път. В случая безспорно влияние оказват богатите традиции в културното общуване¹⁵, но не по-малко значение има начинът, по който Франция разглежда ролята на културните връзки с другите страни и със социалистическите в частност. Още през 1955 г., по време на Женевското съвещание на четиримата министри на външните работи на СССР, САЩ, Англия и Франция, последната предлага проект по въпроса за връзките между Изтока и Запада, включително и в областта на културата, съдържащ редица положителни моменти¹⁶. Тяхното развитие и по-последователно прилагане е свързано с управлението на генерал Де Гол и Петата република. Еволюцията на френската външна политика по посока на една по-голяма самостоятелност и независимост от САЩ, както и по посока на повишаване ръководната роля на Франция в Европа чрез развитие под нейна егида на многостранно сътрудничество между държавите от континента, води в края на 50-те години до съществена промяна в отношенията към социалистическите страни. На тях се отделя твърде важно място, съчетано със значително по-голяма доза политически реализъм. Той прави от Франция първата капиталистическа страна, тръгнала по пътя на разведвяването и мирното съвместно съществуване¹⁷.

Към средата на 50-те години започват да се засилват и контактите между България и Франция – на различни нива и в различни области. Положително въздействие върху този процес оказва уреждането на икономическите отношения с подписаните през 1955 г. спогодби за стокообмен и заплащания и уреждане на френските взимания от България¹⁸. За разлика от контактите в политическата сфера, тези в сферата на културата от 1955-1956 г. започват постепенно да се активизират. Френската легация, която от 1954 г. първа между дипломатическите представителства на капиталистическите страни в София започва да поддържа преки връзки с Комитета за приятелство и

културни връзки с чужбина (КПКВЧ)*, отправя предложения за осъществяване на културни инициативи в България¹⁹.

Изхождайки от желанието за развитие на културния обмен, подчертано в разговорите на Министерството на външните работи (МВНР) и Френската легация и между Българската легация в Париж и френското МВНР, на 5.04.1956 г. на Френската легация е връчена вербална нота, в която се изразява мнение, че са налице условия за конкретно уреждане на инициативи, по които вече са разменени становища. Изложени са и българските предложения, изразяващи се в гостувания на музикални изпълнители и научни работници, отпускане на стипендии, създаване на лекторати към университетите на двете страни и др²⁰. Показателно при последвалите обсъждания е изразеното от пълномощния министър Жан де Бос желание КПКВЧ да формулира всички предложения, отнасящи се до културните връзки между двете страни, за да бъдат представени от него пред Дирекцията за културни връзки при Ке д'Орсе²¹.

Така от 1956 г. се откриват благоприятни възможности за официален културен обмен, като една част от тях са реализирани още същата година, а останалите – до края на 50-те години. Българската страна постепенно стига до извода, че трябва да се полагат усилия за по-нататъшно развитие на този обмен на базата на реципрочността, тъй като се постига по-голям ефект при малък разход на валута. Официалните контакти се схващат доста широко и в тези рамки се предвиждат размени на лица, делегации, артистични групи, издания, изложби, материали²². КПКВЧ, МВНР и Българската легация са по-активни в предприемането на конкретни стъпки в тази насока. През септември 1957 г. пълномощният министър Евгени Каменов уговаря с ръководителя на Дирекцията за културни връзки при Ке д'Орсе започването на разговори между представители на последната и Легацията за изработване на конкретна програма за културен обмен между двете страни през периода 1957 – 1958 г.²³

Същата година (1957) на френското МВНР е предложен план за културен обмен, който обаче не е приет изцяло и не е подписан от френска страна²⁴. Но той отчасти се изпълнява що се отнася до отпускането на стипендии и изпращането на преподаватели във Франция. Предложеният проектоплан за 1958 г. е твърде подробен и предвижда инициативи в областта на образованието, науката и културата, които се осъществяват в повечето случаи на взаимни начала²⁵. Към плана има и приложение, което подробно уточнява начините на уреждане на финансовите въпроси по гостуванията.

На практика инициативите, предвидени в рамките на културния обмен между двете страни за 1958 г., се одобряват чрез отделни ноти, с които френското МВНР дава съгласието си за провеждането на въпросните мероприятия²⁶. Тази процедура е предложена от френска страна и възприета от КПКВЧ и МВНР, тъй като планът съдържа малко конкретни инициативи, повечето от които са в процес на реализиране.

* Нататък за краткост ще използваме съкращенията.

Успешното развитие и задълбочаване на културните контакти по официална линия между България и Франция през втората половина на 50-те години, закономерно води до поставянето през 1959 г. на въпроса за сключване на културна спогодба между двете страни. Преговорите обаче не отиват далече и не успяват да излязат от рамките на първоначалните предложения²⁷.

Разглеждайки реализираните по официален път мероприятия, прави впечатление, че те обхващат един доста широк диапазон от културни прояви – в областта на театъра, киното, литературата и книгоиздаването, изобразителното изкуство и особено музиката.

В отговор на направеното от френския пълномощен министър в София предложение, включено и в нотата от 5.IV.1956 г., от 19.VI. до 3.VII. същата година в Българския гостува група от 18 артисти от Парижкия театър „Ателие“. В резултат на преговорите с Културната дирекция, френското правителство поема част от сумата, полагаща се за хонорар за всяко представление²⁸. Групата изнася 14 представления вместо първоначално уговорените 3, поради проявения основателен интерес от страна на българската публика, за която подобни изяви на западни театри през разглеждания период са твърде редки и, разбира се, поради голямата популярност на френския език и култура. В пресата се публикуват интервюта с някои от артистите и с директора и режисьора Андре Барсак за историята, репертоара и творческите търсения на театъра. Критиката е единодушна във високите си оценки за верния усет на режисьора и актьорите към различните жанрове, за реалистичната игра и смелото търсене на нови изразни средства и форми, както и за чувството за художествена мярка²⁹.

По предложение на Френската легация КПКВЧ и Съюза на художниците уреждат през август и септември 1956 г. изложбата „От импресионизма до наши дни“ с репродукции на картини на френски художници. За интереса, проявен към нея, говори броят на посетителите – повече от 77 хиляди души³⁰.

От 6 до 13 април 1957 г. е реализирана още една от инициативите, предложени през 1955 г. от пълномощния министър Ж. Бодие и залегнала в нотата от 5 април 1956 г. – Седмичата на френския филм в България. По този повод в страната за първи път гостува френска филмова делегация, в чийто състав влизат режисьорът Андре Мишел, артистите Никол Курсел, Морис Роне и Никол Берже и представители на френските филмопроизводители и разпространители³¹. За тях са организирани специални прожекции на български филми, пресконференция и творчески срещи с филмови дейци и ръководители на Българската кинематография.

Големият интерес, който българският зрител винаги е проявявал към творбите на френската кинематография, както и представата, която той получава през последните години за най-добрите образци на френското кино, определят и вниманието му към новата проява. Включените в нея филми оправдават очакванията. Едни от тях идват с награди от фестивала от Кан, други са екранизация на известни литературни произведения³².

Поредицата от културни инициативи, осъществени по официален път в България, се допълва от изложбата на френската книга и графика, уредена в София, Пловдив и Русе в края на 1957 и началото на 1958 г. Първоначалното предложение на Френската легация е за изложба само на медицинска литература, но впоследствие по искане на Жозеф Бонавита в нея са включени и произведения на художествената литература, списания и репродукции – общо 3359 тома, представящи 81 френски издателства. За откриването ѝ пристига директорът на отдела за литература при Дирекцията за културни връзки на Ке д'Орсе – Мишел Дюпуе³³.

В отговор на активността, проявена от френските официални органи при организиране на прояви, популяризиращи френската култура, КПКВЧ и Българската легация в Париж правят стъпки за уреждане на голямата изложба „2500 години изкуство по българските земи“ във Франция³⁴. Тя е посрещната с готовност, като при това френският министър на културата в срещата си с българския пълномощен министър Е. Каменов през май 1959 г. предлага осъществяването на тази инициатива в едни по-широки рамки с гостувания на български учени, артисти, културни дейци, като на тяхно разположение бъдат и предоставени радиото и телевизията.

Контактите по официална линия се оказват особено плодотворни в областта на музиката. По предложение на Френската легация на 26.III.1957г. в парижката зала „Гаво“ изнася самостоятелен концерт известният български цигулар Васил Чернаев. Уреждането е осигурено от Международното бюро за концерти с ръководител Шарл Кисген. То плаща и хонорара на артиста, а КПКВЧ поема пътните разноски³⁵. При същите условия с успех се представя пред френската публика през октомври 1959 г. и друг български цигулар – Боян Лечев. Концертът е организиран от „Асosiasiон Франсез д'Аксион Артистик“ по решение на френската Културна дирекция³⁶. Тези предложения на френската страна дават възможност за популяризиране на майсторството на едни от най-изтъкнатите български изпълнители, без за това да се изразходват големи суми и особено валута.

Във Франция, както и в останалите капиталистически страни, уреждането на гастроли на български оперни певци в средата на 50-те години среща значителни трудности особено поради факта, че голямата част от тях са непознати на специалистите и широката публика. На този фон още по-ясно изпъква значението на установените по официален път чрез Френската легация контакти с администратора на двата държавни оперни театъра в Париж – Гранд Опера и Опера Комик – Жорж Хирш. Предпоставките за тези контакти се създават с нотата до Френската легация от 5.IV.1956 г. и с уреденото впоследствие гостуване на Ж. Хирш в България. Целта на неговото посещение е развитието на обмена между двете парижки опери и Софийската опера. Той набелязва някои инициативи, които биха могли да се уредят по официален път чрез Културната дирекция³⁷.

Особено впечатление на Ж. Хирш правят артистичните и певчески качества на младата певица Катя Попова. Първият непосредствен резултат

от неговото гостуване в България е свързан с отправената до К. Попова покана за гастрол на сцената на Опера Комик през май 1957 г.³⁸. Това първо след Втората световна война излизане на българска актриса на тази сцена е високо признание за възможностите на К. Попова. Успешното представяне там ѝ открива пътя към другите световни сцени. Същевременно гостуването е от съществено значение за демонстриране постиженията на българската култура сред взискателната парижка публика. През 1958 г. К. Попова отново получава покана от Хирш за три участия в Опера Комик, а през 1959 г. е ангажирана за два месеца³⁹. Тази висока оценка на ръководството на операта, както и суперлативите на критиката ѝ осигуряват достъп и до френското радио и телевизия. Уреждането на гастролите по официален път има и друго важно преимущество. Заплащането от страна на Опера Комик на високи хонорари във франкове освобождава българската страна от изразходване на средства за командироване и на валута.

Чрез Ж. Хирш е уредено и представянето през февруари 1958 г. на сцената на Гранд Опера на талантливия български тенор Димитър Узунов. Оценка, дадена му от критиката, е много висока⁴⁰. Признание за майсторството му е и последвалата нова покана още през юни същата година, както издаването на плочи с негови записи от известната музикална къща Пате-Маркони. През 1959 г., заедно с Узунов, на същата сцена дебютира и Екатерина Георгиева, която получава много висока оценка⁴¹.

Ж. Хирш полага усилия за реализиране и на друга идея, възникнала по време на пребиваването му в София през 1956 г. – поставянето на парижка сцена на танцовата драма на Марин Големинов „Нестинарка“. При посещението си във Франция като член на българска културна делегация през 1958 г., авторът отново обсъжда въпроса с Хирш⁴², но до края на 50-те години инициативата за представяне на българското музикално творчество във Франция остава неосъществена.

В отговор на гостуванията на българските творци през 1958 г. в България са уредени гастроли на тенора от Гранд Опера Ален Ванзо и балетната двойка от същия театър – Лиан Дейде и Мишел Рено. Тримата са препоръчани от Хирш, с когото Българската легация в Париж поддържа постоянна връзка. Участието им в представленията на Софийската опера преминава при голям успех⁴³.

Желаейки да продължи и задълбочи ползотворните контакти с френските оперни театри, КПКВЧ чрез директора на Гранд Опера отправя покана за гостуване на видния композитор Емануел Бондвил и съпругата му Доменик Бондвил, работеща в Музикалния отдел на френското радио. Те пристигат в края на март 1959 г.⁴⁴, но посещението им не дава очаквания резултат по отношение гастролите на български певци.

В рамките на размяната на артисти между Софийската опера и Гранд Опера през 1959 г. в България на два пъти са уредени концерти и участия в спектакли на известния диригент от Гранд Опера Жорж Себастиан. От особено значение е фактът, че той самият изказва нееднократно желанието

си да гостува в България, като при това е съгласен хонорарът му да бъде изплатен изцяло в левове. Концертите и спектаклите, дирижирани от Ж. Себастиан, минават при много голям успех. Гостуването му има и други измерения. Той е спечелен според собствените му думи за „един от най-ревностните деятели за по-тясно сближаване между Франция и България на базата на музиката“⁴⁵.

КПКВЧ и Министерството на просветата и културата (МПК) проявяват готовност, експедитивност и акуратност при реализиране на предложените по официален път френски инициативи. В това отношение те значително са подпомогнати от инициативността на Българската легация в Париж и от контактите, които пълномощният министър Е. Каменов и културното аташе Богомил Райнов поддържат с френските културни кръгове. Във Франция по официален път са уредени прояви, пропагандиращи изключително българските музикални постижения, но българската страна разчита на осъществяване в бъдеще на прояви и от областта на другите изкуства в отговор на проведените вече такива в България.

За запознаване на широката френска общественост с българската култура през втората половина на 50-те години не се разчита само на инициативите, договорени по официална линия. Тези контакти, макар и перспективни, през разглеждания период са все още в начална фаза. От средата на 50-те години България се ориентира към по-целенасочено и активно използване на възможностите, които предлагат контактите с отделни организации и лица, свързани по един или друг начин с културния живот във Франция, главно с цел да се осигури по-широко представяне на постиженията на българската култура. По тази линия добри резултати има популяризирането на произведения и автори в областта на българската литература и на музикалното изпълнителско изкуство и фолклора.

За постигането на тези резултати в областта на музиката се установяват връзки с концертни агенции, импресарии и директори на музикални къщи за издаване на грамофонни плочи, използват се възможностите, които предлагат международните музикални фестивали и конкурси със световна известност, както и ежегодните фолклорни тържества в различни области на Франция.

Уредените от КПКВЧ гостувания на директора на Парижката литературна и артистична агенция Жорж Сория през 1954 г. и на директора на музикалната къща „Шан дю монд“ Жан Роар през 1955 г. имат за цел осъществяването на предварителна добра подготовка на една от първите значителни музикални прояви във Франция – гостуването през 1955 г. в Париж на Държавния ансамбъл за народни песни и танци. Агенцията урежда изнасянето на 22 концерта в две от най-известните зали – „Шайо“ и „Плейел“. Осъществени са предавания по телевизията и радиото и в печата се появяват повече от двадесет положителни отзива. Музикалната къща „Шан дю монд“ издава плоча със запис на програмата на ансамбъла, която

по искане на КПКВЧ разпраща до дружествата за приятелство с България в редица страни, до музикални организации и критици⁴⁶.

Българската легация в Париж поддържа контактите със Сория и Роар и през 1956 г., използвайки успеха, постигнат от Д. Узунов и Николай Гяуров в Международния конкурс за певци през септември 1955 г. в Париж. Узунов получава първа награда сред тенорите, а Гяуров е удостоен с най-високото отличие – Голямата награда на Париж. Културното аташе Б. Райнов проучва възможностите за организиране от страна на Сория и дружеството „Лез' ами дю театр лирик“ на гостувания на двамата български певци и преговаря с Роар за издаване на плоча с техни изпълнения⁴⁷. Уреждането на тези въпроси обаче среща значителни трудности, произтичащи най-вече от факта, че българските артисти са третирани като непознати на френската публика, с всички произтичащи от това финансови рискове.

По-късно Българската легация прави нов опит да осигури пропагандирането на българското музикално творчество и изпълнителско изкуство посредством грамофонни плочи. По нейно предложение през 1958 г. МПК приема като свой гост Игор Масловски, представител на фирмата „Филипс“ в Париж. Неговата цел е да се запознае с музикалния живот в България и да преговаря за евентуално сключване на договор с компетентните български организации за производство на плочи. В края на гостуването е подписан протокол за размяна на плочи на базата на реципрочността, като е уточнен репертоарът на бъдещите записи, които фирмата ще прави с български артисти⁴⁸.

Контактите с Международното бюро за концерти „Шарл Кисген“ в Париж, установени през 1957 г., допринасят за първото представяне пред френска публика на Държавния радиоквартет „Аврамов“, което открива възможности за нови ангажименти и в други западни страни⁴⁹.

През втората половина на 50-те години е осъзната необходимостта да бъде използвано като път за представяне на българското изпълнителско изкуство във Франция и участието в авторитетни международни музикални конкурси като този за пианисти и цигулари „Маргарита и Жак Тибо“ и за млади певци в Тулуза. През 1957 г. КПКВЧ изпраща на първия конкурс младите пианисти Г. Азманов и Н. Евров, а на втория – певците Юлия Винер, Р. Гаева и Т. Костов. Българското участие на авторитетния форум в Тулуза, при конкуренцията на десетки представители от цял свят и пред възискателно жури от известни вокали педагози с председател Ж. Хирш е успешно за Ю. Винер, която е класирана на пето място и получава сребърен медал⁵⁰. През юни 1959 г. четиримата български участници в конкурса „М. Лонг и Ж. Тибо“ се представят много успешно и карат пресата да заговори особено ласкаво за тях. Те са удостоени с три лауреатски звания, което е безспорен успех за младото българско изпълнителско изкуство⁵¹.

Широките контакти на Българската легация в Париж осигуряват популяризирането на българския фолклор и във френската провинция. През 1956 г. е установена връзка с генералния секретар на една фолклорна

организация в Бретан – Полиг Монжаре, който в продължение на четири години редовно отправя покани за гостуване на самодейни ансамбли от България⁵². Те са резултат на големия интерес на френската общественост към българския фолклор, който изпратените колективи успешно представят. Всеки път те изнасят около двадесет спектакъла в близо 15 населени места, приемани са официално от кметовете и гостуването им е отбелязано от пресата, така че необходимият ефект е постигнат напълно⁵³.

На два пъти КПКВЧ се възползва от поканите, отправени ежегодно от 1956 г. нататък от Андре Гис, главен секретар на комитета по организиране на международния фолклорен фестивал в Ница⁵⁴. Гостуващите през 1956 г. и 1958 г. самодейни танцови групи правят силно впечатление и карат френската публика да заговори за България и нейния фолклор. Участието в Ница и Бретан е оправдано и от финансова гледна точка, след като домакините поемат разходите по престоя, а пътните се заплащат от самите групи. Тези гостувания, съобразени с характера на изявите, са една от малкото възможности за представяне в чужбина на по-многобройни български самодейни колективи.

По неофициална линия през втората половина на 50-те години са уредени и гостувания на френски музикални изпълнители. Концертите на видния представител на френската клавирна школа проф. Лазар Леви, на преподавателката в Държавната консерватория в Париж Ивон Лефебюр, на Моник дьо ла Брюшолри са посрещнати с голям интерес от българската музикална общественост и получават високата оценка на публиката и критиката⁵⁵.

При посредничеството на Българската легация през 1955 – 1956 г. КПКВЧ подписва договор с Парижката литературна и артистична агенция за гостуване в България на трупата на известния певец и артист Ив Монтан. Фактът, че българската страна поема всички негови разходи, както и изплащането на част от хонорара във валута говори, че на това посещение се държи твърде много, особено като се има предвид че то е част от проектираното от трупата голямо турне в СССР и другите народнодемократични страни⁵⁶. Българската публика го очаква с повишен интерес, пресата широко го разгласява, а деветте концерта в София от 23.II. до 03.III. 1957 г. се превръщат в истинско музикално събитие⁵⁷.

Изцяло по неофициална линия се осъществява пропагандирането на българската литература във Франция през втората половина на 50-те години. Разчита се предимно на контактите с литературни дейци, издатели и преводачи. В сравнение с другите европейски капиталистически страни резултатите от популяризирането на отделни творби на българската художествена литература във Франция са сравнително добри: за периода от 1944 г. до 1959 г. там са издадени осем книги от български автори (тази цифра е по-висока само за Италия).

Първият български автор, представен във Франция с отделна книга след Втората световна война, е Христо Ботев. Заслугата за появата през 1952 г.

на неговата стихосбирка в Париж принадлежи на френския поет Пол Елюар, който след посещението си в България извършва поетична адаптация на преводите, изпратени от България⁵⁸.

За запознаването на френския читател с други двама представители на българската поезия – Никола Вапцаров и Елисавета Багряна, допринасят усилията на издателя Пиер Сегерс и на писателя Николай Дончев. В издаваната от Сегерс поредица „Около света“ през 1954 г. излизат преведените от него избрани стихове на Вапцаров, а през 1957 г. творби от Елисавета Багряна. Инициативата за втората книга принадлежи на Николай Дончев, който изпраща на Сегерс направените от него преводи, въз основа на които френският издател предлага включването им в поредицата със съгласието на КПКВЧ⁵⁹. Последният, в сътрудничество със Съюза на българските писатели и Българската легация, в продължение на няколко години работи върху предложението на Сегерс за издаване на антология на българската поезия, но до края на 50-те години то не е осъществено⁶⁰. Идеята за тази антология идва след успешната реализация на подобно издание за прозата през 1956 г. под наслов „Български страници“. В него са представени 13 автори, чийто превод е осигурен от КПКВЧ и е редактиран от Сегерс. Предговорът на известния писател Пиер Гамара представя с верен критически усет писателите и техните произведения⁶¹. Изданието е подпомогнато от КПКВЧ с откупуване на известен брой екземпляри.

Особено голямо постижение в представянето на българската литература във Франция е издаването през 1957 г. на романа „Под игото“ от Иван Вазов в два тома, дело на издателството „Клуб библиофил дьо Франс“. Преводът на Стоян Цонев, Соня Пенчева и Виолета Йонкова излиза в десет хиляди тираж, с предговор от известния славист проф. Андре Мазон. Издаването е уредено със съдействието на Българската легация и КПКВЧ го подпомага, откупувайки 200 екземпляра⁶². Ангажирането на „Клуб библиофил дьо Франс“ също може да се отбележи като успех, тъй като той издава романа като абонамент и го изпраща на своите членове. Така разпространението на книгата е осигурено и тя достига до широк кръг читатели.

През 1958 г. е създадена нова възможност за представяне на произведения от българската литература пред френските читатели. Под заглавие „Севда“ издателството „Клуб де з'ами дьо ливр прогресист“ публикува романа „Снаха“ на Георги Караславов с илюстрации от гостувалия в България художник Жан Амблар и предговор отново на П. Гамара⁶³. Преводът е изпратен от КПКВЧ и е редактиран във Франция. Благодарение на усилията на българската страна там е издаден и сборник приказки и легенди, запознаващ с българския литературен фолклор⁶⁴.

Отчитайки голямата полза от издаването на произведения на български автори във Франция, Българската легация и КПКВЧ се опитват да установят връзка и с други издателства като например „Ашет“, на което се предлага да публикува творби от Елин Пелин, Емилиян Станев и Димитър Талев⁶⁵.

Прави впечатление, че повечето от издадените във Франция книги са преведени в България. Това говори за възможностите на българските преводачи и е оправдано от финансова гледна точка. От друга страна, то е показател за състоянието на българистиката там и за нейната ориентация по-скоро към лингвистичните проблеми. Интересът на нейните представители към българската литература изцяло е свързан с името на проф. Роже Бернар⁶⁶. В резултат на многократните си посещения в България, той е добре запознат с нейните творци и постижения и ги представя на страниците на научните издания и пресата. Негово дело са преводите на „Старопланински легенди“ от Йордан Йовков, „Под манастирската лоза“ от Елин Пелин, „Немили-недраги“ от Иван Вазов.

За популяризирането на българската литература във Франция се разчита и на посетилите България по покана на КПКВЧ и СБП френски писатели, критици, публицисти и журналисти. Докато през втората половина на 50-те години във Франция гостува само Елисавета Багряна като представител на българските литературни творци, то за същия период от време в България нееднократно пребивава главният редактор на сп. „Ланувел критик“, писателят и публицистът Жан Канапа за събиране на материал за своята книга „Социализъм и култура“. Впоследствие Канапа сътрудничи редовно на в. „Литературен фронт“, запознавайки българските читатели с културния живот във Франция⁶⁷.

През 1959 г. като гости на МПК в страната пристигат поетът Жан Марсьонак и литературният критик Ролан Десне, видният писател и публицист Пиер Параф и директорката на голямото марсилско литературно списание „Кайе дю сюд“ Марсел Балар. Всички те са свързани по един или друг начин с популяризирането на българската култура във Франция: Марсьонак публикува в печата отзиви за стихосбирката на Ботев, излязла в Париж; Параф е автор на редица статии и сказки от български писатели, като целта на М. Балар е да издаде цял брой, посветен на българската литература⁶⁸. Тези представители на френските литературни кръгове осъществяват многобройни контакти с българските си колеги, събират материали за бъдещи книги и статии, изразяват в интервюта мнението си за постиженията на българската и френската литература и възможностите за засилване на културния обмен.

Тези факти, разкриващи неотслабващия интерес на българската културна общественост към литературна Франция, се потвърждават от мястото, което отделят българските литературни вестници и списания за представяне на отделни френски творци и произведения⁶⁹. Особено внимание се отделя на един от най-големите поети и писатели на съвременна Франция, видния деец на световното движение за мир, комуниста Луи Арагон. През 1956 г. е издадена неговата стихосбирка, като преводите са дело на едни от най-изтъкнатите български поети: сп. „Пламък“ помества откъси от негови изказвания по въпроси на литературната теория, а през 1959 г. българската критика с възторг посреща новия му роман „Страстната седмица“⁷⁰.

През 50-те години широк прием сред българските читатели намират редица преводи на творби на съвременни френски автори. Сред тях са Нобеловият лауреат Роже Мартен дьо Гар, Пол Елюар, Елза Триоле (посетила страната заедно с Арагон през 1949 г.), Еманюел Роблес, Клод Мориак, Жак Превер, Пиер Беранже⁷¹.

Интересът, проявяван от българската културна общественост към френската литература, е съизмерим с този към творците на френското кино и техните произведения. Доказателство за това е както проведената по официален път седмица на френския филм, така и големият брой филми, прожектирани ежегодно на българския екран. Те, заедно с италианските, значително преобладават над филмите от останалите капиталистически страни. Българските зрители имат срещи с творби на видни френски режисьори, представители на реалистичното течение като Рене Клер, Луи Дакен, Марк Алегре. Добре познати на публиката са актьорите Жерар Филип, Мийшел Симон, Жан Габен, Фернандел⁷².

За запознаване с постиженията на френското кино и неговите творци определена роля играят и кореспонденциите от Париж на видния кинокритик Жорж Садул, които той редовно изпраща на сп. „Киноизкуство“⁷³. Във всички броеве на това списание през 1958 г. са публикувани откъси от книгата му „Чудесата на киното“, а през 1959 г. на български е преведена неговата „История на киноизкуството“.

Представянето на български филми на френския екран и запознаването на френските кинодейци и публика с развитието и постиженията на младата българска кинематография е задача, за осъществяването на която се полават големи усилия. Убеждението на Българската легация в Париж е, че разпространението на тези филми е от първостепенно значение не толкова от търговска, колкото от пропагандна гледна точка и затова се стреми да свързва Управлението на кинематографията с френски фирми, занимаващи се с подобен род дейност⁷⁴.

Контакт с известна част от френската публика е осъществен чрез прожекции във френската синематика и в киноklubовете, но най-вече посредством българското участие в Международния кинофестивал в Кан. През 1956 г. България е представена с първия си цветен игрален филм „Точка първа от дневния ред“ на сценариста Валери Петров и режисьора Боян Дановски, който заедно със Страшимир Рашев – началник Управление на кинематографията, присъства на фестивала⁷⁵. Следващата година в Кан е представен филмът на Захари Жандов „Земя“, към който критиката се отнася благосклонно, без да пропусне да отбележи неговите слабости, между които и бавния ритъм и преднамереността на разказа⁷⁶. През 1958 г. игрален филм от българска страна не е представен.

Най-големия си успех на международни фестивали българското кино постига през 1959 г. в Кан с филма „Звезди“ – съвместна продукция на Българската кинематография и ДЕФА, със сценарист Анжел Вагенщайн и режисьор Конрад Волф. Представен от името на България при конкуренци-

ята на 30 игрални филма от 30 държави, „Звезди“ печели специалната награда на журито, която е втора по значение след Златната палма⁷⁷. По преценка на културния аташе Б. Райнов „Звезди“ е посрещнат твърде добре както от официалните кръгове, така и от пресата и се нарежда сред малкото филми, които са широко отбелязани и положително оценени⁷⁸. Филмът печели със своя интересен сюжет, свързан със съдбата на евреите през Втората световна война, с режисьорската работа и актьорското присъствие. Награждаването му има не само художествена, но и политическа стойност. Опитите на западногерманската делегация да представи филма като акт на недобронамереност по отношение на ФРГ и да предотврати награждаването, претърпяват пълен неуспех⁷⁹. Популярността на „Звезди“ създава благоприятни условия за осигуряване на неговото разпространение на Запад на търговски начала. Изпратените представители на ДП „Разпространение на филми“ обаче не успяват да осигурят продажбата му и до края на 50-те години в Западна Европа не е откупен нито един български игрален филм⁸⁰.

Опитите по пропагандирането на постиженията в областта на театралното изкуство също вървят по линията на преките контакти с отделни театрални дейци и на участието в международни театрални прояви, организирани във Франция. През 1956 г. българските театрални среди имат възможност за непосредствено общуване с известния режисьор и актьор Жан Меркюр, поканен като официален представител на Франция за честването на 100-годишнината на българския театър⁸¹. Контактът, установен с ръководителя на гостувалия през 1956 г. театър „Ателие“ – Андре Барсак, е продължен и на следващата година като са му изпращани материали за българския театър, а от него е получена информация за работата на „Ателие“. Такива форми на сътрудничество се прилагат и по отношение на Френския театрален център към Международния театрален институт и към известния парижки „Театр Насионал Попюлер“, към чийто директор Жан Вилар КПКВЧ се обръща с предложение за размяна на материали през 1957 г.⁸²

С името на Жан Вилар е свързано и организирането на ежегодния фестивал на драматичното изкуство в Авиньон, на който през втората половина на 50-те години България три пъти изпраща свои представители за участие в традиционните младежки срещи. Показател за френското отношение към това участие е фактът, че през 1959 г. Културната дирекция при френското МВНР отпуска сума в размер на 50 хил. франка за осигуряване престоя на младите български театрални дейци, което дава възможност да бъдат изпратени за първи път трима представители⁸³. Те имат възможност да обменят опит и да се запознаят с най-добрите традиции на френския театър. Очевидно френската страна оценява значението на този фестивал и от пропагандна гледна точка и се стреми да осигури по-широко участие в него.

Вниманието на България е привлечено и от друго голямо събитие не само в културния живот на Франция: ежегодните прояви на Театъра на

нациите в Париж. Фестивалът има официален характер и се субсидира от Министерството на информацията и МВнР на Франция и от Парижката община. Българската легация ежегодно уведомява за него, но до края на 50-те години България не взема участие, макар че желание не липсва и през 1957 г. и 1958 г. се правят конкретни проучвания относно условията за представяне. Най-голямата пречка обаче е от финансово естество, а има и опасения, че ефектът няма да е голям, поради участието на десетки театри и поради непознатия там български език. По тези причини България не изпраща свои представители дори и на фестивала през 1959 г., за който получава за първи път както официална, така и лична покана от артистичния директор на Театъра на нациите Клод Плансон, който посещава с такава цел София на 29 ноември 1958 г.⁸⁴

След парижкия театър „Ателие“, през лятото на 1959 г. на сцените в София, Пловдив, Русе и Варна се представя още един френски театрален колектив – трупата на Софи Лоранс. Шестимата млади артисти представят пиесата на Пол Клодел „Размяна“ и рецитал от творби на бележити френски поети. Българската критика дава положителна оценка на стремежа към новаторство и на новите идеи на трупата, без да премълчава и някои несполуки като липсата на единен ансамбъл и разностилието в играта⁸⁵.

Сравнително най-малобройни са контактите и реализираните инициативи в областта на изобразителното изкуство. При това преимущество е на страната на френските изяви в България. Освен организираната през 1956 г. по официален път изложба на репродукции, в София през 1959 г. е показана и изложба на френски плакати, уредена от КПКВЧ и Съюза на българските художници със съдействието на Френската легация. Тя предизвиква голям интерес и получава високата оценка на специалистите, които считат, че подобни изложби имат важно значение за развитието на българското плакатно изкуство⁸⁶.

Легацията в Париж, чрез културния аташе Богомил Райнов, прави непрекъснати усилия да открие възможности за представяне постиженията на българското изобразително изкуство и на културното наследство на страната пред френската общественост. В основни линии тези възможности се свеждат до две – уреждане на изложби с български творби във Франция и издаване на албуми. И двете форми обаче предполагат изразходване от българска страна на значителни средства във валута и това се явява сериозна пречка за осъществяването на културната пропаганда в тази област.

През 1958 г. от Българската легация идва предложение за уреждане на изложба в Париж. То е свързано с подготвената изложба на Цанко Лавренов в Брюксел, която впоследствие КПКВЧ предвижда да бъде показана и в Париж с помощта на дружеството „Франция – България“. Преценявайки, че възможностите на дружеството не биха позволили организирането на подобна проява, а и най-вече, че не е целесъобразно първото представяне на българското изобразително изкуство в Париж да бъде с индивидуална

изложба⁸⁷, легацията предлага това да стане с показване на творби на група изтъкнати художници, което да се уреди по официална линия. КПКВЧ и СБХ приемат предложението, но до края на 50-те години то не е реализирано.

Добрата информираност за вкусовете на френската публика и художествена критика и верният критерий за оценка на постиженията в областта на изобразителното изкуство в България, ориентират правилно легацията в непрестанните ѝ търсения на форми и средства за представянето им във Франция.

В началото на 1956 г. тя предлага парижкото издателство „Серкл д'ар“ да публикува албум за стенописите от Казанлъшката гробница и Боянската църква, който да бъде изготвен от френски автор. Целта е по този начин изданието да получи по-голямо разпространение и да има по-силно въздействие. За уговаряне на условията в София пристига директорът на издателството – Шарл Фелд, но предложенията му се оказват неприемливи от финансов гледна точка⁸⁸.

Пак в началото на 1956 г. легацията за първи път лансира идеята за издаване на албум, посветен на графичното творчество на Илия Бешков. Б. Райнов показва негови репродукции на френски културни дейци и нееднократно има възможност да се увери в тяхната висока оценка⁸⁹. След известни колебания⁹⁰, КПКВЧ посредством легацията уговаря с парижкия издател Манюел Брюкер отпечатването на луксозен албум в 200 номерирани екземпляра.

През март 1959 г. легацията прави ново предложение за издаване с помощта на КПКВЧ на албум с оригинални български гравюри с разнообразна тематика. Всички екземпляри (около 300 броя – тираж, нормален за подобно издание със стойност на оригинал) е трябвало да бъдат предоставени на КПКВЧ и да струват към 400 хил. франка. Легацията изхожда от факта, че такива издания имат особена тежест във Франция и очаква то да привлече вниманието на френските специалисти и на пресата. Според СБХ и КПКВЧ обаче изразходваните суми няма да бъдат оправдани от вероятните резултати и те отказват да се заемат с подготовката на албума⁹¹.

Така, до края на 50-те години българското изобразително изкуство остава до голяма степен непознато във Франция. Известна крачка напред в това отношение е направена през 1959 г., когато България е поканена официално да участва в организираната от френското правителство и град Париж международна младежка изложба („Виенал дьо Пари“). Българската страна участва с творби на Величко Минев, Владимир Гоев, Ваня Дечева, Георги Божилов и др.⁹² За участие в дискусиите по проблемите на изобразителното изкуство по време на изложбата КПКВЧ изпраща художниците Димитър Остоич и Христо Нейков. Представянето в подобен род изложби е от значение за установяването на преки контакти между младите творци от различните течения и разширяването на техния кръгозор, както и за изработването на по-верен художествен критерий.

За запознаване на френската общественост с културните постижения на социалистическа България определена роля играе дружеството „Франция – България“, създадено в началото на 1951 г. на базата на съществуващия от няколко години Комитет за приятелство с България. Председател е Емил Лабери – почетен управител на Банк дьо Франс, а главен секретар – Роже Герен – съветник в департамента Сена. При образуването си дружеството наброява 300 членове, в края на 1954 г. – 1500, а в края на 1958 г. – 5000⁹³. Работата на дружеството е подчинена на популяризирането на българските постижения и на укрепване на приятелските връзки между двата народа. Като форми на работа са възприети честванията на 9 септември и 24 май, организирането на сказки, художествени вечери, киновечери. В тези прояви твърде рядко се използват пребиваващите във Франция български артисти⁹⁴. В художествените програми участват хорът и танцовата група на дружеството. Прожектирани са редица български игрални и документални филми. Характерна проява е участието му с изложбени щандове на ежегодните народни празници и панаири в цяла Франция и на празника на в. „Юманите“. На тези щандове са показани книги и снимки от България и се продават фолклорни предмети, което е от съществено значение за финансовото състояние на дружеството.

Веднъж на два месеца излиза списанието на дружеството – „Франция – България“ с главен редактор Луи Монтанж. Добре оформено, с тираж около 2000 броя, то дава представа за обществен-ополитическия и културния живот в България. Голяма част от материалите, публикувани в списанието, се осигуряват от КПКВЧ. Ежегодно се изпращат статии по различни въпроси на българската култура, фотоси, филми, художествена литература и албуми, грамофонни плочи с българска музика и фолклорни предмети⁹⁵.

Прекият контакт на КПКВЧ с ръководството на дружеството и с някои негови членове се осъществява посредством гостуването в България на делегации, поканени от комитета, с които се обсъжда дейността на дружеството⁹⁶. Запознаването с България дава възможност на поканените лица след завръщането си да пропагандират успехите на страната чрез сказки и статии и да разнообразяват и активизират работата на дружеството. Канят се членове на други градове с цел съставянето на местни негови комитети⁹⁷.

Въпреки развиващите се по официална линия културни връзки и широката дейност, предприемана от Българска легация в Париж, инициативите на дружеството не дублират използваните по други линии форми и обхващат различни обществени слоеве, без да разполагат с възможностите например на белгийското дружество за приятелство с България за организиране на изяви на български артисти или с колекция преводи на българска литература, която да издава по подобие на дружеството в Италия, дружеството „Франция – България“ успява в рамките на по-широките си задачи да представи някои страни от българската култура пред френската общественост.

В стремежа си да разнообрази дейността му, КПКВЧ организира през 1958 г. гостуване на главния секретар на СБХ проф. Илия Петров, компози-

тора М. Големинов и поетесата Ел. Багряна⁹⁸. Това е първата културна делегация, която комитетът изпраща в Париж. Освен подпомагането на културните манифестации на дружеството, тя има за задача да установи контакти с френски културни дейци и да създаде възможности за реализиране на нови инициативи във Франция. Но ограничените възможности на дружеството не позволяват постигането на по-мощни резултати. На практика част от задачите на делегацията са постигнати благодарение на проявената от Българската легация инициативност – тя дава прием с участието на повече от 100 културни дейци; организира представяне на Багряна в зала „Плейел“ и ѝ урежда интервю по Радио Париж. Културният аташе, заедно с Илия Петров посещават ателиета на френски художници и музеи⁹⁹.

Така, в резултат на усилията на КПКВЧ, Легацията и дружеството и на готовността, изразена от българските и френски официални власти за развитие на културните връзки между двете страни, е създадена добра база за тяхното по-нататъшно разширяване и активизиране, както и за регламентирането и поставянето им на планова основа.

Италия е другата страна, считана за един от центровете на европейската култура, с която България има установени традиции в културното общуване¹⁰⁰. През втората половина на 50-те години обаче развитието на културните връзки между двете страни не се отличава с особена интензивност, докато тези в областта на търговията отбелязват чувствителен напредък. Българският внос в Италия през 1959 г. нараства шест пъти в сравнение с 1956 г. и тя излиза на второ място сред капиталистическите държави, в които България реализира своя износ¹⁰¹.

„Атлантическият“ курс, който италианската външна политика неотклонно следва през разглеждания период и който в много по-голяма степен, отколкото Франция я обрича на пасивност и зависимост от американските външнополитически доктрини¹⁰², очевидно оказва по-непосредствено задържащо влияние върху контактите със социалистическите страни, включително и с България, в областта на политиката и културата.

Демонстрираният през втората половина на 50-те години стремеж от българска страна за реализиране на някои културни инициативи по официален път среща или липса на заинтересованост от италианска страна, или пречки от финансово естество. За представяне на българската култура в Италия се разчита основно на контакти с отделни представители на културни среди с организации, занимаващи се с културна дейност, както и на Дружеството за културни връзки с България. То е създадено през 1947 г. по инициатива на Италианската комунистическа партия със задачата да запознава обществеността с постиженията на социалистическа България¹⁰³. В състава на първото ръководство влизат и някои независими

прогресивни дейци и представители на буржоазни партии, които впоследствие отпадат поради промените в политическата обстановка. Дружеството не разполага с членска маса и не развива почти никаква дейност до създаването през февруари 1953 г. на инициативен комитет с председател сенатора Умберто Терачини и секретар Аве Франческели, която поема основната част от работата. От 1959 г. тя остава помощник на новия секретар Еудженио Джованарди.

Дейността на дружеството се изразява в изнасяне на сказки по въпроси, свързани с обществено-политическия, икономически и културен живот на България, организиране на концерти с изпълнения на български творби, на изложби. От най-съществено значение обаче е издателската дейност и работата на популяризирането на българската литература в Италия. Тези усилия на дружеството, заедно с българистите и връзките, които поддържат с тях КПКВЧ и Българската легация, обясняват факта, че за периода 1944 – 1959 г. в Италия са преведени и отпечатани най-много творби от български автори в сравнение с другите западноевропейски държави¹⁰⁴.

За значението на тази част от дейността на дружеството най-голям дял има преводаческата дейност на видния италиански славист и българист проф. Луиджи Салвини – човекът, който в най-голяма степен допринася за популяризирането на българската литература. Той е продължител на делото на първия българист проф. Енрико Дамиани, ръководи катедрата по български език в Неаполския университет, преподава в Римския университет, подпредседател е на Дружеството за културни връзки с България¹⁰⁵. Той посвещава своето преводаческо майсторство на българската литература и преведените от него произведения, заедно с обяснителните бележки към тях, започват да излизат от печат в поредица, носеща неговото име и уговорена от Аве Франческели с издателство „Ди култура“ в Рим¹⁰⁶.

Първите две книги от библиотеката „Л. Салвини“ излизат от печат през 1957 г. Това са преводите на драматизацията, направена от Александър Хаджихристов по романа на Георги Караславов „Снаха“ и комедията „Големанов“ на Ст. Л. Костов. По преценка на прогресивния римски седмичник „Ил Контемпоранес“ проф. Салвини е направил не само превод, а и оригинална адаптация, за да бъдат достъпни и разбираеми за италианската публика двете произведения¹⁰⁷. Дружеството ги популяризира като организира четения на откъси от тях в различни градове. През 1958 г. то успява да издаде още две книги от преводното наследство на Л. Салвини. Излизането от печат на поемата „Септември“ от Гео Милев се отбелязва от италианската преса като значително събитие в литературния живот¹⁰⁸. Високата стойност на изданието се определя както от умението на Салвини за предаване силата и красотата на стиха, така и от високохудожественото графично претворяване на сюжета от големия италиански художник Ренато Гутузо. Другата книга представя българските народни песни. В нея са включени и преводи, направени от Салвини още през 1930 г.¹⁰⁹

Успехите на дружеството в реализирането на издателската му програма са продължени през 1959 г. с излизането от печат на други два превода на

Салвини: романа на Г. Караславов под заглавие „Снахата на Юрталан“ с илюстрации от български художници и стихотворенията на Ботев, допълнени с избрани страници от неговата публицистика¹¹⁰. За първи път Ботев е представен на италианския читател и като прозаик, а подробните бележки на Салвини за епохата, живота и делото на големия български поет и революционер дават цялостна представа за него.

За превеждането и разпространението на българската литература съществен принос имат проф. Рикардо Пикио – преподавател в университета във Флоренция, и Лавиния Бориеро-Пикио – асистентка по български език в Римски университет. Те посещават два пъти България през 1957 г. по покана на КПКВЧ и през 1959 г. като гости на СБП. Плод на преводаческата дейност на Л. Пикио е издаването на „Чифликът край границата“ от Й. Йовков през 1957 г., а нейният интерес към развоя на българската литература намира израз в публикуваната от специализираното издателство „Нуова академия“ „История на българската литература“¹¹¹.

В помощ на Българската легация в Рим и на КПКВЧ за превеждане и разпространяване на българска литература в Италия е и Марио де Микеле – писател, публицист, художествен критик и сътрудник на редица вестници и списания. През 1957 г. в миланското издателство „Аванти“ е отпечатана стихосбирка на Н. Вапцаров под заглавие „Вратата не залоствай“ в превод на М. де Микели, Валтер Андреани и Леонардо Пампури¹¹². Своя интерес към личността и творчеството на този български поет Де Микели засвидетелства и две години по-късно, когато по негова инициатива в редица италиански градове са проведени чествания на 50-годишнината от рождението на Вапцаров, а в пресата са публикувани негови стихове и бележки за творчеството му.

Същият преводачески екип, който издава стихосбирката на Вапцаров, през 1959 г. публикува отново в Милано пълно издание на стиховете на Хр. Ботев с голям предговор за живота и творчеството му от Де Микели, с обяснение, снимки и факсимилета. Преводите са посочени като едни от най-добрите от български на чужд език и тримата преводачи са наградени от българския ПЕН-център¹¹³.

Внимание заслужава и книгата „Горски разкази“, излязла през 1959 г. под редакцията на Стефания Плона в двадесетхиляден тираж. Тя съдържа български народни приказки и е предназначена за училищата. От българска страна не са направени никакви разходи по превеждането и отпечатването, а благодарение на Ст. Плона книгата е публикувана в издателството „Ла Скуола“ към Министерството на просветата¹¹⁴.

Българската легация в Рим също полага значителни усилия за популяризиране на българската литература в Италия, особено от страниците на периодичния печат. До 1957 г. това става много трудно, но през 1958 г. вече са постигнати успехи. В повече от 130 броя на различни вестници и списания са поместени разкази от Й. Йовков, Е. Пелин, А. Каралийчев, Чудомир и др.¹¹⁵

Още от 1955 г. легацията е във връзка с италианската културна агенция „ИКАЙ“ и през 1959 г. се стига до сключване на договор между агенцията и миланското издателство „Сан Паоло“ за издаване на романа на Людмил Стоянов „Мехмед Синап“, като агенцията поема разходите по превода и издаването¹¹⁶. Становището на българската страна още от 1955 г. е книги в превод на италиански да се издават в Италия поради добрата техническа база и главно от гледна точка на разпространението им.

За повишаване интереса на италианските културни среди към българската литература определена роля играят и гостуванията на български писатели и литературни дейци. При посещението си през 1956 г. Стефан Мокрев има срещи с едни от най-известните италиански писатели, с които разговаря за възможностите да се издават български творби в Италия¹¹⁷.

През есента на 1958 г. КПКВЧ изпраща в Италия главния секретар на СБП Г. Караславов и секретаря на съюза Павел Матев и възнамерява да покани двама италиански писатели в България. Целта на гостуването е да се създадат контакти с италиански литературни дейци и издатели, за което спомага и участието на двамата български представители в Международния конгрес на писателите в Неапол¹¹⁸. Итало-българското дружество организира срещи на Караславов и Матев в Неапол, Рим и Венеция. Г. Караславов гостува и през 1959 г.¹¹⁹, когато дружеството урежда в Рим тържество с негово участие и представяне на „Снаха“ в присъствието на литературните критици на всички по-големи вестници.

Особено активно работи за разширяване на литературните контакти между България и Италия писателят Николай Дончев. На страниците на италианския печат той представя постиженията на българската литература, а чрез българските литературни вестници и списания популяризира преводаческото дело на проф. Салвини, на М. де Микели, творчеството на отделни писатели и издателската дейност на дружеството в Рим¹²⁰.

Представянето на италианската литература в България има свои традиции и преводачи от ранга на Иван Вазов, Константин Величков, Пенчо Славейков, Кирил Христов. От Освобождението до началото на Втората световна война на български език са издадени 164 книги от италиански автори; по време на войната – 22, като най-превеждани са Салгари, Де Амичис, Пирандело, Данте, Голдони. След 1944 г. броят на издадените преводни италиански книги намалява и за десетгодишния период до средата на 50-те години той е 24, като през 50-те години се издава по една книга годишно¹²¹. В сп. „Пламък“ и в „Литературен фронт“ се появяват преводи на творби на Салваторе Куазимодо, Алберто Моравия, Джузепе Марота и други, показващи нарасналия интерес към новата италианска литература, която дотогава е сравнително слабо позната в България¹²².

Конкретна стъпка за задоволяване на този интерес е показаната през пролетта на 1956 г. изложба на италианската книга в София. Тя е организирана от КПКВЧ и Държавната библиотека „Васил Коларов“ със съдействието на Итало-българското дружество и книжарницата на Италианската комунистическа партия¹²³.

Връзките, които по инициатива на българската страна се създават с отделни културни дейци в Италия, са резултатни и в сферата на театралното изкуство. Контактите на Българската легация с Карло ди Стефано – режисьор, автор на пиеси и един от редакторите на римското списание „Театър днес“, водят до полезно сътрудничество. Той изпраща на сп. „Театър“ информация за театралния живот в Италия. Под негова режисура са проведени ред четения от актьори на драматизацията на „Снаха“, организирани със съдействието на Итало-българското дружество, а през 1957 г. той предлага да постави „Големанов“¹²⁴. Инициативата обаче се осуетява, поради финансови трудности.

Итало-българското дружество, в сътрудничество с кукления театър на Мария Синьорели в Рим и с помощта на КПКВЧ, организира с голям успех през 1956 г. и 1957 г. представление на пиесата на Надя Трендафилова „Момчето и вятъра“. То планира и превеждане от проф. Салвини и издаване на най-значителните български творби в областта на драмата, които впоследствие да бъдат поставени на италианска сцена¹²⁵. Идеята обаче не среща одобрение от българска страна и с основание, защото едва ли някой театър би се съгласил да постави такава пиеса без нейната финансова подкрепа, което би погълнало твърде много средства във валута.

През тези години в България се проявява интерес и към италианското кино, по-специално към неореалистичното му направление. Сп. „Киноизкуство“ отделя значително място на информации за неговото развитие¹²⁶, включително и чрез кореспонденциите на сътрудника си Карло ди Стефано.

Важна роля за запознаване с италианското киноизкуство има предложението от Итало-българското дружество гостуване на режисьора и сценариста Масимо Мида Пучини и Джовани Венто – сътрудник на сп. „Чинема нуово“. На страниците на сп. „Киноизкуство“ те споделят своето мнение и за състоянието на българското кино, посочвайки недостатъците на сценариите и извличането на новите идеи „от максими, вместо да бъдат прецедени през хората на всекидневието“¹²⁷.

По българските екрани са показани редица образци на италианското неореалистично кино: „Крадци на велосипеди“ по сценарий на Чезаре Дзаватини, „Рим-11 часа“ и „Един мъж за Ана“ на режисьора Джузепе де Сантис, „Бели нощи“ на Лукино Висконти, „Железничарят“ на Пиетро Джерми, „Шинел“ на Алберто Латuada и др.¹²⁸.

Още през ноември 1955 г. Българската легация в Рим предлага преговори с Де Сантис и Пелегрини за провеждане на седмица на италианския филм в България и на българския в Италия. В интерес на разширяването на културните връзки с Италия въпросът за уреждането на седмиците на базата на реципрочност през 1956 г. е поставен официално чрез Италианската легация в София¹²⁹. До края на разглеждания период обаче инициативата остава нереализирана.

От средата на 50-те години се търсят и други пътища за представяне на български филми по италианските екрани. Внасянето на български късо-

метражни филми е много трудно, поради съществуването на закон, който не позволява прожектирането на такива чужди филми в Италия. Въпросът за вноса на игрални филми е още по-сложен, защото дори и да бъде допуснато внасянето им, те няма да могат да осигурят покриването на разходите по вноса и прожектирането¹³⁰. Легацията също е ограничена във възможностите си да популяризира българското киноизкуство, тъй като е задължена да показва филмите, които получава от България само на прожекции пред тесен кръг зрители. На тези прожекции тя кани представители на италианското Министерство на външните работи, журналисти и кинодейци и търси начин за евентуалното разпространение на българското кино. Тези прожекции и участието на български филми във фестивала във Венеция са от значение за появата в редица италиански вестници и списания на отзиви за отделни филми и за развитието на българската кинематография¹³¹.

При оценката за влиянието на италианското кино и по-точно на неговото неореалистично направление върху творчеството на българските кинодейци през 1958 – 1959 г. се изхожда от по-общата оценка за пътя на развитие и за постигнатото от българската кинематография след 9.IX.1944 г. Неореализмът с характерната за него критика на буржоазната действителност и остър социален протест се оказва особено притегателен за част от българските творци, особено в периода след Априлския пленум от 1956 г., когато става очевидна необходимостта от преодоляване на схематизма и илюстративния подход при разработването на значителни теми и събития. Приемането на неореализма като път за ликвидиране на тези отрицателни моменти е окачествено в Постановлението на ЦК на БКП за състоянието и по-нататъшното развитие на българската кинематография от 5 юли 1958 г. и в последвалите го две обширни статии в сп. „Киноизкуство“ като отстъпление от творческите принципи на социалистическия реализъм, което води до заместване на едната крайност – лакировката, с друга – „изобразяването на недъзи и трудности по такъв начин, че същността, тенденциите, перспективите на положителното развитие напълно се закриват ...“¹³². На неореализма се гледа като на една от причините за отстъплението от вътрешната идейно-художествена яснота, макар и неговите похвати да допринасят за засилване на индивидуализацията на образите и приближаването на киното до реалния живот¹³³.

В предложенията си, отправени официално до италианското Министерство на външните работи през 1956 г., българската страна включва и размяната на оперни артисти¹³⁴. Желанието е тя да става на реципрочни начала. Отчитайки степента на развитие на връзките между двете държави и финансовата страна на въпроса, МПК отказва предложението на директора на Римската опера да се направят постъпки за гостувания на цели състави и предлага да се започне с размяна на отделни артисти, като има предвид Д. Узунов и Н. Гяуров¹³⁵. Счита се, че след големия им успех през 1955 г. в Париж, те в известна степен са спечелили благоразположението на италианските оперни среди. Отговорът на италианското Министерство на

външните работи в началото на 1959 г. обаче е, че размяната на оперни артисти на реципрочна основа е невъзможна, защото организирането на оперни представления било въпрос на частната инициатива, макар и първоначално да са налице изгледи за успеха на тази инициатива¹³⁶.

След като уреждането на музикални прояви в Италия по официален път се оказва неосъществимо, Българската легация и дружеството в Рим търсят други възможности чрез контакти с отделни организации като музикалните сдружения „Стабиле компания артисти лирики асоциети“, „Компания лирика дела чита ди Рома“, концертната дирекция „Камус и Казило“ и др., но без особен резултат¹³⁷. От българска страна се поддържат връзки и с отделни импресарии, музикални изпълнители и критици. В повечето случаи те са поканени да гостуват в България за запознаване с българските изпълнители и евентуално уреждане на техни концерти в Италия или информиране чрез пресата за постиженията ни в музиката. Сред гостите са импресариото Артус Булегин, музикалният критик и отговорен редактор на в. „Унита“ в Милано Рубенс Тедески, оказал голямо съдействие по време на гостуването на Държавния ансамбъл за народни песни и танци и за отразяването му в пресата, секретарят на Емилианския център за културни връзки с чужбина в Болоня, музикалният критик на в. „Унита“ Алберто Марчигони и заместник-директорката на Римската филхармонична академия Адриана Пани¹³⁸.

Усилията да бъде представено българското музикално изкуство пред италианската публика дават резултат през 1956 г. и 1959 г., когато в Италия гостуват съответно Държавният ансамбъл за народни песни и танци и Симфоничният оркестър при Двореца на пионерите в София. Турнето на първия е по настояване на председателя на Итало-българското дружество Умберто Терачини и на Българската легация, които влизат във връзка с един от най-добрите импресарии – Ремиджо Паоне от агенция „Спетаколи ерепи“ – Милано. Въпреки проявената от него известна резервираност и неохота, гостуването е осъществено с голям успех. Изнесени са общо 16 концерта в Рим, Болоня, Неапол, Флоренция и други градове¹³⁹. Пресата дава ласкави отзиви за оригиналната музика и интересната програма и за майсторството на ръководителя Филип Кутев, когото един от най-известните вестници „Ил Месаджеро“ сочи като пример, достоен за широко подражание в Италия, защото е успял да представи в рамките на един спектакъл най-хубавото, което предлагат народните танци и музика¹⁴⁰. За ефекта от гостуването допринасят и предаванията на записи от концертите по телевизията и кинохрониката, както и организираната от Итало-българското дружество беседа за българския фолклор. Сериозна слабост обаче е пропускането на възможността да бъдат публикувани в пресата материали за българската култура и традиции. Гостуването заслужава положителна оценка най-вече от гледна точка на политическия ефект. Фактът, че с разрешаването на входната виза за ансамбъла се занимава Министерският съвет в Италия и благодарение на намесата на Терачини е принуден да я

разреши, е успех в отношенията с Италия¹⁴¹. От друга страна, гостуването на колектива е уредено при условия той да получава 80% от чистата печалба и сам да си осигури транспорта и пълната издръжка в Италия. Това налага КПКВЧ да отпусне извънредно големи за своя бюджет средства във валута и впоследствие да направи извода, че в бъдеще не трябва да се изпращат в капиталистическите страни такива големи групи (ансамбълът се състои от 105 човека), а да се потърсят други форми на културни прояви, които няма да изискват извънредно големи разходи¹⁴².

КПКВЧ и Дирекцията за музикално изкуство се придържат към тази линия и по отношение на оперните изпълнители, но когато през 1959 г. организационният комитет на Петия международен фестивал на детето в Палермо по предложение на Итало-българското дружество кани за участие Симфоничния оркестър при Двореца на пионерите в София, КПКВЧ решава да използва тази възможност за представяне на българското изпълнителско изкуство, макар че оркестърът наброява повече от 100 души¹⁴³. Организирането и провеждането на гостуването става при непосредственото участие на Българската легация и Итало-българското дружество. Освен концертите на фестивала оркестърът изнася и представления в други градове, между които се откроява концертът в Спортната палата в Болоня пред близо 8000 зрители. Пресата говори със суперлативи за таланта на българските млади музиканти и дава висока оценка за успехите на музикалното образование в България.

В това отношение важна роля играе участието на български представители на авторитетните международни музикални конкурси „Джан Батиста Виоти“ във Верчели и „Феручио Бузони“ в Болцано. Първото българско участие в седмия конкурс „Виоти“ през 1956 г. е твърде успешно. Шестнадесетгодишната пианистка Милена Моллова е награденa с диплом за спечеленото шесто място измежду 170 участвали пианисти, а младият певец от Софийската опера Никола Николов е класиран пръв от тенорите и четвърти от всички участвали артисти¹⁴⁴. През следващите години продължава успешното представяне на българските изпълнители в този известен конкурс. Силно впечатление оставя баритонът от Софийската опера Костадин Шекерлийски през 1957 г., а две години по-късно младата певица Райна Кабаиванска печели втора награда¹⁴⁵. На същия конкурс Тодор Кювлиев – пиано, печели сребърен медал през 1959 г., а в раздела за класически танци младите артисти Цвета Джумалиева и Анастас Самев получават втора награда като първа не е присъдена¹⁴⁶.

За първи път България участва в Международния конкурс за пианисти „Феручио Бузони“ през 1959 г. Признание за класата на българските музикални творци е поканата за участие в журито, отправена до проф. Панчо Владигеров. При силната конкуренция на 48 пианисти от 33 страни най-младият от съзтезателите – българинът Иван Евтимов, е награден с диплом¹⁴⁷.

Успехите на българските изпълнителни на тези авторитетни международни конкурси утвърждават името на България като страна с традиции и

висока музикална култура. Те са и начин за сравняване с международните постижения и в отделни случаи създават възможност за по-продължително и непосредствено общуване с едни от най-добрите музикални педагози в Италия. Доброто представяне в конкурса „Виоти“ на Н. Николов и К. Шекерлийски и техните гласови данни дават основание на председателя на журито д-р Йозеф Робоне да предложи през 1957-1958 г. двамата да бъдат изпратени на специализация във Висшия курс за усъвършенстване по белканто при Миланската скала¹⁴⁸. Специализацията на Н. Николов има за резултат неговото израстване като певец от висока класа и му отваря пътя към сцените на оперите в Милано, Сполето, Верчели.

Подобен ефект има и специализацията на младата надежда на българската опера Р. Кабаиванска във Верчели. За едногодишния си престой в Италия тя дебютира в две опери, участва в многобройни концерти, печели първа награда на конкурса за млади оперни певци в Реджо Емилия и втора във Верчели¹⁴⁹. Оценявайки богатството на нейния глас и сценичната ѝ подготовка, италианските критици ѝ предсказват блестяща кариера.

Класата на италианското музикално обучение кара Министерството на просветата и културата да подпомага или само да изпраща там през втората половина на 50-те години за следване и специализация и други български музикални дейци¹⁵⁰. Едно от първите официални споразумения между италианската и българската страна (от 1959 г.) е свързано с отпускането на такива стипендии¹⁵¹.

Към популяризиране на българската музика са насочени и опитите на Итало-българското дружество за уреждане с помощта на различни музикални организации на концерти от творби на български композитори и от българския фолклор. Но за разлика от успехите в пропагандирането на българската литература, постигнатото от дружеството в запознаването на италианската общественост както с българската музика, така и с изобразителното изкуство, не е със същата стойност¹⁵². За времето от средата до края на 50-те години е уредено показването в няколко града само на една изложба от репродукции и през 1959 г. на изложба от творби на българската графика в Рим. Идеята за втората изложба и показването на италианска такава в България на реципрочни начала започва да се обсъжда още в края на 1955 г., след посещението в Италия на художниците Ненко Балкански, Иван Мандов и Стоян Конаклиев. Със съдействието на Българската легация те установяват контакти с италиански творци и предизвикват интерес към българското изобразително изкуство¹⁵³. Връзките с председателя на дружеството за графика в Рим Карло Петручи, с Марио Пенелопе – секретар на Националната федерация на художниците, с известния художник, член на ЦК на Италианската комунистическа партия Ренато Гутузо и други, в бъдеще се оказват резултатни.

Чрез М. Пенелопе и благодарение на инициативността на Българската легация, КПКВЧ и Съюза на българските художници уреждат в София изложба от творби на повече от 50 млади италиански художници, показана

преди това с успех на Световния фестивал на младежта в Москва. Критиката отбелязва положително търсенията на младите творци в областта на колорита и композицията, но същевременно изразява несъгласието си с принципите на абстракционизма, господстващи в голяма част от платната¹⁵⁴. През декември 1959 г. в България е показана още една изложба на млади италиански творци¹⁵⁵. Тя е реализирана по инициатива на художествения критик и писател Марио де Микели, който по време на гостуването си в София за тържествата, посветени на Н. Вапцаров, донася рисунки на италиански графици, породени от контакта със стихове на българския поет.

Най-мощната проява на културните контакти между двете страни, реализирана по официален път, е изложбата на репродукции на прочутите византийски мозайки от Равена. Това е и един от редките случаи, когато от италианска страна е проявена по-голяма инициативност и заинтересованост. На откриването на изложбата на 30 май 1958 г. присъстват пълномощният министър на Италия в София Филипо Фалкони и проф. Джузепе Бовини – инспектор в Управлението на паметниците в Равена. Изложбата, уредена от КПКВЧ и Съюза на българските художници със съдействието на италианските министерства на външните работи и на просветата, предизвиква изключителен интерес, който се потвърждава от броя на посетителите – 36 хил. души, както и от мястото, което ѝ отделя пресата¹⁵⁶.

Изложбата на мозайките от Равена впоследствие се използва от българската страна за придвижване на културния обмен на официална основа. Идеята е в Италия официално да гостува изложбата „2500 години изкуство по българските земи“, показана с успех през 1958 г. в Швейцария. Мнението на Българската легация обаче е, че от италианска страна не се проявява необходимата активност за уреждане на изложбата и част от причините за това са от политическо естество¹⁵⁷. Действително, още в средата на януари 1959 г. Италианската легация е информирана от КПКВЧ за българските условия, които повтарят тези за уреждането на изложбата на мозайките: италианската страна да поеме разходите по организирането, както и за издаването на каталога и афишите, а КПКВЧ – по транспорта, застраховката и престоя на един уредник. Желанието на КПКВЧ е изложбата да бъде открита на 15.ІІ.1959 г., но отговорът на италианското Министерство на външните работи е, че датата на откриването и времетраенето на изложбата ще бъдат определени едва след образуването на новото правителство и се препоръчва показването ѝ междувременно в друга държава. Едва на 3.VІІІ.1959 г. Италианската легация уведомява, че италианските власти са взели решение да предоставят залите на Изложбената палата в Рим през януари и февруари 1960 г.¹⁵⁸.

За положителното разрешаване на този въпрос и за активизиране контактите в областта на културата в бъдеще несъмнено имат значение и промените, извършени в състава на Културната дирекция при италианското МВнР. Нейният нов директор Дал Болцо в разговор с българския пълномощен министър в Рим през август 1959 г., изразява готовност да

окаже съдействие не само за уреждането на изложбата, но и за осъществяването и на други културни инициативи¹⁵⁹.

Действително картината на 60-те години показва, че тенденцията към засилване на връзките в областта на културата, набелязана в края на предходния период в отношението на България с Франция и Италия, продължава да се задълбочава. Тя се явява част от възприетата от тези две държави политика на придържане към принципите на мирното съвместно съществуване, водеща до разведряване в международните отношения.

Впоследствие към тази политика се присъединяват, макар и значително по-трудно, Великобритания и ФРГ. Особеното място и ролята на двете страни в НАТО, както и характерът на амбициите им, правят промяната във възгледите на техните ръководители за отношенията със социалистическите държави твърде мъчителна. В още по-голяма степен горната констатация важи за промяната в самите практически действия на двете страни.

По силата на влошената си стратегическа позиция в средата на 50-те години Великобритания е принудена да стане първата капиталистическа страна, търсеща път за урегулиране на своите отношения със СССР и да подложи на преоценка външната си политика като цяло. В крайна сметка обаче тя остава най-сигурният партньор на САЩ. Това обяснява непостоянството и колебливостта в еволюцията на нейната политика спрямо СССР и особено спрямо източноевропейските страни, които английските кабинети дълго време разглеждат като съветски сателити¹⁶⁰.

Така, въпреки че през втората половина на 50-те години е налице една по-благоприятна международна атмосфера и в областта на икономиката и културата са направени крачки към развитие на контактите, за особена интензивност в културното общуване между България и Англия не може да се говори¹⁶¹. Почти до самия край на 1959 г. с официалните власти в Англия не е обсъждан нито един въпрос от културен характер. Инициативите за осъществяване на определени културни прояви произхождат от КПКВЧ, МПК и Българската легация в Лондон, чиито усилия са насочени към първоначалното представяне на българската култура пред английската общественост, а от английска страна – от отделни заинтересовани лица, импресарии, организатори на международни конкурси и изложби.

КПКВЧ поддържа връзки с Училището за славянски и източноевропейски проучвания към Лондонския университет, където лектор по български език и литература е Вивиан Пинто. Той публикува проучвания върху отделни български писатели, издава сборник с откъси от произведения на български творци в оригинал, занимава се с преводи на творби от Яворов, Вапцаров и Ел. Пелин¹⁶². Неговата работа среща пълна подкрепа и съдействие от страна на КПКВЧ.

Друг англичанин, с когото КПКВЧ поддържа постоянен контакт и който има особени заслуги за популяризиране на българската литература в Англия, е Питър Темпест – млад писател и публицист, живял известно време в България и добре познаващ езика. Доста сполучливи негови преводи на стихове на Вапцаров са издадени през 1952 г. в София, а през 1954 г. – в Лондон, където са посрещнати много добре¹⁶³. Той предлага да преведе поемата „Септември“ от Гео Милев и избрани творби от Христо Смирненски, които да бъдат издадени с финансовата помощ на КПКВЧ. Липсата на валута осуетява тази идея и за периода от 1944 до средата на 1959 г. в Англия са издадени само две български книги¹⁶⁴.

През втората половина на 50-те години КПКВЧ два пъти се възползва от покани за участие в Международната изложба за оформление на книги, организирана в Лондон, за да представи пред английската общественост продукцията на българските издателства¹⁶⁵. След приключване на изложбите книгите се предават на дружеството за приятелство с България и на славянските отдели на университетите в Лондон, Ливърпул и Глазгоу.

Препоръката на Българската легация в Лондон е КПКВЧ и заинтересованите институти да се отзовават на подобни покани за участие в международни изложби, фестивали и прегледи, тъй като е по-лесно осъществимо и струва по-малко, отколкото организирането на самостоятелни прояви, а същевременно дава възможност на една по-широка публика да се запознае с българските културни постижения. Но няколко участия в международни изложби на предмети на народното творчество и на театрални кукли са доста скромни по мащаби и значение. А КПКВЧ често пъти по бюджетни съображения отказва участие в по-големи международни инициативи, с по-голям отзвук в средствата за масова информация¹⁶⁶.

Но на такъв авторитетен международен форум, какъвто е филмовият фестивал в Единбург, България се представи без прекъсване от 1956 до 1959 г. В конкурсната програма са прожектирани игралните филми „Неспокоен път“, „Земя“, „Ребро Адамово“. Изпращат се и късометражни филми, част от които представят българската култура. Най-голям успех е постигнат през 1959 г., когато от близо 250-те филма на 34 страни – участници в XIII фестивал в Единбург, българо-германската продукция „Звезди“ е призната от журито за най-добрия филм на фестивала. Прожекцията му е една от малкото, които са добре посетени, а след пресконференцията с българската делегация и представителите на ГДР, в печата излизат повече от 15 отзива за достойнствата на „Звезди“¹⁶⁷.

Все пак през разглеждания период българското кино остава непознато за широката английска публика, докато филми от Англия са сравнително добре застъпени в програмите на българските кина като, естествено, не всички от тях са с еднаква художествена стойност. В анкетата за най-добър филм през 1956 г., проведена от редакцията на сп. „Киноизкуство“, „Хамлет“ на големия режисьор и актьор Лоурънс Оливие е посочен на второ място от зрителите¹⁶⁸.

През 1957 г. е направен опит да се демонстрира пред българската публика и изкуството на английския театър, като в същото време се разчита това да доведе до създаване на по-тесни творчески връзки с английските театрални среди. В началото на март Българската легация в Лондон предлага да бъде поканен прогресивния лондонски театър „Уъркшоп“ с художествен ръководител известния драматург, актьор и режисьор Юан Маккол¹⁶⁹. Различните опити да се намери начин за плащане на хонорара във валута обаче остават безрезултатни. По тази причина гостуването е осуетено, но връзката с английски театрални дейци е осъществена и през 1958 г. Маккол гостува в България в състава на културната делегация, поканена от КПКВЧ¹⁷⁰.

По идея на председателя на дружеството за приятелство с България в Лондон – Едгар Йънг, КПКВЧ и Сатиричният театър канят през 1957 г. на гостуване изтъкнатия английски театрален деец, заместник-председател на Международния съюз на театралните критици и член на Изпълнителния комитет на Съюза на театралните критици в Англия Осиа Трилинг¹⁷¹. Впоследствие той изпраща поредица от информация за състоянието на театралния живот в Англия, които са отпечатани в сп. „Театър“.

С успех се осъществява идеята на Българската легация в Лондон и КПКВЧ за първа среща на българската общественост с оригинални творби на английското изобразително изкуство. През октомври 1956 г. гост на КПКВЧ е известният художник Пол Хогарт, чиято изложба е показана последователно в София, Пловдив и Русе¹⁷². Запознат по време на гостуването си с българското културно наследство, Хогарт предлага да се уреди изложба на стари български икони в Англия, което би представлявало интерес за публиката и сам прави проучвания в тази насока¹⁷³. Значението на една такава изложба, която би могла да се покаже в други страни, е правилно оценено от българска страна, но трудностите по комплектуването на оригинални икони и вероятно финансовите ограничения са причина да се отложи реализирането на това предложение.

Липсата на валута осуетява още една възможност за запознаване на английската общественост с българското изкуство. Става дума за уговореното между Българската легация в Лондон и Бюрото за уреждане на изложби показване на творби от български художници през 1958 г.¹⁷⁴ С отказ са посрещнати проучванията на легацията през 1959 г. за представяне на изложбата „2500 години изкуство по българските земи“ в музея „Виктория и Алберт“ и Етнографския музей, където за залите не се плаща наем, но трудностите произтичат от това, че се показват предимно копия, а не оригинали, от разнородността на изложбата и нежеланието за културна размяна с България¹⁷⁵. Към това мероприятие проявява известен интерес и Британският съвет, но до края на 1959 г. изложбата не достига Лондон.

С цел да се постави началото на нови контакти с английски музикални дейци, КПКВЧ отправя покани до тях и изразява готовност да им организира концерти в страната. Но невъзможността да се изплаща поне една част

от хонорарите във валута осуетява възможността българската публика да се срещне с тяхното изкуство¹⁷⁶. Единственото гостуване на английски музикален изпълнител – пианистката Ирен Колер, е осъществено през април 1959 г. В писмо до КПКВЧ самата Колер предлага да изнесе концерти в България и приема условията на Дирекцията за музикално изкуство да получи хонорар в левове и сама да покрие разходите си за пътните и престоя, Музикалните среди в България дават висока оценка на нейната техника и сценично чувство¹⁷⁷.

Усилията за представяне на българската музика в Англия имат успех, що се отнася до контактите с известния музиколог Лойд, гостувал в България. Той организира предавания на българска музика от различни жанрове по английското радио¹⁷⁸. Но опитът за уреждане на непосредствени изяви на български певци и инструменталисти там среща значителни трудности. Легацията използва създадените връзки с импресариото А. Борсдорф, организирал през 1955 г. гостуването на Държавния ансамбъл за народни песни и танци, за проучване на възможностите за нова подобна изява с Държавния радиоквартет „Аврамов“. Становището на Борсдорф е, че квартетът е неизвестен и трябва предварително да бъде представен на музикалната общественост с един концерт пред подбрана публика в Лондон като всички разноски се поемат от българската страна¹⁷⁹. Неприемливи се оказват и предложенията му да уреди участието на Катя Попова в Международния музикален фестивал в Ланголен през 1958 г. По преценка на Българската легация този фестивал е аматьорски и равнището му е по-ниско от това на сцените, където е гастролирала К. Попова¹⁸⁰.

Опитът на КПКВЧ да представи български певци на ръководители на английския оперен театър, като ги покани за честването на 50-годишнината на Софийската народна опера, не успява. Затова през 1959 г. са положени значителни усилия за уреждане на гастроли на български певци чрез импресариото Дж. Финзи. Възможностите за гостувания на чужди артисти в Ковънт Гардън обаче са твърде ограничени: ако те не са познати на музикалната общественост в Англия, не могат да се явят на тази сцена, независимо от това, че са получили признание в други страни. Необходимо е предварително да се явят на прослушване пред специални комисии и да се получи разрешение от Профсъюза на артистите и от Министерството на труда, което всъщност провежда политическия контрол при такива ангажменти¹⁸¹. Предложението на Финзи е да се уредят излъчвания на изпълнения на български певци по радиото и телевизията и на малки концерти от страна на Българската легация по подходящи поводи за запознаване на музикалните критици и специалисти с качествата на българските изпълнители.

Първата изява на български оперен певец на английска сцена (освен Борис Христов) е свързана с името на Никола Николов. По време на специализацията си в Италия той сключва договор за участие в няколко представления на музикалния фестивал в Уексфорд през октомври 1959 г. В Лондон той дава малък концерт в Българската легация и по нейно

настояване се явява на прослушване в Ковънт Гардън¹⁸². Изявлението на един от членовете на комисията, че Н. Николов има чудесен глас и ако той имаше британски паспорт, те биха го приели за постоянно в състава на операта, е потвърждение не само за високите качества на младия тенор, но и за трудностите при ангажирането на чужди изпълнители в Англия. Все пак контактите с Финзи дават резултат и той подписва договор с Н. Николов да организира всички негови турнета в Англия в продължение на пет години¹⁸³.

Най-голямата културна проява, реализирана от българска страна в Англия, е повторното гостуване през есента на 1957 г. на Държавния ансамбъл за народни песни и танци. Инициативата идва от импресариото Делвал, който първоначално поддържа връзка с белгийските организатори на турнето на ансамбъла, а след това подписва договор с КПКВЧ. Финансовите условия в него не са особено благоприятни, а и в резултат на изострената международна обстановка след събитията в Унгария през 1956 г., отново е засилено настроението против социалистическите страни¹⁸⁴. Но отказът от договора би изложил на опасност престижа на КПКВЧ и Българската легация в Лондон и до вероятното плащане на неустойка. Затова се полагат усилия да бъдат уговорени концерти и в провинцията, както и предавания по телевизията. През август пристига режисьорът Греъм Мюер за уточняване на програмата на предаванията¹⁸⁵. Това е първият представител на Би Би Си, който идва с такава цел в България и посещението му се оценява като голям успех. Концертът е излъчен на 8 септември 1957 г. и е видян от близо 7 млн. английски граждани. Ансамбълът има осем спектакъла в една от най-модерните концертни зали – „Роял фестивал хол“ в Лондон, а после в Оксфорд и Манчестър. За първи път в английската преса се появяват високи оценки за начина на разработка на фолклора, за богатството на цветовете и жизнеността на танците¹⁸⁶. Търсеният пропаганден ефект е постигнат, но до края на 50-те години КПКВЧ повече не се ангажира с изпращане на големи колективи в Англия.

През целия разглеждан период културните инициативи са провеждани чрез контакти най-вече с отделни лица – културни дейци, импресарии, организатори на изложбени фестивали. Не са установени връзки с културни институти и учреждения (изключвайки отделни библиотеки и един-два музея), с творчески обединения и организации на културни дейци, макар че още в края на 1956 г. Българската легация в Лондон препоръчва на КПКВЧ близо двадесет такива¹⁸⁷. Едва от декември 1959 г. има сведения за по-тесни контакти на пълномощния министър Г. Зенгилеков с представители на Британския съвет, с които са обсъждани въпросите на културния обмен между двете страни¹⁸⁸. Мнението на българския дипломат е, че в това отношение съществуват благоприятни условия и той предлага да се установи пряк контакт между Британския съвет и КПКВЧ като за целта в София бъдат изпратени двама представители, с които подробно да се уговорят условията и да се приеме съгласуван план. Английският пълномощен министър в София също изразява желание да бъдат установени връзки с

КПКВЧ по официален път и това кара последния да предвиди в плана си за 1960 г. евентуални контакти с Британския съвет¹⁸⁹.

Особено място в представянето на българската култура в Англия заема дружеството за приятелство с България. Основано в Лондон на 30 ноември 1952 г. с 51 членове, то доста бързо увеличава своя състав – 212 души през 1953 г., 370 през 1954 г., а през 1955 г., вследствие на създадената по-благоприятна международна обстановка и на контактите между България и Англия, броят на членовете му достига 662¹⁹⁰.

Тези цифри обаче не са реален показател за дейността на дружеството. Всяка година има твърде голямо текучество и броят на напусналите почти се изравнява с броя на постъпилите (когато има задържане на едно ниво на цифрата, сочеща състава). Освен това само една част, и то не особено голяма, е обхваната в дейността на дружеството. Неговата работа се върши от няколко по-активни членове на ръководството, в което влизат двама почетни президенти, председател, секретар и Изпълнителен комитет, както и два допълнителни комитета – социален и просветен. В ръководството обаче липсва единство и дисциплина. Стремешт на председателя Едгар Йънг е да решава еднолично въпросите, но по ред причини той запазва поста си до март 1958 г., когато на негово място е избрана Мерсия Макдермот¹⁹¹, дотогавашен секретар на просветния комитет. За някои слабости в дейността на ръководството говори сравнително честата смяна на неговия секретар. През март 1956 г. на мястото на Дороти Коултхард е избран Хаймън Франкел, заменен през 1958 г. от Дюк Гранджийн¹⁹².

Показателен е социалният състав и партийната принадлежност на членовете на ръководството и на дружеството като цяло. В първото през 1957 г. преобладават служащите, а работниците са само двама, докато 75% от членската маса на дружеството съставляват работниците. От нея 60% са лейбъристи и членове на трейдюниони и само 20% – членове на Британската комунистическа партия и Младежката комунистическа лига. През 1957 г. в ръководството има 7 комунисти, 3 лейбъристи и 6 безпартийни¹⁹³. Тези цифри говорят за значителната роля, която Британската комунистическа партия играе в определяне насоките на дейност на дружеството. От друга страна, те илюстрират някои тенденции в работата на самото дружество – най-вече съсредоточаването на вниманието върху работническите маси и трейдюнионистките среди. За това допринася и системата на колективното членуване и поемането на шефство върху дружеството от страна на профсъюзни и кооперативни организации.

Независимо от противоречията вътре в ръководството и обтегнатите на моменти отношения с КПКВЧ, свързани най-вече с методите на работа на председателя Йънг, за дейността на дружеството може да се даде добра оценка като се има предвид обстановката, в която то работи. Формите на работа са съобразени с местните условия и традициите на подобни обществени организации и с ограничените възможности (най-вече от финансово и политическо естество) на дружеството.

Една от основните дейности на дружеството е изнасянето на сказки – предимно от негови членове, посетили по различни поводи България. Те се уреждат от трейдюниони, кооперативни дружества, лейбъристски и други организации и на тях присъстват от 30 до 100 човека¹⁹⁴. Сред тези сказки съвсем рядко се срещат такива, посветени изцяло на проблеми на българската култура.

Важна проява на дружеството в културната сфера са редовно провежданите чествания на 9 септември и 24 май. Обикновено те включват сказки, литературно-музикални програми и филми. Опитите на Българската легация да внесе по-голямо разнообразие и да подпомогне дружеството, предлагайки КПКВЧ да изпрати артисти, на които евентуално да се организира отделен малък концерт пред културни дейци и видни общественици, не дават резултат като причините са най-вече от финансово естество¹⁹⁵.

Особено активна културно-пропагандна роля играе сформираната към дружеството танцова група от около 20 души. Ефектът от нейните изяви, които са средно два пъти месечно, е значителен като се има предвид, че е канена от профсъюзни, кооперативни и други организации и квартални общини на чествания и тържества с твърде многобройна публика. Групата се представя много успешно и печели призови места на редица фестивали в Лондон и провинцията¹⁹⁶. КПКВЧ правилно оценява значението ѝ за създаване на интерес към българския фолклор и към България и се стреми да я подпомага във всяко отношение.

С културни проблеми пряко се занимава просветният комитет, оглавяван за известно време от Мерсия Макдермот. Той дава съвети по въпросите за филмите и литературата, идваща от България, преглежда българските списания, издавани на английски език и изпраща предложения за тяхното подобряване, организира честванията на 24 май¹⁹⁷.

Съставът, структурата и дейността на дружеството отговарят на целта, която то си е поставило – да популяризира постиженията на социалистическа България сред широките работнически маси. През целия разглеждан период то използва постоянни, в известен смисъл традиционни за подобни обществени организации методи и форми на работа. Дружеството няма за цел представянето на английската култура в България, а и въпросите за организиране на инициативи за запознаване с българските културни постижения не са в центъра на неговата работа. Обяснение за това може да се търси в социалния състав на средата, в която то работи, в професионалната квалификация на по-голямата част на неговите активисти, в самата организация на културния живот в Англия и в ограничените финансови възможности на дружеството. На практика то не е в състояние да окаже реална помощ при организирането на по-крупни културни прояви, представлящи постиженията на българската култура, което съществено го отличава от дружествата в Белгия, Франция и Италия.

При липсата на контакти с официалните власти и на изявена готовност за сътрудничество от страна на отделни културни институти, към които се

обръща КПКВЧ, България е принудена да разчита най-вече на връзки с частни лица. При това инициативата за провеждане на културни мероприятия често произлиза от тези лица, но българската страна невинаги е в състояние да се възползва от предоставените ѝ възможности главно поради липса на валута. Характерни за периода са многобройните покани до представители на английската култура за гостуване в България, докато българските културни дейци, посетили Англия, са единици. Целта е гостите, запознали се с българската култура, при завръщането си да съдействат за нейното представяне пред широката английска общественост. На практика обаче по-мощните изяви в Англия не са свързани с тези лица.

Може да се каже, че през разглеждания период българската култура остава слабо позната в Англия. Но е положителен фактът, че се полага началото на редица контакти с английски културни дейци, а в края на 1959 г. – и с Британския съвет, на който впоследствие се разчита за активизиране на културните връзки между двете страни.

Някои от трудностите, които развитието на тези връзки среща по отношение на Англия, биха могли да се открият при проследяване на културните контакти с ФРГ. През втората половина на 50-те години те се осъществяват в новата обстановка, създадена в резултат на влизането в сила на Парижките споразумения от октомври 1954 г. Те ликвидират окупационния режим във ФРГ, уреждат приемането на страната в НАТО и ѝ дават право да създава въоръжени сили, което заедно с растящия икономически потенциал подхранва реваншистските амбиции на Бон¹⁹⁸. Изострянето на международната обстановка вследствие на предприеманите от ФРГ опити за промяна на следвоенното статукво, продължаващи и в началото на 60-те години, създават твърде неблагоприятни условия за контакти със социалистическите страни. Те са допълнително усложнени от провъзгласената в края на 1955 г. „доктрина Халщайн“, съгласно която ФРГ отказва да поддържа дипломатически отношения с държави, признали ГДР.

Сред тези държави е и България. Тя обаче успява, въпреки създадената неблагоприятна обстановка, да осигури непрекъснато увеличаване на своя стокообмен с ФРГ, който от 1954 г. нататък е най-голям в сравнение с този с останалите капиталистически страни¹⁹⁹. От средата на 50-те години известно съживяване настъпва и в културните контакти между двете държави²⁰⁰. Липсата на дипломатически отношения прави тяхното осъществяване по официален път невъзможно, но от българска страна е поета инициативата за създаване на връзки с различни институти, организации и лица за уреждане на културни прояви във ФРГ и чрез тях – запознаване с успехите на социалистическа България. Това е начин за опровергаване на клеветите и нападките срещу нея, характерни за периода на „студената война“, и е подкрепа на усилията на онези кръгове във ФРГ, които са за установяване и развитие на нормални отношения с Източна Европа. По

тези причини от пролетта на 1957 г. има сведения, че на разширяването на културните връзки на България с ФРГ се гледа с голям интерес от страна на Министерството на външните работи на ГДР и от представителите на другите социалистически държави²⁰¹.

Съживяването на културните контакти става възможно и поради нарастания интерес на някои среди във ФРГ към България. Потвърждение за това са предложенията, направени пред КПКВЧ от двама западногермански търговци – Вестмайер и Щайнвалер през декември 1957 г. Непосредствената цел на посещението им в България са контактите им с Министерството на търговията, но същевременно са натоварени от видни политически лица в Бон и Хамбург да проучат възможностите за установяване на културни връзки с България на базата на реципрочността и въпроса за създаване на германско-българско дружество във ФРГ и българо-германско в България²⁰².

На 17 декември 1957 г. КПКВЧ уведомява Вестмайер за съгласието си с предложението за установяване на културен обмен, както и за създаване на дружество във ФРГ и изразява готовност да разгледа предложенията, които германската страна би представила. По въпроса за образуване на дружество в България КПКВЧ съобщава, че съществуващите по-рано дружества от подобен род са включени в самия комитет при неговото образуване и той е поел техните функции²⁰³.

През 1958 г. контактите с Щайнвалер продължават. В началото на февруари той представя на председателката на КПКВЧ Екатерина Аврамова проект за устав на бъдещото германско-българско дружество със седалище в Хамбург и клон във Франкфурт, както и предложение за поканване в България на председателя на Комисията по икономическите и културните въпроси в Бундестага Хелмут Калбицер с цел подготвянето на бъдеща културна спогодба. КПКВЧ възприема тази идея и на два пъти отправя покана до Калбицер, но той отлага гостуването си²⁰⁴. Неосъществени остават и предложенията на Щайнвалер за размяна на оперни артисти, както и опитите на КПКВЧ да го ангажира със създаване на контакти с филмови къщи за организиране на филмови седмици в България и ФРГ.

Развитието на контактите с германските представители показва наличие на желание за установяване на връзки с българските културни институти, което обаче по различни причини не е подплатено с постоянство и готовност за изпълнение на поетите ангажименти. Демонстрирана е и една тенденция в тактиката на България по отношение на ФРГ – стремеж за използване на всяка възможност за представяне на българската култура там при положение, разбира се, че тази възможност е оправдана от политическа и културна гледна точка.

За преценяване на дадена инициатива именно от такава гледна точка в голяма степен се разчита на Българското посолство в Берлин и на министерствата на културата и на външните работи на ГДР. Чрез тях КПКВЧ се информира за сериозността и надеждността на лицата и организациите, с

които възнамерява да поддържа връзки, както и за евентуалната политическа окраска, която би се придала на дадена културна проява. До посолството са отправени и много от предложенията, идващи от западногерманска страна.

Използването на тези предложения и активността, проявявана от КПКВЧ, са насочени към установяване на контакти и реализиране на определени мероприятия по линията на отделни организации, институти, концертни дирекции, импресарии и артисти. Разчита се и на слависти, проявяващи интерес към българската литература, както и на някои българи, живеещи във ФРГ.

В края на 1955 г. е поканен да гостува славистът от Шутгарт д-р Еберхард Волфграм, който изявява желание да съдейства за развитие на културните връзки между двете страни и впоследствие редовно информира КПКВЧ за разговорите си по този въпрос със западногермански политически и културни дейци. По негова препоръка през 1956 г. КПКВЧ влиза във връзка с дружеството „АКРОС“ в Майнц и с Института за връзки с чужбина в Шутгарт²⁰⁵.

Дружеството „АКРОС“ („Работен кръг Изток“) е съюз на научни работници, поставили си задача да поддържат връзки с Източна Европа в областта на науката, техниката, стопанството и културата. През декември 1955 г. той два пъти се обръща към Българското посолство в Берлин с предложение за съдействие при установяването на връзки с България. През юни 1956 г. на „АКРОС“ е изпратено съгласието на КПКВЧ за сътрудничество, материали за културния живот в България и искане за конкретни предложения²⁰⁶. Член на дружеството е и Волфграм, а председател – проф. д-р Ханс Клумб – директор на Физическия институт при университета в Майнц. В началото на 1957 г. той посещава Българското посолство в Берлин и по препоръка на последното е поканен от КПКВЧ в България, където гостува през април²⁰⁷. До края на 50-те години обаче няма други сведения за продължаване на контактите между КПКВЧ и „АКРОС“ и за организиране на инициативи с негово съдействие.

През 1956 г. КПКВЧ осъществява контакт с Института за връзки с чужбина в Шутгарт и с неговия главен секретар д-р Франц Тирфелдер. Институтът е неофициален орган на Министерството на външните работи в Бон за разпространение и поддържане на германското културно влияние зад граница и е приемник на създадения през 1917 г. Германски институт за чужбина²⁰⁸. През лятото на 1956 г. КПКВЧ уведомява института за своите цели и дейност, изпраща материали и предлага сътрудничество в културната област, а през ноември по негова покана гостува Фр. Тирфелдер, с когото са обсъдени редица конкретни предложения за размяната на изложби, артисти и книги²⁰⁹. До края на 50-те години институтът действително играе ролята на главен партньор на КПКВЧ във ФРГ и с негово съдействие са осъществени редица културни мероприятия в двете страни.

Д-р Тирфелдер подхожда към сътрудничеството с българската страна съвсем конкретно и делово. Само една седмица след неговото завръщане от София институтът вече е разгледал възможностите в тази насока и изпраща на КПКВЧ предложения за бъдещата работа²¹⁰. В общи линии те са осъществени до края на 50-те години. Към тях спада гостуването през април 1958 г. на диригента на Долносаксонския симфоничен оркестър Хелмут Тирфелдер, който изнася концерти в София и Пловдив²¹¹, уреждането в Щутгарт през лятото на 1958 г. на изложбата „Българско народно творчество“, привлякла 30 хил. посетители и отразена с положителни отзиви в пресата²¹², както и показаната в София през есента на същата година изложба на германската приложна графика, представяща повече от 20 западногермански графични от „Група 56“. Техните творби привличат близо същия брой посетители, колкото и изложбата „Българско народно творчество“ в Щутгарт. Това дава основание на в-к „Щутгартер нахрихтен“ да определи като „радваш успех“ факта, че „60 хил. души отправиха съвсем неполитичен поглед към културата на другата страна“ и да заговори за културен мост от Щутгарт до София²¹³. В отговор на тази изложба Тирфелдер предлага организиране на такава от творби на изтъкнатия художник Борис Ангелушев през 1959 г. в Щутгарт, но поради заболяване на Ангелушев инициативата остава неосъществена. През април 1959 г. институтът урежда концерт на завръщащия се от турне в Белгия Пионерски симфоничен оркестър, който е отразен и в пресата²¹⁴.

Продължителното сътрудничество на КПКВЧ с Института в Щутгарт се оказва резултатно, макар и организираните културни прояви да не са особено мащабни и да са съсредоточени главно в Щутгарт. При утежнените условия за работа във ФРГ те са определен принос в цялостната дейност по представянето на българската култура и запознаването с България. Доказателство за значението, което КПКВЧ придава на връзките си с института, е и поканата, която той за втори път отправя към Франц Тирфелдер за гостуване през 1959 г. Разговорите са полезни и някои от предложените от Тирфелдер инициативи залягат в плана на комитета за 1960 г.²¹⁵

Предложение за сътрудничество от този род идва през 1957 г. и от страна на Института за връзки с чужбина в Дортмунд. Той изявява желание да организира през есента на същата година „Българска седмица“ с изложба, филмова вечер, концерт на български артисти и сказка за България. Идеята е подкрепена от културни дейци в ГДР и особено от Българското посолство в Берлин и това кара КПКВЧ да я приеме, въпреки значителните средства, които би трябвало да изразходва. В средата на 1957 г. обаче става ясно, че директорът на института се отказва от предложението си поради възникналите трудности, най-вече от политически характер²¹⁶. Контактите повече не са подновени, но изложените факти са ново доказателство за готовността, която се проявява от българска страна за използване на всяка предоставена възможност за популяризиране на културните постижения на България.

Водени от разбирането за необходимостта от установяване на сериозни контакти с влиятелни концертни агенции и импресарии за представянето на български певци и инструменталисти на западногерманска сцена, КПКВЧ и Дирекцията за музикално изкуство, със съдействието на Българското посолство в Берлин, внимателно проучват получаваните предложения. Има се предвид както тяхната финансова страна, така и влиянието и авторитета на агенцията или импресариото, които ги отправят. Значителни надежди се възлагат на контактите с концертната дирекция на Паул Целер, който предлага гостувания на западногермански артисти в България. Той поддържа връзки по тази линия и с Унгария и ЧССР²¹⁷. Българската страна дава съгласието си за съвместна работа с Целер, но в продължение на близо две години не е направено нищо. Едва през 1958 г. започват сериозни преговори по предложеното от Целер гостуване на Софийската държавна филхармония във ФРГ, но впоследствие агенцията проявява явно нежелание да изпълни поетите ангажименти. Провалиянето на гостуването дава повод за тенденциозни коментари в някои западногермански вестници. Под заглавие „България отказва“, в „Офенбах пост“ от 5 ноември 1958 г. заявява, че опитът учи, че „... договорите с изпълнители зад желязната завеса като че ли винаги пропадат“ и че градският отдел за култура се е отказал да разчита на евентуално съгласие на Софийската филхармония за по-късна дата²¹⁸. Българската преса отговаря на тези обвинения с точно обяснение на причините за провалиянето на гостуването и отново подчертава желанието на страната да разширява културните си връзки на базата на „взаимно уважение, точност и коректност при изпълнение на поетите задължения“²¹⁹.

Случаят с турнето на Софийската филхармония е нова илюстрация за трудностите, включително и от политическо естество, които трябва да бъдат преодолявани във ФРГ, илюстрация и на предубежденията, създадени в годините на „студената война“, както и на опитите за използване на едно културно мероприятие за чисто политически цели.

През 1957 г. КПКВЧ влиза във връзка с Международната асоциация за европейски културни седмици в Манхайм и с нейния музикален директор Алберт Кек-Зеецер, организира му концерти в България през 1958 г. и му изпраща музикални материали²²⁰. Но имайки предвид, че въпросната организация има частен характер и не играе особена роля в културния живот²²¹, КПКВЧ и МПК не се възползват от нейните предложения за сътрудничество. Повечето от тях са свързани с изразходване от българска страна на значителни суми във валута за единични концерти в малки населени места, с които не би могло да се постигне особен ефект.

КПКВЧ и Дирекцията за музикално изкуство, в желанието си за евентуално ангажиране на някои западногермански артисти с популяризиране на българската музикална култура, с готовност организират концерти на музиканти с доказани изпълнителски качества. През 1957 г. е уредено гостуване на клавирно дуо Ханс и Курт Шмит, а няколко месеца по-рано – през октомври 1956 г., българската публика се среща с изкуството на концертното трио „Гебел“ от Хамбург²²². Музикалните специалисти и ауди-

торията посрещат с голям интерес изпълненията на артистите и им дават висока оценка. През 1957 – 1958 г. се правят опити за уговаряне на обмен с Франкфуртската опера, но без да се стигне до реализиране на определени инициативи²²³.

За съдействие в популяризирането на българската култура във ФРГ се разчита и на отделни лица, най-вече слависти, проявяващи интерес към българския език и литература, както и на българи, живеещи там. През 50-те години семинари по славистика има към университетите в близо 10 града на ФРГ, като в четири от тях се преподава и български език²²⁴. Със съдействието на гостувалия през 1955 г. Е. Волфграм е установена връзка с някои от най-известните западногермански слависти като проф. д-р Ернст Кошмидер, директор на читалищия за най-добър семинар по славянска и балтийска филология при Университета в Мюнхен, проф. д-р К. Х. Полок от Славянския семинар при Университета в Гьотинген, както и с младия учен Волфганг Геземан. КПКВЧ им отправя покани за гостуване и по тяхна молба изпраща на семинарните библиотеки томове българска литература, от каквато те чувстват остра нужда. Продължителни и полезни са контактите с В. Геземан, който през 1959 г. е в България като гост на КПКВЧ²²⁵. Въпреки тези контакти обаче, до края на 50-те години във ФРГ не е преведено и издадено нито едно произведение на българската художествена литература.

КПКВЧ поддържа връзка и с някои българи, живеещи във ФРГ, които биха могли в една или друга степен да съдействат за представянето на българската култура. През пролетта на 1956 г. в КПКВЧ се получава писмо от Кирил Харалампиев, който в продължение на 10 години работи като лектор по български език и литература в Университета в Мюнхен. Предложението си за сътрудничество с Комитета той мотивира с факта, че „... докато другите страни под каквато и да е форма правят всичко възможно да покажат това, което е ценно и хубаво в тяхната култура, то за България много рядко се чува нещо“²²⁶. КПКВЧ му изпраща материали за написване на статии, както и за евентуално превеждане и издаване на творби от български автори – инициативи, предложени от самия Харалампиев.

От 1955 г. КПКВЧ снабдява с ноти и други материали за българската музика и абонира за български културни списания д-р Любомир Романски, живеещ в Гелзенкирхен, както и Лиляна Добри Христова – Вацке, преподаваща в Консерваторията във Вупертал, които също подпомагат представянето на българските постижения в тази област²²⁷.

Освен контактите с организации и отделни лица, за популяризиране на отделни страни от българската култура се използват и възможностите, които предлагат отправените покани за участие в международни прояви, организирани във ФРГ. Именно по тази линия две години подред – през 1957 г. и 1958 г., на Международната изложба на книгата във Франкфурт България се представя с продукцията първоначално на издателство „Български художник“, а после с общ щанд на „Полиграфиздат“²²⁸. Това участие

дава възможност за контакти с издателства от десетки страни и създава условия за разпространение на българските книги, като особен интерес предизвикват книгите върху българското изкуство.

През 1957 г. покана за участие във Втората международна среща на детските и младежките хорове, организирана от Рейнския хор в Дюселдорф, получава колективът на хор „Бодра смяна“, който се представя с голям успех и през следващите години отново се правят постъпки от германска страна за неговото гостуване²²⁹.

Така, през втората половина на 50-те години се забелязва значителен интерес от българска страна към ФРГ като обект за популяризиране на България и нейната култура.

Установените през този период контакти със западногермански културни институти, организации и отделни дейци, както и осъществяваните там културни прояви, макар и не особено многобройни, са съществен принос в разкриването на истината за България при усложнените условия за работа във ФРГ и създават добра основа за бъдещо развитие на културните контакти дори и без наличие на установени дипломатически отношения между двете страни.

ФРГ също има определени амбиции по отношение на България, прилагайки в своята външна политика принципа на толериране на едни социалистически държави за сметка на други. Обективно това води до създаване на по-благоприятни условия за развитие на двустранните контакти, но налага повишено внимание от българска страна към предлаганите от ФРГ инициативи за културен обмен.

*

* *

Пресъздадена по-детайлно, картината на културните връзки, които България установява и поддържа с Франция, Италия, Англия, ФРГ, насочва към някои изводи. Те се отнасят най-вече до концепцията, която българската страна има през втората половина на 50-те години за ролята и значението на тези връзки; до механизма на тяхното осъществяване, както и до мястото им в цялостната система на контактите, които България развива с тези страни.

Главната цел на културните връзки на България с европейските капиталистически държави през този период е запознаването на обществеността там с най-високите културни постижения на страната. Постепенно се налага схващането, че в атмосферата на неприязън и недоверие към социалистическите държави, създадена в годините на „студената война“, културните връзки поради своята специфика са най-подходящият инструмент за преодоляване на предубежденията, за разобличаване на клеветите и за запознаване с истинския облик на нова България.

Това, разгледано на фона на настъпилите положителни промени в международния живот и в контекста на обновяващата се външна политика на България след 1956 г., обяснява проявяваната от българска страна по-

голяма активност в установяването и развитието на културни връзки в сравнение с нейните партньори от Западна Европа.

В механизма, осигуряващ реализирането на тази дейност, участват преди всичко КПКВЧ, Министерството на просветата и културата, Министерството на външните работи и българските дипломатически представителства в съответните западноевропейски страни: органи с официален характер, които обаче до края на 50-те години твърде рядко осъществяват културни контакти по официална линия. Българската страна е наясно с предимствата на официалния обмен – реципрочност, представителност, финансови облекчения, възможност за провеждане на по-мощни мероприятия със значителен ефект, и се стреми към него. Но той предполага наличие на желание за културно сътрудничество у партньорите, което не е независимо и откъснато от желанието за развитие на по-тесни контакти и в другите области. Последното обаче през петдесетте години липсва у повечето западноевропейски ръководители. По редица причини изключение прави правителството на генерал Де Гол и този факт обяснява в известна степен наличието на някои мероприятия, проведени по официален път между Франция и България. Липсата на дипломатически отношения на последната с ФРГ не са единствената пречка за осъществяване на официални контакти. От много съществено значение в случая е общата насока на политиката на ФРГ (както и на Англия и Италия), характеризираща се с крайна резервираност по отношение на социалистическите държави.

При създадената през втората половина на 50-те години ситуация, България е принудена да разчита за реализиране на своите цели в капиталистическите страни най-вече на отделни културни институти, обществени организации и частни лица и работата с тях е основното направление в дейността на съответните български органи.

В този смисъл особена стойност придобива дейността на дружествата за приятелство с България. Създадени под ръководството на съответните комунистически партии във Франция, Италия и Англия, те действат по различен начин, с различни средства и в различни обществени слоеве. Различен е и резултатът от работата им. КПКВЧ ги цени като едни от своите главни помощници и им оказва значителна подкрепа.

Голямо място в културната дейност на страната заемат поканените за гостуване в България, отправени от КПКВЧ до отделни представители на културни институти и организации и до частни лица от четирите западноевропейски държави. Разчита се, че след като са се запознали със страната, те ще популяризират постиженията ѝ в своята родина. Това начинание струва доста скъпо и в него има известен елемент на несигурност, защото значителни разходи се правят както по самото гостуване, така и за подпомагане на предприеманите след това инициативи от съответното лице (включително и защото българските творци са неизвестни на Запад и рискът по тяхното представяне е твърде голям). Освен това в България невинаги пристигат подходящи лица, които впоследствие да са в състояние да допринесат за представянето на българската култура.

Поемането на рискове в този начален стадий на установяване на културни контакти със Западна Европа обаче е оправдано и необходимо. Гостуванията са един от пътищата, който, заедно с участието в международни културни прояви и с дейността на дружествата за приятелство с България, създава основата за издигането на културното общуване с европейските капиталистически страни на ново равнище през първата половина на 60-те години. Но е необходимо да се посочи, че в резултат на възприетата практика през 50-те години, голямата доза случайност и невъзможността да се изготвят своевременно реални планове от КПКВЧ, водят до липсата на добра организация на работата, до затруднения в разпределянето на и без друго не особено големите финансови субсидии и оттук – до намаляване на ефекта от културната дейност в капиталистическите държави. Тези пречки постепенно намаляват с натрупването на опит в организацията и управлението на културните връзки.

Съпоставянето на степента, в която е представена българската култура в Западна Европа през втората половина на 50-те години и на проведените в България мероприятия, разкриващи постиженията на европейските капиталистически страни в областта на културата, ясно говори в подкрепа на целта, която българската страна си е поставила, развивайки културните си контакти с тези държави. Разбира се, в обяснението им за по-малкия брой инициативи, представящи западната култура в България, би трябвало да се включи и пасивността на тези страни, и идеологически мотиви, и трудности от финансов характер, и желание за организиране на действително високохудожествени, а не на посредствени прояви.

Постигнатите резултати, наред с наченките на процес на разведряване, с нарасналото значение на културата и по силата на закономерностите на културното общуване, създават необходимата база за постепенното развитие на процеса на планиране и регламентиране на културните връзки между България и европейските капиталистически страни и за тяхното поставяне на официална основа през първата половина на 60-те години.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Тези въпроси се разглеждат в различна степен в: Сб. Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война, С., 1982; Социалистическата външна политика на НРБ, 1944-1974, С., 1974; Григорова, Ж. Балканската политика на социалистическа България 1944-1970. С., 1985; Božinov, V. Bulgarian Foreign Policy (1944-1968) – Etudes Historiques, 6, 1978, 345-361.

² Чичовска, В. Международната културна дейност на България (1944-1948) – В: България в света на древността до наши дни. Т. 2, С., 1979, с. 388. От нея вж. и: Bulgaria's International Cultural Relations (Sept. 9, 1944-1948). – Bulgarian Historical Review, 1975, № 3-27; Bulgarian-British Cultural Relations. 1944-1948. – Ibid. 1983, № 122-40; Todorova, R. Bulgarian-Polish Cultural Relations. (1944-1952). – Etudes Historiques, vol. 11, 1983, 27-52

³ По-подробно вж. Орлик, И. Империалистическите държавы и Восточная Европа (1945-1965). М., 1968.

⁴ Огнянов, Л. Априлската политика на БКП, 1956-1980. С., 1981, 126-146; Мирчева, Х.

Външната политика на България в служба на мира и разведвяването на Балканите. – Военноисторически сборник, 1981, № 4, 221-222; Стойков, А. Социалистическа България и културния живот на Европа. – В: България в света ... Т. 2, с. 385; Vozinov, V. Bulgarian Foreign Policy, p. 346.

⁵ За състоянието на културния живот в България и за проблемите, стоящи пред творците от различните области на културата вж. напр.: БКП и културата. Т. 2. С., 1983, 402-414, 523-536, 563-573, 617-621; Знеполски, И. Кинематографичният процес. Изграждане социалистическата култура на българското кино С., 1980, 28-39; от него: Филмът в полето на културата. С., 1985, 23-37; Аврамов, Д. Когато реализмът търсеше своето многообразие. – Изкуство, 1986, № 5, 2-12; Мариנסка, Р. За границите на пластичното. – Изкуство, 1984, № 8, 36-46, № 9, 2-11; Кръстев, В. Развитие на жанровете в българската музика. – В: Сб. Формиране и развитие на социалистическата култура в България. С., 1971, 269-273.

⁶ БКП в резолюции и решения. Т. 4. С., 1955, 366-370.

⁷ Централен държавен архив на НРБ (ЦДА на НРБ), ф. 363, оп. 8, а.е. 378, л. 43-45.

⁸ Пак там, л. 44.

⁹ Чичовска, В. Международната културна дейност ..., с. 391; от нея Bulgaria's International Cultural Relations ..., р. 4.

¹⁰ ЦДА на НРБ, ф. 143, оп. 5, а.е. 1, л. 71-80; а.е. 149, л. 7-13; ф. 363 оп. 1, а.е. 1, л. 31-34; оп. 3, а.е. 1, л. 17-19.

¹¹ Несторов, Х., Х. Мирчева. Българската социалистическа държава в международните отношения (1944-1980). – В: Сб. България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, 311-312.

¹² Вж. Орлик, И. Империалистическите държавы ..., 167-178.

¹³ История на дипломатията. Т. 5. № 1. С., 1978, с. 493, 500, 548.

¹⁴ Пак там, с. 498.

¹⁵ Затрадициите в културното обпсуване между България и Франция вж. Генчев, Н. Франция в българското духовно възраждане. С., 1979; Бикс, Р. Български оперен театър до 1944г. Материали и наблюдения. С., 1976, с. 163, 295, 312, 322; Панова, С. Молиер на българска сцена. С., 1975; Попов, И. Миналото на българския театър. Спомени и документи. Т. 4. С., 1956, с. 233, 243.

¹⁶ История на дипломатията. Т. 5, № 1, с. 509.

¹⁷ Колосков, И., Внешняя политика Пятой республики. М., 1976, с. 3, 87 и сл.

¹⁸ Добринов, Т. Външната политика на НРБ (1949-1956). – В: Международни отношения и външна политика на България, 145-146.

¹⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 248, л. 30-31, 38-39, а.е. 249, л. 173.

²⁰ Пак там, а.е. 248, л. 52-54.

²¹ Пак там, л. 3-4.

²² Пак там, оп. 5, а.е. 163, л. 8.

²³ Архивно-документационен отдел при Министерството на външните работи (АМВНР), папка 34, опис 14, преписка 520, л. 1.

²⁴ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 3, л. 98.

²⁵ Пак там, а.е. 151, л. 4-7.

²⁶ Пак там, а.е. 191, л. 25-26.

²⁷ Пак там, оп. 7, а.е. 89, л. 17-18.

²⁸ Пак там, оп. 4, а.е. 250, л. 1, 48, 38, 34.

²⁹ Литературен фронт, № 25, 26, 29, 21 и 28 юни и 19 юли 1956; № 27, 5 юли 1956 г.; Театър, 1956, № 7, 76-79; № 8, 54-55, 56-61.

³⁰ АМВНР, п. 32, оп. 13, пр. 554, л. 127, 139; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 170.

³¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 166.

³² Народна култура, № 11, 12, 13, 6, 13, 20 април 1957; Киноизкуство, 1957, № 6, 61-79.

³³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 191, л. 29-32, 38; оп. 8, а.е. 928, л. 171.

³⁴ АМВНР, п. 21, оп. 16, пр. 251, л. 6-7, 13; п. 63, оп. 16, пр. 690, л. 62, 122-123, 124; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 89, л. 18.

³⁵ Пак там, оп. 5, а.е. 163, л. 32; АМВНР, п. 34, оп. 14, пр. 524, л. 36.

³⁶ АМВНР, п. 63, оп. 16, пр. 683, л. 4, 6; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 90, л. 62, 61

³⁷ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 249, л. 64-69.

- ³⁸ АМВнР, п. 34, оп. 14, пр. 524, л. 49.
- ³⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 149, л. 244; АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 683, л. 22; Народна култура, № 21, 28 май 1959.
- ⁴⁰ Народна култура, № 11, 15 март 1958.
- ⁴¹ Пак там, № 25, 20 юни 1959; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 148, л. 93, 94; оп. 7, а.е. 89, л. 7.
- ⁴² АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 681, л. 30, 31, 47; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 149, л. 106.
- ⁴³ АМВнР, п. 33, оп. 15, пр. 667, л. 134, 136; п. 63, оп. 16, пр. 681, л. 19; в. „Народна култура“, № 23, 7 юни 1958; Литературен фронт, № 45, 6 ноември 1958.
- ⁴⁴ АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 681, л. 26; пак там, I/106/71, 3.04.1959 г.
- ⁴⁵ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 148, л. 59, 62, 68; АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 681, л. 38. Ж. Себастиан е оценен от българските си колеги като „пълнокръвен музикант, много емоционален и със завладяващ темперамент“. – Народна култура, № 26, 27 юни 1959.
- ⁴⁶ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 163, 164, 167; оп. 4 а.е. 248, л. 133, 199.
- ⁴⁷ Пак там, оп. 8, а.е. 928, л. 168; оп. 4, а.е. 249, л. 285; а.е. 248, л. 101, 168-170.
- ⁴⁸ АМВнР, п. 33, оп. 15, пр. 667, л. 41-42, 46-50.
- ⁴⁹ Пак там, л. 2, 4; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 3, л. 94.
- ⁵⁰ АМВнР, п. 34, оп. 14, пр. 527, л. 1, 9; Народна култура, № 34, 14 септ. 1957; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 89, л. 5.
- ⁵¹ АМВнР, п. 34, оп. 14, пр. 528, л. 26; ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 3, а.е. 7, л. 30; Народна култура, № 31, 1 авг., 1959 г.
- ⁵² АМВнР, п. 32, оп. 13, пр. 550, л. 1, 13; Организацията, чиято секретар е Монжаре, се нарича „Кендалш“ и се числи към Националната конфедерация на френските фолклорни групи. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 249, л. 112; оп. 6, а.е. 149, л. 63; АМВнР, п. 34, оп. 14, пр. 524, л. 56, 67; п. 63, оп. 16, пр. 683, л. 126.
- ⁵³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 165, л. 172; оп. 6, а.е. 149, л. 11; оп. 7, а.е. 90, л. 23.
- ⁵⁴ АМВнР, п. 32, оп. 13, пр. 551, л. 1, 26-29; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 149, л. 268, 277; ф. 468, оп. 3, а.е. 45, л. 79. Въпреки отправените покани, български представители не участват в Бретан през 1957 г. и в Ница през 1957 и 1959 г. Мнението на МВнР е, че България, както и други страни, не е необходимо да участва ежегодно в подобни прояви. – АМВнР, п. 34, оп. 14, пр. 521, л. 3; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 159, л. 98.
- ⁵⁵ Сп. „Българска музика“, 1956, № 2, 43-44; пак там, 1957, № 5-6, с. 96; Народна култура, № 40, 3 окт. 1959 г.
- ⁵⁶ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 249, л. 272. Турнето е предвидено за края на 1956 г. и началото на 1957 г., но след събитията в Унгария през есента на 1956 г. е анулирано. Впоследствие, вероятно във връзка със становището, ангажирано от Националния съвет за мир във Франция, чиято член е и Ив Монтан, той предприема уговореното гостуване. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 255, л. 40; оп. 5, а.е. 159, л. 149; а.е. 163, л. 28.
- ⁵⁷ Българска музика, 1957, № 3, 61-62; Народна култура № 5, 23 февруари 1957; Литературен фронт, № 8, 21 февр. 1957.
- ⁵⁸ Книгата излиза с обширен предговор от писателката Елиза Триоле, посветен на живота и творчеството на Хр. Ботев, – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 47.
- ⁵⁹ Пак там, оп. 5, а.е. 161, л. 57; Пламък, 1959, № 11, с. 27.
- ⁶⁰ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 248, л. 44; оп. 6, а.е. 150, л. 60, 67, 68.
- ⁶¹ Литературен фронт, № 31, 2 авг. 1956.
- ⁶² ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 169, л. 69; оп. 5, а.е. 160, л. 6, 7; АМВнР, п. 34, оп. 14, пр. 523, л. 12.
- ⁶³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 150, л. 11, 12; Народна култура, № 52, 27 дек. 1958.
- ⁶⁴ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 252, л. 193.
- ⁶⁵ Пак там, а.е. 251, л. 38-39, 48; АМВнР, п. 62, оп. 16, пр. 672, л. 148.
- ⁶⁶ Български език и литература във Франция се изучават от 1932 г., когато във Висшето училище за живи източници езици е създадена катедра по български език с титуляр Леон Болийо. От 1948 г. този пост заема проф. Р. Бернар. – АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 689, л. 88; Народна култура, № 24, 14 юни 1958.
- ⁶⁷ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 75; оп. 4, а.е. 249, л. 81; оп. 5, а.е. 165, л. 298; оп. 6, а.е. 150, л. 165. Вж. и кореспонденциите на Ж. Канапа във в. „Литературен фронт“, № 45, 50 от 7 ноем.

и 12 дек 1957 г., № 3, 16 ян. 1958, № 6, 12-18 февр. 1959.

⁶⁸ Пак там, № 28, 19-22 юли 1959; Народна култура, № 29, 18 юли 1959; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 89, л. 20; оп. 4, а.е. 249, л. 127; АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 683, л. 136-139.

⁶⁹ Пламък, 1957, № 11, 26-39; пак там, 1959, № 1, 82-83, № 4, 74-76 и др.; Народна култура, № 52, 27 дек. 1958, № 44, 31 окт. 1959.

⁷⁰ Още в началото на 30-те години в България стават популярни някои от романите на Арагон, а самият той гостува в страната през 1948 г. № Литературен фронт, № 46, 14 ноем. 1957; Пламък, 1958, № 8, 65-68; 1959, № 7, 59-63.

⁷¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 52-57.

⁷² Киноизкуство, 1956, № 6, 82-84; № 5, 77-80; 1957, № 3, с. 74.

⁷³ Пак там, 1956, № 7, 84-90; 1957, № 2, 77-84; 1959, № 11, 62-71; Народна култура, № 50, 12 дек. 1959.

⁷⁴ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 251, л. 56-57; АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 683, л. 26, 27; пр. 690, л. 1, 3, 5, 7, 11, 13.

⁷⁵ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 249, л. 229.

⁷⁶ Киноизкуство, 1957, № 7, 80-87. В състава на българската делегация са включени Ст. Богданов – заместник-началник на Управлението на кинематографията, актрисата Г. Станчева и режисьора З. Жандов, който после представя на читателите на в. „Народна култура“ оценката си за фестивала и показва трезво мястото на българския филм в него. – Народна култура, № 21-23, 25, 26, 15, 22, 29 юни и 13 и 20 юли 1957.

⁷⁷ Пак там, № 21, 23 май 1959.

⁷⁸ АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 690, л. 90-91; Киноизкуство, 1959, № 8, 46-48.

⁷⁹ По сведения на Б. Райнов, по време на обсъжданията към „Звезди“ са изразени резерви, но при тайното гласуване против награждаването на филма има само един глас. – АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 690, л. 91-92.

⁸⁰ Пак там, п. 62, оп. 16, пр. 672, л. 138-139.

⁸¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 249, л. 5.

⁸² Пак там, оп. 5, а.е. 162, л. 128, 129, 135, 136.

⁸³ Театър, 1956, № 12, 77-83; ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 3, а.е. 6, л. 191-192; АМВнР, п. 34, оп. 14, пр. 524, л. 68; п.61, оп. 16, пр. 670, л. 20.

⁸⁴ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 148, л. 4.

⁸⁵ Народна култура, № 32, 8 авг. 1959.

⁸⁶ Пак там, № 27, 4 юли 1959; АМВнР, I/106/71, 24 юни 1959.

⁸⁷ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 150, л. 115; АМВнР, п. 33, оп. 15, пр. 671, л. 3, 5.

⁸⁸ Впоследствие въпросът за подобно издание се прехвърля за придвижване по линия на ЮНЕСКО. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 165.

⁸⁹ АМВнР, п. 32, оп. 13, пр. 553, л. 1-4.

⁹⁰ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 251, л. 19, 22.

⁹¹ АМВнР, п. 62, оп. 16, пр. 673, л. 1-4, 9.

⁹² Пак там, п. 63, оп. 16, пр. 683, л. 154, 166; ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 3, а.е. 9, л. 124.

⁹³ Пак там, ф. 363, оп. 7, а.е. 88, л. 86.

⁹⁴ През 1957 г. дружеството урежда вечер с участието на гостуващия във Франция цигулар В. Чернаев, а на честването на 24 май през 1959 г. К. Попова изнася програма от творби на български композитори. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 928, л. 79; оп. 7, а.е. 89, л. 23.

⁹⁵ Пак там, оп. 4, а.е. 253, л. 5, 6, 11, 12; АМВнР, п. 61, оп. 16, пр. 670, л. 15, 29; п. 63, оп. 16, пр. 689, л. 86.

⁹⁶ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 253, л. 2; АМВнР, п. 63, оп. 16, пр. 683, л. 176-177.

⁹⁷ Такъв комитет е създаден в Лион. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 152, л. 6.

⁹⁸ Пак там, оп. 5, а.е. 160, л. 10-11; а.е. 164, л. 5, 8.

⁹⁹ АМВнР, п. 33, оп. 15, пр. 667, л. 11-13.

¹⁰⁰ За българо-италиански контакти в някои области на културата преди 1944 г. вж. например Попов, И. Миналото на българския театър, Т. 4, 227-242, 285; Бикс, Р. Български оперен театър, с. 80, 163, 293-294, 310-311, 317.

¹⁰¹ Статистически годишник. С., 1962, с. 301.

¹⁰² Международные отношения после Второй мировой войны, Т. 3, (1956-1964). М., 1965, с. 467;

Вж. Протопопов, А. Внешняя политика Италии после Второй мировой войны. М., 1963.

¹⁰³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 624, л. 80.

¹⁰⁴ В Италия са отпечатани в превод от български език 13 книги, във Франция – 8, в Швеция, Швейцария и Исландия – по 3, в Белгия и Англия – по 2 и по една в Австрия, ФРГ и Турция. – Литературен фронт, № 34, 27 авг. – 2 септември 1959.

¹⁰⁵ Проф. Е. Дамиян е автор на статии, очерци и преводи на български произведения, първите от които са публикувани още в 1921 г. Той открива и катедра по българска литература към Римския университет. – Литературна мисъл, 1958, № 1, с. 129.

¹⁰⁶ Проф. Л. Салвини умира на 5 юни 1957 г. Една година по-късно е награден посмъртно от Президиума на Народното събрание с орден „Кирил и Методий“, първа степен. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 132, л. 101.

¹⁰⁷ Пламък, 1958, № 2, с. 80.

¹⁰⁸ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 132, л. 14; Народна култура, № 38, 20 септ. 1958 г.

¹⁰⁹ Пламък, 1958, № 8, 70-71.

¹¹⁰ Литературен фронт, № 39, 1-7 окт. 1959 г.

¹¹¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 141, л. 5; оп.8, а.е. 628, л. 11; Литературна мисъл, 1958, № 1, 129-130.

¹¹² ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 145, л. 88, 89-90; а.е. 143, л. 20; АМВнР, п. 19, оп. 14, пр. 304, л. 20; Пламък, 1958, № 6, с. 79.

¹¹³ АМВнР, Л/106/33/, 3 ян. 1959 г.; Пламък, 1959, № 6, 92-93.

¹¹⁴ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 82, л. 25.

¹¹⁵ Пак там, оп. 5, а.е. 145, л. 31, 35; Литературен фронт, № 50, 11 дек. 1958.

¹¹⁶ „Мехмед Синап“ е издаден през 1960 г. в Катания. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 628, л. 11; оп. 4, а.е. 229, л. 131; а.е. 230, л. 67; оп. 7, а.е. 75, л. 158.

¹¹⁷ Литературен фронт, № 35, 30 авг. 1956.

¹¹⁸ АМВнР, п. 20, оп. 15, пр. 396, л. 48, 49, 54; пр. 394, оп. 15, л. 47; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 132, л. 13.

¹¹⁹ Пак там, оп. 8, а.е. 82, л. 24.

¹²⁰ Литературен фронт, № 13, 29 март 1956; № 46, 14 ноември 1957; Пламък, 1958, № 8, 70-71; № 9, 77-78; 1959, № 6, 93-94; Народна култура, № 20, 17 май 1958.

¹²¹ ЦДА на НРБ, ф.363, оп. 3, а.е. 207, л. 72-92.

¹²² Пламък, 1957, № 9, 26-41; 1958, № 2, 25-28; 1959, № 11, 45-46; Литературен фронт, № 28, 11 юли 1957; № 12, 20 март 1958.

¹²³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 232, л. 30; а.е. 228, л. 85.

¹²⁴ Пак там, оп. 5, а.е. 144, л. 113; а.е. 145, л. 28, 100; Театър, 1958, № 5, 81-83; 1959, № 3, 75-76, № 6, 64-65.

¹²⁵ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 230, л. 50, 51; а.е. 228, л. 79; оп. 5, а.е. 144, л. 90; а.е. 229, л.36.

¹²⁶ Киноизкуство, 1956, № 2, 106-107; № 3, 100-101; № 4, 89-91; № 7, 108-109.

¹²⁷ Пак там, 1957, № 10, 78-80, 80-82; Народна култура, № 31, 24 авг. 1957 г.; АМВнР, п. 19, оп. 304, л. 7.

¹²⁸ Киноизкуство, 1956, № 2, 88-91; № 8, с. 103; 1957, № 7, с. 65; 1959, № 9, 63-67.

¹²⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 230, л. 60; а.е. 229, л. 62.

¹³⁰ Пак там, а.е. 230, л. 61.

¹³¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 230, л. 59-60; оп. 6, а.е. 132, л. 155; Киноизкуство, 1959, № 9, 48-56.

¹³² В това отношение критиката е насочена особено срещу филмите „Годани за любов“ и „На малкия остров“. – Киноизкуство, 1958, № 9, 13-19; № 10, 39-47; 1959, № 9, 8-25.

¹³³ За някои нови оценки за влиянието на неореализма върху българското кино вж. З не по л с к ц, И. Филмът в полето на културата, 32-36.

¹³⁴ АМВнР, п. 19, оп. 14, пр. 305, л. 13.

¹³⁵ ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 1, а.е. 61, л. 135.

¹³⁶ АМВнР, п. 39, оп. 16, пр. 423, л. 4, 14.

¹³⁷ Пак там, п. 19, оп. 14, пр. 304, л. 14, 16; пр. 306, л. 28, 33, 35; п. 39, оп. 16, пр. 422, л. 14, 15; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 141, л. 71.

¹³⁸ Пак там, оп. 4, а.е. 4.л. 121; а.е. 229, л. 45; оп. 7, а.е. 73, л. 9, 7, 1; а.е. 76, л. 36, 62; АМВнР, п. 39, оп. 16, пр. 422, л. 66.

- ¹³⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 226, л. 41-42, 61, 63, 64; Българска музика, 1956, № 4-5, с. 128.
- ¹⁴⁰ Пак там, № 6, 48-49; Литературен фронт, № 21, 24 май 1956.
- ¹⁴¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 3, л. 147.
- ¹⁴² Пак там, а.е. 229, л. 91; а.е. 3, л. 148.
- ¹⁴³ АМВНР, п. 39, оп. 16, пр. 422, л. 31-32.
- ¹⁴⁴ Пак там, п. 20, оп. 13, пр. 329, л. 29; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 227, л. 32; Българска музика, 1956, № 9, с. 63; № 10, с. 62.
- ¹⁴⁵ АМВНР, п. 19, оп. 14, пр. 304, л. 41.
- ¹⁴⁶ Литературен фронт, № 45, 12-18 ноем. 1959; Народна култура, № 49, 5 дек. 1959.
- ¹⁴⁷ ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 3, а.е. 34, л. 40, 43; Народна култура № 41, 10 окт. 1959 г.
- ¹⁴⁸ АМВНР, п. 19, оп. 14, пр. 304, л. 58; ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 2, а.е. 65, л. 74-75, 86.
- ¹⁴⁹ Пак там, а.е. 3, л. 59-60; оп. 3, а.е. 34, л. 11-12.
- ¹⁵⁰ Пак там, оп. 2, а.е. 2, л. 57; оп. 3, а.е. 10, л. 89-90; оп. 4, а.е. 64, л. 5, 68.
- ¹⁵¹ АМВНР, п. 39, оп. 16, пр. 424, л. 1, 13, 30, 40; пр. 425, л. 5, 6.
- ¹⁵² ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 144, л. 91; оп. 6, а.е. 132, л. 129; Пламък, 1959, № 2, 85-86.
- Подборът на някои форми на дейност от страна на дружеството действително не са твърде удачни. В издателската и преводаческата дейност понякога се допуска дублиране, неподходящ подбор на заглавия и несъобразяване с реалните възможности за издаване на дадено произведение. Ангажирането на дружеството с организиране на куклени представления и концерти поглъща значителни средства, без да е налице необходимият ефект. Очевидно, че дружеството върши голяма по количество работа, но в малки провинциални градове и главно по линия на Италианската комунистическа партия и сред нейните членове или симпатизанти. А стремежът на българската страна е да се организират по-значителни прояви в по-големи градове, макар и да са по-малко на брой. Разногласията между дружеството и КПКВЧ по тези въпроси и особено по финансирането на дейността, са повод за нееднократни предупреждения от страна на председателя Терачини, че има реална опасност дружеството да преустанови своята дейност. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 143, л. 6, 17; а.е. 144, л. 78-79.
- ¹⁵³ Пак там, оп. 4, а.е. 229, л. 166-169, 171-172; а.е. 230, л. 43, 45.
- ¹⁵⁴ АМВНР, п. 19, оп. 14, пр. 306, л. 73, 77; I/106/33, 26 юни 1958; сп. „Изкуство“, 1958, № 8, 33-39; Народна култура, № 29, 19 юли 1958.
- ¹⁵⁵ АМВНР, I/106/33, 14 дек. 1959; Народна култура, № 51, 19 дек. 1959.
- ¹⁵⁶ АМВНР, п. 20, оп. 15, пр. 396, л. 25, 30, 32; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 132, л. 100-101; Изкуство, 1958, № 7, 32-37.
- ¹⁵⁷ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 75, л. 47; АМВНР, п. 21, оп. 16, пр. 25, л. 6.
- ¹⁵⁸ Пак там, л. 10-11, 12, 42.
- ¹⁵⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 75, л. 32, 40.
- ¹⁶⁰ Маклейн, Д. Внешняя политика Англии после Суэца. М., 1972, с. 374, 383, 384, 389; Трухановски, В., Н. Капитанова. Советско-английские отношения 1945-1978. М., 1979, с. 112; Northedge, F.S. Descent from Power. British Foreign Policy 1945-1973. London, 1974, p. 25.
- ¹⁶¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 4, л. 119. За културните връзки с Англия, вж. Исковска, V. Bulgarian-British Cultural Relations ..., 22-40.
- ¹⁶² ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 113, л. 7; а.е. 115, л. 26; Литературен фронт, № 30, 30 юли – 5 авг. 1959; Народна култура, № 43, 24 окт. 1959.
- ¹⁶³ Пламък, 1959, № 11, 27-28.
- ¹⁶⁴ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5 а.е. 115, л. 173-174; оп. 7 а.е. 55, л. 9; оп. 8, а.е. 517^a, л. 167; Литературен фронт, № 40, 2 окт. 1958; № 34, 27 авг. – 2 септ. 1959.
- ¹⁶⁵ АМВНР, п. 10, пр. 169, оп. 13, л. 1, 5; п. 21, оп. 16, пр. 249, л. 67, 75.
- ¹⁶⁶ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 206, л. 39; а.е. 203, л. 11, 20, 44; АМВНР, п. 21, оп. 16, пр. 249, л. 84; През 1956 и 1959 г. България отказва да участва в Международния фестивал в Ланголън. АМВНР, п. 9, оп. 13, пр. 166, л. 36, 41; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 56, л. 1, 5, 8.
- ¹⁶⁷ Пак там, оп. 4, а.е. 206, л. 41; АМВНР, п. 10, оп. 14, пр. 173, л. 28; п. 12, оп. 15, пр. 235, л. 9; Народна култура, № 41, 10 окт.; 1959.
- ¹⁶⁸ На първо място е посочен индийският филм „Бродяга“ на режисьора Радж Капур, като българските и съветските филми са класирани отделно. – Киноизкуство, 1957, № 3, 92-93.
- ¹⁶⁹ АМВНР, п. 10, оп. 14, пр. 172, л. 22.

- ¹⁷⁰ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 191, л. 126-127; Театър, 1958, № 9, 63-64.
- ¹⁷¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 112, л. 18, 164; Литературен фронт, № 23, 6 юни 1957; Театър, 1957, № 7, 79-83.
- ¹⁷² ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 207, л. 5; Киноизкуство, 1956, № 4, с. 84.
- ¹⁷³ АМВнР, п. 10, оп. 14, пр. 173, л. 22, 24; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 115, л. 37.
- ¹⁷⁴ Пак там, оп. 7, а.е. 57, л. 169; АМВнР, п. 21, оп. 16, пр. 250, л. 1.
- ¹⁷⁵ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 58, л. 41.
- ¹⁷⁶ Пак там, оп. 4, а.е. 206, л. 3; а.е. 202, л. 7, 9; АМВнР, п. 9, оп. 13, пр. 166, л. 7; п. 21, оп. 16, пр. 248, л. 3, 5.
- ¹⁷⁷ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 55, л. 83, 86, 89.
- ¹⁷⁸ АМВнР, п. 9, оп. 13, пр. 166, л. 69, 71.
- ¹⁷⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 208, л. 1, 2; оп. 5, а.е. 115, л. 31, 33.
- ¹⁸⁰ АМВнР, п. 12, оп. 15, пр. 235, л. 15, 16.
- ¹⁸¹ Пак там, п. 21, оп. 16, пр. 248, л. 54; ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 3, а.е. 39, л. 95-97.
- ¹⁸² Пак там, л. 102, 103.
- ¹⁸³ Пак там, оп. 4, а.е. 61, л. 151, 152.
- ¹⁸⁴ Пак там, оп. 1, а.е. 62, л. 204, ф. 363, оп. 5, а.е. 112, л. 42.
- ¹⁸⁵ Пак там, ф. 468, оп. 1, а.е. 62, л. 106; ф. 363, оп. 5, а.е. 112, л. 47.
- ¹⁸⁶ Българска музика, 1957, № 9-10, с. 98.
- ¹⁸⁷ Сред тях са Съвета по изкуствата на Великобритания, Британската драматическа лига, Британския филмов институт, Кралската музикална академия и др. – ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 8, а.е. 114, л. 81-86.
- ¹⁸⁸ Пак там, ф. 468, оп. 3, а.е. 39, л. 100.
- ¹⁸⁹ Пак там, ф. 363, оп. 7, а.е. 59, л. 14. Британският съвет създава свое представителство в България през 1947 г., но три години по-късно е принуден да преустанови дейността си. – ЦДА на НРБ, ф. 143, оп. 2, а.е. 351, л. 28-36.
- ¹⁹⁰ Пак там, ф. 363, оп. 4, а.е. 204, л. 25; оп. 5, а.е. 114, л. 113; оп. 6, а.е. 105, л. 44; оп. 7, а.е. 58, л. 52.
- ¹⁹¹ Пак там, оп. 6, а.е. 105, л. 34; оп. 5, а.е. 112, л. 29.
- ¹⁹² Пак там, оп. 4, а.е. 206, л. 25-26; оп. 6, а.е. 191, л. 119. – Дюк Гранджийн е член на Британската комунистическа партия от 1927 г. и е работил в апарата на Коминформ бюро. Хаймън също членува в Британската комунистическа партия.
- ¹⁹³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 105, л. 37.
- ¹⁹⁴ През 1956 г. са организирани 65 сказки, а през 1957 г. – 21. ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 114, л. 114; а.е. 117, л. 20; оп. 6, а.е. 105, л. 44.
- ¹⁹⁵ АМВнР, п. 10, оп. 14, пр. 172, л. 1.
- ¹⁹⁶ Пак там, п. 21, оп. 16, пр. 248, л. 16; п. 10, оп. 13, пр. 168, л. 11; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 206, л. 11, 70; оп. 6, а.е. 105, л. 26.
- ¹⁹⁷ Пак там, оп. 4, а.е. 204, л. 256; оп. 6, а.е. 105, л. 31.
- ¹⁹⁸ М и л ю к о в а, В. Дипломатия реванша. Внешня политика ФРГ в Европе. М., 1966, с. 14, 83.
- ¹⁹⁹ Статистически годишник, С., 1962, с. 301.
- ²⁰⁰ За българо-германските контакти в областта на културата преди 9 септември 1944 г. вж.: З и д а р о в а, Л. Тенденции и насоки в развитието на българо-германските културни взаимоотношения в периода 1900-1918 г. – В: Първи международен конгрес по българистика. Т. 3. С., 1983, 274-283; от нея, Културно-просветна и пропагандна дейност на Германия в България (1900-1918). – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 4, 88-158 (под печат). Б и к с, Р. Български оперен театър, с. 163, 296-297, 314-316, 317; Успехите на българския Народен театър в Германия. Оценки и критика, С., 1941; Бързак ова, Н. Документи в ЦДИА за българо-немските литературни връзки (1878-1944). – В: Българо-германски отношения и връзки, Т. 2. С., 1979, 343-360.
- ²⁰¹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 136, л. 18-19.
- ²⁰² Пак там, а.е. 135, л. 23; За съществуващото преди Втората световна война Германско-българско дружество вж. Т о д о р о в а, Ц., Е. Ст а т е л о в а. Към началната история на Германско-българското дружество, (1916-1918). – В: Българо-германски отношения и връзки. Т. 2, 159-206.

²⁰³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 120, л. 22. – Писменото съгласие е изготвено от КПКВЧ по молба на германските представители.

²⁰⁴ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 6, а.е. 120, л. 3, 11, 16, 19; а.е. 118, л. 101.

²⁰⁵ Пак там, оп. 4, а.е. 222, л. 8-9, 127-129.

²⁰⁶ Пак там, а.е. 223, л. 18, 26-27; а.е. 222, л. 4, 6.

²⁰⁷ Пак там, оп. 5, а.е. 137, л. 49; АМВнР, п. 13, оп. 14, пр. 210, л. 7, 9.

²⁰⁸ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 222, л. 80; АМВнР, п. 25, оп. 16., пр. 295, л. 9-10.

²⁰⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 222, л. 68, 77, 93.

²¹⁰ Пак там, оп. 5, а.е. 136, л. 107-109, 137-138.

²¹¹ Пак там, оп. 4, а.е. 222, л. 3.

²¹² Пак там, оп. 6, а.е. 117, л. 100, 110; а.е. 121, л. 1. В изявление за печата Фр. Тирфелдер отбелязва, че това е първата изложба от социалистическа страна в Щутгарт и че тя е „символ на постоянно подобряващите се отношения между Изтока и Запада“. – АМВнР, I/106/17, 5 авг. 1958.

²¹³ Пак там, п. 14, оп. 15, пр. 293, л. 20, 29; I/106/17, 9 ноем. 1958 г.; ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 7, а.е. 66, л. 62.

²¹⁴ Пак там, л. 10. Опит да се уреди турне на оркестъра е правен през 1958 г., като преговорите се водят между Дирекцията за музикално изкуство и концертна дирекция „Центропа“. – ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 2, а.е. 1, л. 20.

²¹⁵ Пак там, ф. 363, оп. 8, а.е. 517*, л. 229.

²¹⁶ Пак там, оп. 5, а.е. 136, л. 6, 10, 17.

²¹⁷ Пак там, оп. 4, а.е. 221, л. 83; АМВнР, п. 13, оп. 13, пр. 207, л. 110.

²¹⁸ ЦДА на НРБ, ф. 468, оп. 2, а.е. 14, л. 80; а.е. 12, л. 107-108, 109.

²¹⁹ Народна култура, № 50, 13 дек. 1958.

²²⁰ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 137, л. 33, 36; а.е. 135, л. 50.

²²¹ Пак там, оп. 7, а.е. 65, л. 20, 23; а.е. 67, л. 27, 33, 38; АМВнР, п. 25, оп. 16, пр. 298, л. 98.

²²² ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 4, а.е. 221, л. 8, 10; АМВнР, п. 13, оп. 13, пр. 207, л. 55; Литературен фронт, № 17, 25, апр. 1957; Българска музика, 1956, № 9, с. 50.

²²³ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 135, л. 125, 156; оп. 6, а.е. 191, л. 191.

²²⁴ Пак там, оп. 5, а.е. 136, л. 97, 99.

²²⁵ Пак там, оп. 4, а.е. 222, л. 55, 62, 109, 120; а.е. 118, л. 224, 228; оп. 7, а.е. 64, л. 64; а.е. 67, л. 57, 58, 63.

²²⁶ Пак там, оп. 4, а.е. 222, л. 19-20; оп. 5, а.е. 135, л. 161, 165; оп. 6, а.е. 118, л. 118, 125, 129.

²²⁷ Пак там, оп. 4, а.е. 221, л. 187, 191, 193, 199, 200.

²²⁸ Пак там, оп. 5, а.е. 135, л. 28, 140, 179; ф. 468, оп. 2, а.е. 7, л. 168-169; АМВнР, п. 14, оп. 15, пр. 293, л. 15.

²²⁹ ЦДА на НРБ, ф. 363, оп. 5, а.е. 135, л. 93; оп. 6, а.е. 117, л. 1, АМВнР, п. 14, оп. 15, пр. 292, л. 215.

Постъпила 12 май 1988 г.

КЪМ ТИПОЛОГИЯТА НА ОБРЕДИТЕ С АНТРОПОМОРФНИ ФИГУРИ В БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИОННА ОБИЧАЙНА СИСТЕМА

ТАНЯ БОНЕВА

Таня Бонева. К ТИПОЛОГИИ ОБРЯДОВ С АНТРОПОМОРФНИМИ ФИГУРАМИ В БОЛГАРСКОЙ ТРАДИЦИОННОЙ ОБЫЧАЙНОЙ СИСТЕМЕ

Данное исследование посвящено изучению обрядов с антропоморфными фигурами, исполняемых девочками и девушками, в целях их социализации или магического воздействия на природу – вызывания дождя или засухи. По своему типу они определяются как обряды перехода, объединенные в двух группах: обряды возрастного и социального перехода и обряды, связанные с переходом в природе. В работе выдвигается идея, что обряд вызывания дождя, называемую „пеперуда“, генетически связан с обрядом „лазаруване“. В более ранний период обряд „пеперуда“, исполнялся девушками во время их инициации. Участие антропоморфной фигуры в обрядах (чаще всего это фигура „невесты“), являющийся формальным признаком объединения обрядов, в обрядах вызывания дождя связана с их сущностью: жертвоприношение невесты в целях плодородия. Первообразом этих обрядов автор считает обряды архаического типа, во время которых, чтобы добиться плодородия, богам или водяным демонам приносили жертву – девушки, или антропоморфные фигуры „невест“.

Tanya Boneva. ABOUT TYPOLOGY OF THE RITES WITH ANTHROPOMORPHIC FIGURES IN THE BULGARIAN TRADITIONAL RITUAL SYSTEM

This study is dedicated to a research of the rites with anthropomorphic figures, performed by young and grown up girls. Their sence is to stimulate the passage of the girls into a new social position, to influence nature, evoking rain or drought. The author definities them as rites of passage and she devides the rites into two groups: rites of initiation and socialisation and rites, connected with a natural passage. Analysis shows that the rite „peperuda“ is geneticaly connected with the rite „lazarki“. In an earlier period the rite „peperuda“ was performed by the girls during their initiation. The formal characteristic of that unites the

rites – the participation of an anthropomorphic figure (most often a „bride“), in the rites, connected with a natural passage is strictly connected with their sense: a sacrifice of a „bride“. Their origin can be traced in the sacrifices of girls (or anthropomorphic figures – „brides“) to water demons or gods with the purpose to influence the fertility of nature.

Антропоморфните фигури са включени сравнително рядко в българските традиционни празници и обреди. Обредни кукли и фигури: пластични изображения от глина, схематични форми, сглобени от дървени части или различни предмети и др. имат важна обредна функция най-често в обредите, целящи пряко въздействие върху природата, в някои календарни празници и само в отделни случаи в сватбата.

Измежду човешките фигури, които изпълняват определена роля в обредите, вниманието на учените е привлечено най-вече от скулптурната фигура на мъж, наречен „Герман“, с чието име се свързва и обредът¹. Описани са и други обреди, в които основна роля имат антропоморфни фигури: Лазар, Еньова буля, Мара-Лишанка, Светото, Пеперуда и др.² Повечето от тях се изследват самостоятелно, без да се търси общото в символиката и функцията на куклите, а когато това се прави, описанието и анализът се съсредоточава преди всичко върху самите фигури-материал, изображения, символика като семантичното им значение се търси в най-общи традиционни мирогледни представи за света³.

Представената работа има за цел да се потърсят общите черти на обредите с антропоморфни фигури, като се изследва същността на тези обреди и празници и ролята на антропоморфните фигури в тях. Тъй като този подход е нов, това е един опит да се навлезе по-цялостно в същността на проблема. В центъра на вниманието ще бъдат календарните празници и обредите за предизвикване на дъжд или предпазване от продължителни дъждове⁴.

Ако се обърнем към народния календар, важен празник, в който понякога участва антропоморфна фигура, е лазаруването (с други названия „Лазар“, Лазарова събота и др.)⁵. Това е най-големият празник на момите през годината, част от пролетните обичаи. Изпълнява се от девойките, достигнали полова зрялост на Лазаровата събота, деня преди Цветница, но подготовката за него започва още от средата на Великденския пост. През това време бъдещите лазарки научават лазарските песни и танци от моми, които са лазарували или от млади булки. В някои райони на страната в обичая участват и момичета от 6- до 12-годишна възраст, но те образуват отделни групи на т.нар. „малки лазарки“ и тяхното участие в празника може да се разглежда като подготовка за участието им в групата на големите лазарки. Традицията задължава всяка девойка „да ходи лазарка“, т.е. да участва в обичая, за да може да бъде считана за мома, да има право да люби ергени и по-късно да се ожени. Това е и единственият обреден път момата

да се предпази от любовта на змей. Практически това е обредът, чрез който момичетата преминават в групата на момите и по своята същност представлява посвещение (инициация)⁶.

Лазарките образуват групи от 8-14 и повече девойки, облечени в дрехи на булки (до една година след сватбата), понякога дори прекрити с невестински превеси или със специална лазарска украса на главите. В Западна България две от тях играят, а останалите изпълняват лазарските песни. Предимно в източната част на страната в групата има „лазарова булка“⁷. През деня на св. Лазар лазарките обикалят цялото селище от къща на къща, като влизат във всеки двор и там пред стопаните булката и друга лазарка или две от тях играят специфичен обреден танц „на лазар“, „буенец“, „данец“, а останалите играят отворено хоро и пеят лазарски песни, посветени на всеки член от семейството. Тяхното съдържание се мени в зависимост от възрастта, пола и професията на този, за когото се пее, а основна тема е пожелаване на здраве, благополучие, женитба, раждане на дете и др. В много случаи те обикалят нивите и ливадите, като изпълняват песни с тема плодородие. Не е без значение, че са известни и песни-молба за дъжд. В някои регионални варианти групата на лазарките има две „булки“ – момичета по-малки от лазарките, които изпълняват лазарските танци.

В Източна България лазарската дружина се води от мома – „войвода“ или „буенец“, в чието облекло има мъжки атрибути: шапка, колан, и др., а заедно с нея винаги има и „булка“ – малко момиче, облечено и забулено като булка⁸. Според народната вяра къща, в която са играли и пели лазарки, е честита – в нея има богатство и благополучие. След обиколката на домовете лазарките правят обредна трапеза с „лазарски кравай“, който понякога се раздава в цялото село. С лазаруването тясно е свързано кумиченето, продължение на обряда и типологично свързано с него⁹. Според народната представа лазаруването и кумиченето се изпълняват за плодородие и здраве.

Лазарките са обредните лица, чрез които се постига плодородие и здраве. В обичая те са посредници между обикновените хора и свръхестествените сили, между този и другия свят за постигане на тези основни блага. Тяхната роля е възможна поради състоянието на преход, което представляват лазарките. То дава възможност да се излезе извън обикновената жизнена обстановка, да се преминат символично границите на обикновения свят и да се въздейства върху света на свръхестественото и силите на природата. Преходът е и временна или символична смърт на лицата, след което те преминават в ново състояние¹⁰. Лазаруването е обичай, който изисква специално изследване по отношение на обредните лица – участнички в тяхната функция. В облеклото на някои основни обредни лица се включват мъжки елементи и самата им роля се осмисля като мъжка. Включването на лазарова булка с мъжки атрибути, присъствието на буенец и булка (момиче, по-малко от лазарките) в обряда на девойките има типологично съответствие на невестата и младоженеца (баба и дядо и др.) при мъжките игри с маски и някои форми на коледуване („Коледжани“ в Софийско). Обредното

преобличане на лазарките като булки и изпълнението от моми на мъжка роля в обредите е възможно поради същността на обредите – възрастов преход. То отразява специфичната характеристика на съществата в състояние на преход: откъснатост от предишното състояние, загуба на характеристиките за тях черти, двуполовост и други. Това е част от символиката на преходното състояние, чрез което се постига промяна в статуса¹¹. В този момент девойките лазарки се представят в ново състояние (булки). Това е и новото състояние, в което те имат право да преминат след обредите на прехода.

В лазарските обреди в югоизточната част на страната (Ивайловградско) се включва един обреден момент, наречен „Лазар“, „правене Лазар“¹², по името на куклата, която се приготвя. През седмицата след 9 март (Св. 40 мъченици) една от бъдещите лазарки приготвя кукла, която представлява „булка“. Това е фигура, сглобена от кръстовиден скелет с части кросно и точилка, или (по-рядко) – кукла от парцали. Облича се в дрехи на булка, а главата ѝ се оформя като невестинското забраждане, типично за района. След приготвянето на „Лазар“ едно момиче-сираче я носи и обикаля с нея селото, придружено от четири лазарки. Групата обикаля селото, като спира на всеки кладенец или чешма, където лазарките пръскат куклата с вода. По пътя те пеят лазарски песни. В последния от водоизточниците лазарките потапят куклата или я пускат в него. Предварително, или по време на обиколката на селото момичетата събират от всички къщи брашно, от което правят „лазарски хляб“.

Този обред, извършван в началото на пролетния цикъл празници (9 март) от бъдещите лазарки показва, че групата им има обредна функция през продължителен период от време. В обряда се включва кукла-булка, назована с мъжко име („Лазар“). Схемата на обряда съответства на част от обряда пеперуда (обиколка на селото, спиране на всички кладенци, пръскане куклата с вода, потапянето ѝ във вода в края на обряда). По форма това е магическа практика за предизвикване на дъжд и плодородие. Съставните части, от които се приготвя „булката“ – кросно и точилка, са преди всичко женски оръдия на труда (или части от тях), които се използват в магическите практики, свързани с плодородието¹³. Това е обред, чрез който бъдещите лазарки въздействат върху състоянието на природата.

Интересно е, че на самия празник св. 40 мъченици (Младенци) антропоморфната фигура се явява и в един обичай, в който основно обредно лице са годениците. В село Малко Градище, Хасковско на „Св. Четиресе“ през 30-те години на нашия век е изпълняван обичаят „Светото“¹⁴. Поради практиката годежът да продължава няколко години, годениците в селището образуват отделна стабилна група. Тъй като този обичай е особено богат на обреди, тук ще се спрем на най-главните. В деня или в навечерието на празника няколко годеници изработват кукла-булка, облечена като булка по време на сватба, със сватбени накити, пребулена и пр., почти в естествен ръст. Прави се от слама или парцали, главата ѝ е от слама или друг материал,

а в основата ѝ се поставят дрехите, събрани от годениците. Поставянето им там носи здраве и по-здрав и щастлив брак на притежателите им. Цялата кукла се прикрепва права на шейна, неподвижна. Самият обичай включва няколко обредни момента: сбор на годениците при изгрев слънце на определено място на изток и югоизток от селото при голям дъб. Там те играят несклучено хоро на песен, основна тема в песните е пролетта. Оттам групата слиза и тръгва към определено място, където на камък в реката годениците се хлъзгат за здраве. Преминават през определена местност св. Никола, спускат се отново и преминават през друга река, за да се изкачат на хълма Светото, където започва централната част от обредите: годениците играят затворено хоро, след което всички годеници се припиват за щастлив брак, а накрая всички годеници моми запалват хвойна и прескачат огъня за здраве. На обредите годениците-момци гледат отдалеч и отстрана, не бива да присъстват, прогонени са от момите. Оттук годениците се отправят по определен път, като отново спират на черковището св. Георги – поляна, граничеща със селото с кладенец. Тук годениците лазаруват – пеят лазарски песни и играят лазарски танци („лазарска посенница“). Четири моми (две по две една срещу друга) изпълняват танците. Тук в обряда се включват младите булки (до една година от сватбата), които донасят и раздават за здраве обредни хлябове, приготвени за случая.

След лазаруването в обичая се включва антропоморфната фигура – булка. Годениците изваждат куклата и потеглена от две по-възрастни от тях, тя обикаля селото, като пътят ѝ минава по същия кръгов път като на истинските булки. По пътя годениците пеят сватбени песни, играят лазарски танци, а ергените от селото замерят куклата с яйца. Всички присъстващи се стараят да пипнат куклата-булка, защото това носи здраве и щастие. Обичаят приключва на кладенеца на селото, където годениците развалят куклата.

Този твърде сложен обичай, в който от моминските отворени хора се преминава към затворени (кръгови), има брачно припиване, с изразена цел брачни контакти между годениците, елементи от обредите на заговезни, с прескачане на огньове „за здраве“. Лазаруването, представено в обичая, е единствената форма на този обред, запазена в селото през 30-те години на XX в. Куклата-булка се включва в обредите, които имат съответствия в сватбения обред: шествие, по което минават истинските булки, сватбени песни, завършване обряда на кладенеца, където приключват и същинските сватбени обичаи и пр.

Свързването на обряда с началото на пролетта и обредните моменти, показващи връзка с този природен преход от един сезон в друг не променя същността на обредите на прехода, изпълнявани от моми. Светото по своята същност е обред, в който се съчетава възрастовия и социалния преход на момите, а се извършва в началото на пролетта, време, когато обредите на посвещение (разновидност на обредите на преход, преминаване) се извършват по принцип.

Следващият по време празник, който се изпълнява от моми, а основното обредно лице е кукла-булка, е Мара-Лишанка. В селата на юг от Бургас до 50-те години на нашия век е изпълняван момински обичай, наречен „Мара-Лишанка“ по името на обредната кукла. През седмицата след Великден, на т.нар. „светла“ или „празна“ сряда момите приготвят кукла от три чехъла на млади булки, единият от които е червен и служи за глава. Върху нея се оформя типичното за селата невестинско забраждане с накити, така че куклата представлява „булка“. В някои села обличат риза на булката, но това е мъжка риза. Най-голямата от момите, която трябва да е лазарувала, взема куклата и тръгва начело на групата от моми към селското хорище или на специално хорище, наречено „Мара-Лишанка“. Там се нареждат в две вериги, хванати за ръце. Започва диалог-песен. Момата, която държи куклата, се обръща към нея: „Маро-и-Лишанко, скоро ли ще дойдеш?“ Други две моми отговарят: „Скоро, догодина, в празната сряда“. Понататък диалогът продължава така: „Кого ще намериш?“ – „Иванка главеница“ (името на момата, която държи куклата) и Стоян главеник (нейният любовник)“. След това куклата преминава в ръцете на следващата мома и диалогът се повтаря, докато се извърши с всички моми. След това те излизат извън селото, развалят куклата, окъпват я в извор или река и си измиват лицата. С това обредът приключва¹⁵. Съществува и малко по-различен вариант на обряда, при който куклата-булка представлява гърбаво същество – жена, което ергените крадат от момите и извършват същите финални обреди с него¹⁶.

Наред с явната цел – брачно прогнозиране, извършването му предпазва според народната вяра от град, болести и се прави за дъжд и плодородие.

Мара-Лишанка е обред, чрез който самите моми стимулират социалния си преход в позиция годеници. Извършва се със средствата на моминските обредни гадателни практики за узнаване на бъдещето, тук своеобразно осмислени. Основното обредно лице – куклата-булка е митично същество, което пристига всяка година в деня на празника сред момите. По своята природа „булката“ в обряда е не само проектирано бъдещо състояние, но и медиаторът, чрез който се осъществява стимулирането на прехода. Като медиатор булката има и най-голяма възпроизводствена сила, а и сама отразява състояние на преход. Съставните части на куклата – принадлежности от облеклото на булките имат магически смисъл. Включването на мъжки атрибути в облеклото ѝ е характеристика и на обредните лица в лазарските обичаи – лазарска булка, буенец и други обредни персонажи, в които се обединява мъжкото и женското начало и които участват в обредите на възрастов преход при девойките. Както беше посочено по-горе тази черта на обредните лица от обредите на прехода отразява тяхното състояние.

Обредните действия с вода имат за цел да засилят продуциращата сила на обряда, а самото разваляне на куклата (тълкувано и като смърт)¹⁷ стимулира този преход и може да се разглежда като средство за осъществяването му (преминаване в ново състояние).

В обредите около Еньовден¹⁸ (24 юни), свързани с лятното слънцестоене и в част от летните обреди, също има обредни практики, свързани с момите. Това са гадателни обреди с брачна насоченост (от типа на ладуването). В тях основен обреден персонаж е също булка. Сутринта на Еньовден (Мнювден, Иванден и др.) момите правят така наречената „Еньова буля“ (булка). Петшестгодишно момиченце се облича в булчинско облекло, на главата му се оформя невестинско забраждане и се покрива с червено було. То цялото е скрито от дрехите и булото. Една от момите вдига върху рамената си „булката“ и групата моми тръгва да обикаля нивите, градините и кошарите около селото, като през цялото време се пеят еньовденски обредни песни, в които основната тема е плодородието и любовта. Понякога към булката се отправят въпроси с гадателски характер и по нейните отговори се съди за бъдещето плодородие. При завръщането на „Еньовата буля“ в селото започва втората част на обряда, която се нарича „напаване на пръстените“. От вечерта преди празника момите са набрали китки „енъовче“ и други цветя и всяка е поставила белег на своята китка. След това са донесли от кладенеца „мълчана вода“ в бял котел и там са натопили китките си, за да пренощуват под звездите, под трендафил. Те се събират около съда с китките и „Еньовата буля“ ги вади една по една, а момите пеят определени двустийшия, в които иносказателно се описва професията, материалното състояние и други качества на бъдещия мъж на момата.

За разработваната тема е важно, че тук обредният персонаж е булка, а нейната роля се изпълнява от малко момиче. Именно чрез нея се продуцира плодородие и се извършват гадателните практики с цел брачно прогнозиране.

В няколко селища на Македония, вероятно като специфично развитие на обичая през първата половина на нашия век съществува особен вариант на „Еньова буля“, наречен „Иванка“¹⁹. В навечерието на Иванден (Еньовден) момите от всяка махала на Прилеп и Ресен се събират на седянка и всяка група приготвя кукла, наречена „Иванка“. През същия ден те събират от всички къщи хранителни продукти за кравая (обредния хляб), който ще бъде приготвен от тях на празника. В това време се изработва и самата кукла. Това е „невеста“, направена от голям меден гюм, в който е налята вода и са пуснати цветя, а всяка от момите пуска свой пръстен или украшение. За глава на куклата служи стомна, увита в бяла невестинска махрама (кърпа), а на предната част се рисува женско лице. Гърлото на стомната се вмъква в гърлото на гюма и двете части се свързват. „Иванка“ се облича в дрехите на 5-6-годишно момиче, главата ѝ се украсява с цветя и накити, които са на момите, правили кукла. Поставянето на накит върху куклата е знак, че момата ще се ожени скоро. На мръкнало момите от всички махали със своите „Иванки“ тръгват към центъра на селищата. Куклата се носи върху главата на една от тях. Всяка група занася своята кукла на чешмата, пръскат я с вода, както се прави с невестата в понеделник на сватбата, а една от момите напълва стомните, които носи. Тези действия

са аналогични на извършвания в българската сватба обред, „отиване на невестата на вода“. На следващия ден момите разглобяват куклата, всяка взема украшението си и по един-два стръка от „енъовчето“, с което са пълни дрехите на куклата. Тогава се разсича (разчупва) кравая, приготвен от момите за цялото село. Те раздават от него на всяка къща, която има мома за женене, защото се вярва, че мома, която хапне от този кравай, скоро ще се ожени.

Обредите, свързани с куклата „Иванка“, могат да се смятат за опростен вариант на „Енъовата буля“ от източната част на страната, като вместо в гадателните практики куклата тук се използва като магическо средство за по-бърза реализация на брачните планове. Самото докосване до нея на предмети, които принадлежат на момите, има смисъл на брачна магия. Обредът е изключително обвързан със сватбата и чрез основното си обредно действие – обредите с вода на чешмата. Обредният хляб има съответствие в обредната трапеза на лазарките.

Друг обред, в който участва обредната кукла, наречена „Енъова буля“ е едноименният обред с цел предизвикване на дъжд, изпълняван в Ямболско²⁰. Времето му е строго определено в календара: прави се на третия четвъртък след Великден и на първата и следващата след нея неделя. Рано сутринта на първия ден преди изгрев слънце няколко моми правят куклата. Тя се приготвя от кросно и точилка, като в горната част на кръстовидната форма се поставя булчинско забраждане с всички части и украшения.

Надолу булката се облича в булчински дрехи. Така приготвена „Енъова буля“ се взема и носи от малко (6 – 8-годишно) момиче-сираче. Групата от моми, сред които има една, която изпълнява ролята на „поп“, заедно с тази, която носи булката, излиза извън селото и спира на три места: на „сляп“ (пресъхнал) кладенец, на т.нар. „Енъова могила“ и на източния край на селото. Куклата през цялото време не докосва земята, подобно на „Енъовата буля“ от обряда на Енъовден. През времето на посочената обиколка момите пеят песни с основна тема плодородие и любов. Като спират на посочените места „попът“ ръси момите и куклата с вода, като използва здравец или чемшир. По-късно шествието отива в центъра на селото при чешмата, където се прави „напяване на пръстените“, както на Енъовден. Разликата е в това, че куклата не участва, а обредните действия се изпълняват от „попа“ (той вади пръстените) и момите, които ги напяват. На втория ден от изпълнението на обряда се повтарят същите обредни действия. През третия ден (втората неделя след първоначалното приготвяне на куклата) е заключителната част, когато момите развалят край чешмата куклата, потапят кросното във водата, след което го изваждат. Момата-„поп“ произнася благословия за плодородие, като подава кросното на собственицата му. То се използва за същата цел и други години. Тук обредната функция на антропоморфната фигура-булка е по-ограничена. Тя се включва само в обредите за плодородие (конкретно за дъжд), но присъства и на гадателните практики за брак, с което според мен се цели засилва-

нето на продуциращата им сила. И тук, както при правенето на „Лазар“, това се постига чрез използването на същите предмети за направата на куклата-„булка“ – кросно и точилка, които, както беше посочено имат магическа сила, свързана с плодородието.

Като момински може да бъде разглеждан и един друг обред: „пеперуда“ („пеперуга“, „перперуда“, „додола“, „ой люле“ и др.), който се извършва за предизвикване на дъжд и има общобалканско разпространение²¹. В най-ранното писмено известие (от края на XVIII в.) той се свързва с почит към славянския бог на гръмотевицата Перун и се изпълнява от „юноши и девизи“²².

Самото название пеперуда, перперуда и додола, се свързва с имената на някои богове-гръموвержци: Перун, Перкунас и др.²³ През 60-те – 90-те години на миналия век обредът се изпълнява от девойки или момичета²⁴, като понякога в него участват и момци²⁵. Около края на века известията го представят и като изпълняван от момичета, като тази практика се запазва до средата на века.

Когато датата на обряда е календарно определена, той се извършва най-често на св. Еремия (1 май), св. Вартоломей (11 юни) или през м. май между Гергьовден и Великден. Съществува практиката да се прави пеперуда срещу град и на празници – великите четвъртъци между Великден и Спасовден, Вартоломей, свързват обряда и с предпазване от градушка. Когато не е свързан с дата, той се извършва при продължителна суша през лятото.

Основното обредно лице – „пеперуда“ е мома или момиче (в последния случай „пеперудата“ трябва да е „чисто момиче“, недостигнало полова зрялост). Други изисквания са тя да бъде първо или последно дете или сираче. По-рядко се обличат две „пеперуди“. Освен това в обряда участват моми (момичета). В дома на „пеперудата“ се приготвя момичето-„пеперуда“ от останалите моми. Върху бяла риза или на голо те окичват със зеленина и цветя „пеперудата“, като на главата ѝ също се слага венец от зеленина. Участничките моми са 2-4 на брой и без особени белези в облеклото. В някои части на Източна България пеперударките имат кума по-голямо момиче. В обряда участва и домакиня-наставница, която е и майка на „пеперудата“. Една от пеперударките, наречена „поп“, носи съд с вода. Окичената със зеленина „пеперуда“ и момите (момичетата) излизат извън селото и обикалят оброчните кръстове, нивите и ливадите, а понякога всички кладенци и чешми. През цялото време те пеят специални песни „на пеперуда“, а „пеперудата“ мълчи, пръска с вода посевите и кръстовете и играе, когато се спрат. Съдържанието на песните е молба за дъжд, отправена към бога или св. Илия, в които „пеперудата“ се представя като посредник между хората и бога. Когато групата спре, „пеперудата“ играе обреден танц „на лазар“, „на буенек“, т.е. обредния танц на лазарките. Втората част от обиколката на „пеперудата“ и пеперударките са къщите в селото. Групата се спира в двора на всяка къща, като се изпълняват същите песни, „пеперудата“ играе „на лазар“, пръска с вода, а стопанките я заливат с вода. За обредните песни и танци момичетата получават хранителни продукти –

най-често брашно, месо и др. (които се подават в сито), понякога стопанката ръси със ситото част от брашното върху главата на „пеперудата“. Подаръците се дават в сито „за да е сита годината“. След това момичетата си тръгват, а след тях стопанката търкулва ситото и гадае за плодородието през годината²⁶.

В някои селища „пеперудата“ е момиче, облечено като булка. В Габровско е облечена в дрипи и носи на главата си вместо сокай кош. Тя обикаля селото заедно с друго момиче, което се представя като „мъж на пеперудата“. Придружени са от две или четири моми, с които обикалят къщите. Брачната двойка „говее“, т.е. мълчи, така както булката мълчи първата седмица след сватбата. Момите пеят, а булката целува ръка на стопаните и търкаля ситото, което носи със себе си, за да гадае за плодородие²⁷.

В други случаи начело на обредната дружина стои момиче, наречено „войвода“. В тези варианти на обряда символичните действия и костюмите имат прилика с обредните лица от игрите с маски, изпълнявани от младежите около Нова година, както и с някои от вариантите на лазарските игри („буенец“ и „булка“).

По време на обиколката на селото и в някои райони (Добруджа) има изискване „пеперудата“ да залива с вода всички жени в селото или само тези, които са известни с извънбрачни връзки. Заливането с вода, което в случая има очистителна функция, е свързано с вярата, че сушата става в резултат на морални прегрешения – извънбрачни връзки, раждане на незаконно дете и пр. Интересна е и съществуващата в отделни места забрана да се води полов живот по време на изпълнение на обряда „пеперуда“ и „Герман“. Съществуват и някои практики, свързани с отделни предмети и уреди от домашния бит²⁸.

Обредът приключва с отиване на „пеперудата“ и придружаващите я при реката или при водоизточник, където тя сваля зеленината и цялата група се измива с вода. Понякога в този момент пеперударките хвърлят във водата надгробен паметник от неизвестен гроб. Когато „пеперудата“ не се свързва пряко с изпълнение на обряда „Герман“, след развалянето на „пеперудата“ на реката всички участнички правят обща трапеза на улицата на кръстопът или в дома на „пеперудата“, ястията за която се приготвят от продуктите, събрани по време на обредната обиколка на селището.

Най-общо съдържанието на обряда може да се раздели на следните обредни моменти: приготвяне на „пеперудата“, обиколка на селището къща по къща (обреден кръг), по време на която „пеперудата“ изпълнява обреден танц и други символични действия (пръскане хората с вода) и пеперударките пеят песни с основна тема – молба за дъжд, отправена към бога от името на „пеперудата“, за което групата получава подаръци; разваляне на „пеперудата“ на река и потапянето на момичето във вода или на цялата група; обща трапеза на участничките с ястия, приготвени от подаръците. Основната цел на обряда – предизвикване на дъжд – се постига главно чрез магически действия (имитативна магия) и чрез обредна песен-молба за

дъжд, отправена към Господа. Второ място в обряда заемат и някои очистителни и предпазни действия: поливане вода на лица, смятани за причина за сушата (неморални жени, хора живеещи в извънбрачни отношения и пр.) или на предмети, свързани с такива лица (кръст от незнаен гроб), забрана за полови връзки по време на обряда и др. Всички тези действия са анализирани най-общо в изследванията на обряда. Малко внимание е обръщано на общите черти между лазарките и пеперудата като обреди²⁹. Не е без значение фактът, че в отделни селища обредът пеперуда се нарича „лазарки-додолки“³⁰. Лазарките изпълняват същите песни за дъжд като пеперударките³¹, а на места самата форма на обряда е еднаква с лазарските обреди: „пеперудата“ се изпълнява от девойки, две от които са „бекяр и невеста“, те се придружават от група девойки, които обикалят селото с песни като на лазарките, посветени на къщата, на ергенин, на мома и пр.³². У сърбите лазарките, окичени със зеленина, играят и пеят по къщите като додолките³³.

Съществуват няколко важни общи черти между лазарките и „пеперудата“ като обреди. През XIX в. „пеперудата“ се прави от девойки (в отделни случаи и от юноши), а през XX в. обредът се изпълнява често от групата на „малките лазарки“. Лазаруването и „пеперудата“ (когато е календарно закрепена) се включват в пролетните календарни обреди и празници. Схемата на обредните действия при двата обичая е много близка: групата девойки, ръководени от по-големи моми или възрастни жени (домакиня-наставница и кумичка при пеперудата) научават обряда: началото му е свързано с приготвяне на обредните лица в определена къща (на пеперудата, у буенеца и др.), откъдето участничките тръгват и обикалят в обреден кръг всички къщи в селото (в отделни случаи и селското землище с ливадите и нивите); през време на тази обредна обиколка се извършват и най-важните обредни действия; обредни танци („на Лазар“, „бъенек“ и при лазарки и при пеперударки) и обредни песни, чрез които лазарките и пеперударките осъществяват посредничеството между хората и бога за постигане на желани резултати. Понякога и песните имат еднакво съдържание – и лазарките изпълняват песен-молба за дъжд, или „пеперудите“ пеят лазарски песни. За обредните песни и танци лазарките и пеперударките получават определени подаръци. Обредът завършва на река с обредно измиване на участничките и с обща трапеза за тях (или общоселска), с ястия, приготвени от подаръците получени за изпълнението на обряда. Съвместното участие на моми и момци в обряда, запазено и до края на XIX в. показва, че „пеперудата“ е обред, изпълняван най-вероятно от моми и момци в състояние на възрастов преход.

Общността в съдържанието и формата на обредите трябва да се търси в ролята на обредните лица – лазарки, „пеперуда“ и пеперударки. Те са посредници между хората и бога за постигане на определен резултат: здраве, плодородие или промяна в метеорологичните условия (предизвикване на дъжд). Смятам, че „пеперудата“ е от типа преходни обреди, които за

разлика от лазарките (възрастова инициация) са обреди на природен преход по класификацията на Арнолд Ван Жене³⁴, но представляват тяхна специфична разновидност: обреди за въздействие върху природата за възстановяване на нейното равновесие. Много е вероятно в по-ранен период те да са изпълнявани от лазарките през периода на инициацията им и да са били част от лазарските обичаи. Самото състояние на лазарките като лица в период на преход им позволява да преминават границите на обикновения свят и да установяват контакт със свръхестествения свят и бога. Такъв момент в техните обреди е запазен в Ивайловградско. Бъдещите лазарки извършват обряда „Правене Лазар“, в който обредната кукла е „булка“ и същността на обряда е магическа практика за предизвикване на дъжд.

В отделни селища ролята на самата „пеперуда“ се изпълнява от антропоморфни изображения с части от дърво или парцали. В Силистренско „пеперуда“ се прави най-често с дървения кръг, с който се мята хляба в пещта. Върху него се заковава дърво, което образува ръцете на фигурата. Момичетата „зберачки“ събират цветя от цялото село, накичват с тях кръга, обличат го в мъжка риза (на момче), понякога го забулват с булчинско було. Момичетата, които го приготвят са също на възрастта на пеперударките от другия вариант на „пеперудата“. Условно тази „пеперуда“ се нарича „пеперуда с кръг“. Момичетата носят кръга „пеперуда“ из селото и спират и играят в дворовете на всички къщи. Обредните песни са същите, пеперударките играят „на буенец“. Стопанката полива кръга с вода, а момичетата минават под него. За играта си получават същите подаръци. Този вид „пеперуда“ винаги завършва с разваляне „пеперудата“ на река и с общоселска трапеза на оброчището с храни, получени от пеперударската група за обряда³⁵.

По съдържание обредът „пеперуда“ с кръг е еднакъв с другата форма на „пеперуда“, като основната роля в случая се поема от антропоморфна фигура-„булка“ (с невестинско забраждане и було), облечена с риза на момче и украсена със зеленина, или от същата фигура, но без булчинско забраждане по-сходна с образа на момче-„пеперуда“.

Използването на дървен кръг от пещта (свързана с огъня, а в определен смисъл и със сушата)³⁶ в магически действия за предизвикване на дъжд, може да се счита също като обредно средство за прекъсване на сушата. Изображението, което представя антропоморфната фигура „булка“-момче или „пеперуда“-момче е еднакво по тип с изобразяването на Мара-Лишанка в едноименния обред и е обредното облекло на лазарската „булка“ и на другите обредни лица със смесени полови атрибути при „пеперуда“ и лазаруване. Това е обща форма за въздействие върху природата и хората в определена посока (здраве, благополучие, плодородие) чрез обреди на прехода от лица (или антропоморфни фигури), които са във или представят такова състояние.

Развитие на същия обред и близък вариант на другия обред за дъжд – „Герман“, е обредът „булка на пеперуда“ – обред за предизвикване на дъжд,

извършван в с. Каменец, Ямболски окръг, при продължително засушаване през пролетта³⁷. Крайната дата на неговото изпълнение е първият понеделник след Гергьовден. Първата му част – обредна обиколка на къщите на селото от група пеперударки с „пеперуда“ (момиче-сираче), което играе танц „на буенец“ с обредни песни с молба за дъжд, не се различава от обряда „пеперуда“. По-интересна е втората част, когато момичетата с „пеперудата“ излизат извън селото и правят кукла от парцали, наречена „булка“. Тя е облечена в бяла риза, синя рокля и червена забрадка, като цветовете на облеклото ѝ се осмислят апотропейно – „хем да завали, хем да пресече града, ако дъждът се обърне на град“. Веднага след приготвянето ѝ булката се погребва в гробче край реката, то се покрива със зеленина и се полива с вода. При заравянето ѝ всички момичета плачат наведени към земята. След като прелеят гроба, те се хващат на хоро „на песен“, което е бързо и отворено като лазарските.

Включването на антропоморфна фигура-„булка“ в обред за дъжд, продължение на „пеперудата“, но с по-различна смислова натовареност (погребение на булката и нейното оплакване), сближава символиката на обредните действия с един друг обред за дъжд, при който целта се постига също чрез погребение на антропоморфна фигура („Герман“) – обред, който много често се прави след „пеперуда“.

Това е обред, известен и на други балкански народи – сърби и румънци³⁸. Най-често този обред (с други названия „Калояни“, „Скалояни“) се описва и изследва самостоятелно като обред за дъжд, и се регистрира в ръката му с „пеперуда“³⁹. Не се обръща достатъчно внимание на факта, че се извършва и с цел предпазване от градушка и от киша. Както отбелязва големият български етнограф Димитър Маринов, този обред се прави всяка година на празника на св. Герман (12 май), за да запази селото и нивите от градушка⁴⁰. Според същия автор, както и според други описания, този обред се прави и при суша, и при продължителни дъждове за предизвикване на засушаване⁴¹. Комплексният характер на обряда, както и полифункционалността на куклата Герман, поставя въпроса за мястото на обряда в обичайната система на българите и другите балкански народи.

Независимо че след известния български етнограф, фолклорист и литературовед Михаил Арнаудов в литературата е утвърдено мнението, че обредът е разпространен в Северна България⁴², това не отговаря на научната истина. Той се среща и в някои области на Източна и Югоизточна България, като в отделни краища на Югоизточна България е запазен до 40-те години на нашия век⁴³.

Описанието на обряда трябва да се свърже непосредствено с „пеперудата“ и да не се изпуска от внимание полифункционалността му. Възможно е обредът срещу градушка да е отпаднал по-рано като самостоятелна практика и да се е слял с този, изпълняван за предизвикване на дъжд. За такъв възможен път на развитие говори фактът, че най-честата дата или период, през който се изпълнява е в началото на май (св. Герман е на 12 май).

Широко е разпространена практиката да се празнува и на Еремия (1 май) или веднага след Гергьовден, а заедно с „пеперудата“ се изпълнява често на един от великите четвъртъци, между Великден и Спасовден, които се празнуват за предпазване от град.

В много райони на страната – Добруджа, Средна, Северна и Североизточна България той се извършва в един ден с „пеперудата“ или на следващия или един от следващите дни. В Разградско обичаят се разглежда като част от обряда „пеперуда“ и се нарича: „Правим Герман на пеперуда“. Извършва се на календарно определен ден – в началото на май, девет дни след Гергьовден. При „Правим Герман на Пеперуда“ обредната фигурка най-често се нарича Герги, Гьорги и се казва: „Германчо е Георги“. Наред с него се прави и фигурка на жена (Гергина, Гьоргана), а понякога и на деца (Иванчо, Иванка). Наименованието на куклите е в пряка зависимост с определянето на обряда в близост с Гергьовден⁴⁴. След приключване на обиколката на „пеперудите“ момичетата отиват на брега на реката или в дома на „пеперудата“ и правят от кал антропоморфна фигурка на мъж с голям фалус и скръстени на гърдите ръце, както при умрял човек. Фигурката е с големина 40-50 см. Оформят се вежди, очи, уста. Фигурката се слага в мъртвешки сандък или в керемиди, окичва се с цветя, прави се процесия, в която участва едно момиче-„поп“ и други – оплаквачки, които са „роднини“ на покойника. Оплакването трябва да бъде с истински сълзи, за да има дъжд. Отива се край река или извън селото и се прави гроб, в който се слага Георги, зарива се, покрива се гробът с цветя и всички се връщат в къщата на „пеперудата“, където нейната майка вдовица е направила трапеза „за помен на мъртвеца“. Момичетата участват в нея, те са задължени да изпълнят и другите обреди спрямо починал човек, установени от традицията – преливане и посещаване на гроба на 3, 6, 9, 20 ден и до 40, ако не вали дъжд. Обикновено дотогава завалява дъжд и куклата веднага се изравя и хвърля във вода.

Според сведения от други части на страната и от преселници българи в Бесарабия и Северна Добруджа общите и задължителни моменти в „Герман“ могат да бъдат определени така: често самите пеперударки с „пеперудата“, по-рядко моми, а в отделни случаи млади булки, правят фигурка на мъж от глина, по-рядко кал, а най-рядко от парцали и зеленина. Фигурката е с големина 30-50 см и се изобразява с голям фалус и скръстени ръце като починал човек. Когато е облечен, върху главата му се слага като шапка черупка от червено великденско яйце, първото, което се счупва на Великден. Някъде в корема на мъртвеца се слага жаба с отворена уста. „Герман“ се слага в мъртвешки сандък, в ръцете му се поставя и запалена свещ, окичва се с цветя и се оплаква със сълзи като починал от неестествена смърт ерген („от суша за киша“)⁴⁵.

До началото на нашия век в практиката на много селища е запазено опяването на фигурката от свещеник, който срещу заплащане е извършвал черковно опело като над мъртвец. След това се образува процесия, начело

с момичето, което носи Герман (най-често „пеперудата“), след нея свещеника (или мома със свещеническа шапка или само с бутафорна кандилница), която прекажда мъртвеца. Погребението на мъртвеца се прави край река или (в Панагюрище) на сухо песъчливо място в реката, там, където е правена и трапезата на пеперударките. По-рядко гробът на Герман е на кръстопът. При закопаването се изпълняват всички задължителни обреди около мъртвец. Докато момите извършват погребението, други жени, най-често вдовици (или част от момичетата) приготвят „помен“ за Германова душица“ с храни, събрани специално или от „пеперудите“ по време на обиколката им. Правят се хляб, ястия, коливо (варено жито) така, както се постъпва при мъртвец. Всички участнички в обряда вземат участие и в помена. Момичетата ходят да преливат гроба и да палят свещи и другите установени за мъртвец задължителни практики най-често до 3-я и 9-я ден. Ако завали, Герман се изравя и се хвърля в реката. Счита се, че след извършването на обряда непременно ще вали дъжд.

В Михайловградско има особен вариант на обряда Герман. За предизвикване на дъжд се прави „Герман-Гешо“ от жаба, умъртвена (по-рядко жива), облечена в дрехи на невеста. Жабата се умъртвява от момчета в юношеска възраст, моми или млади омъжени жени. Обредът се извършва от моми или млади омъжени жени. В къщата на една от участничките (майка кърмачка с дете до една година) занасят жабата и я увиват или обличат в специално приготвени за нея невестински дрехи. След това момите поставят Герман в дървено сандъче, покриват го с покров. Други моми събират продукти от махалата, за да приготвят поминална трапеза. Най-напред те приготвят жито и поминална пита („търта“). Когато Герман е готов, с него устройват процесия, в която участват „поп“ (момиче, облечено с бяла невестинска риза, с червен фес на главата), носач на кръста (мома), моми, които носят житото, сандъка с жабата, оплаквайки (жени на всякаква възраст). Цялата група обхожда махалата и след това отива на реката (или на кръстопът). По пътя се извършва оплакване от възрастни жени, в което основната тема е позната: Герман е умрял „от суша за киша“. На реката (кръстопътя) момиче изравя с ръце гроба, поставят Герман в него, зариват го и едно момиче-сираче или майка-кърмачка (с дете до една година) го прелива. Там на всички момите раздават „помен“ – варено жито и от хляба за умрелия. Накрая всички започват да се къпят една друга „за дъжд“. После всички се връщат на поляната в махалата, където са били готвени ястията за поминалната трапеза за Герман. „Попът“ я прекадява с тамян, всички се хранят като споменават за Герман. В някои села след погребението възрастни жени, невести или моми преливат гроба до третия ден рано сутрин и го оплакват⁴⁶.

Обредът „Герман“ за суша се прави със същите обреди, само фигурката и оплакванията са различни. Оформя се мъжка фигурка от метла, откраднатата от бременна жена първеския, или от метла, от метличина, брана на Еньовден. Облича се също от момичетата като кукла – дръжката се оформя

като глава, а останалата част се увива в парцали. Три момичета извършват обряда. Те закопават Герман на сухо място, опяват го, оплакват го и правят помен за душата му. При оплакването се казва, че мъртвецът е починал „от киша и суша“. Този Герман става рядко от страх да не се заключи небето и да не би да не траят децата на жената, от която са откраднали метлата⁴⁷. При този обред са важни две неща: материалът, от който се приготвя фигурата и изискването метлата да се открадне от бременна жена първеския. Метличината, брана на Еньовден, както и метлата, направена от нея „пъди лоши духове и други лошевини“⁴⁸, а бременната жена се свързва с идеята за плодородието.

Материалите от различните части на страната, които се отнасят до обряда „Гермац“ за дъжд представят два варианта, в зависимост от антропоморфната фигура на Герман. Самостоятелно или като част от обряда „пеперуда“ в най-разпространеният си вариант антропоморфната фигура е от глина (кал) и изобразява мъж с подчертани полови белези, който се приготвя, оплаква и погребва от моми (момичета) или млади булки като ерген⁴⁹, починал от неестествена смърт. Около мъртвеца се изпълняват всички предписани от местната традиция погребални обреди. Специфичната форма на този вариант на обряда и локално негово проявление е приготвянето на фигурки на женен мъж, неговата жена и деца, също изработвани от моми, оплаквани и погребвани като жертви на сушата. Единствената фигура тук е заменена от цяло семейство. Този подвариант може да се разглежда като развитие на обряда, при което засилването на въздействието става чрез увеличаване на броя на фигурите. По-важно в случая е, че смъртта им се свързва със състоянието на природата (суша), което по същество е природно бедствие. Втори самостоятелен вариант на обряда и неговата локална форма е „Герман-Гешо“. Антропоморфната обредна фигура представлява жива или убита жаба, която момите обличат в невестински дрехи, като правят кукла-невеста, оплакват я и я погребват край река с всички необходими погребални обреди. Особеното в този вариант е обредната фигура, която се получава чрез насилствена смърт на жаба, действие, което само по себе си води до предизвикване на дъжд според традиционните вярвания на посочения район⁵⁰. Символиката на обредната фигура е по-сложна, както и на самата обредна практика: на първо място е жертвената практика⁵¹, жертвата се оформя като невеста, а се погребва като починал от сушата ерген. Интересното тук е и участието на майка-кърмачка с дете до една година. Чрез обредната фигура-„булка“ от обряда „Булка на пеперуда“. Това ни дава основание да потърсим повече общи черти между обредите „пеперуда“ и „Герман“.

Централното обредно лице при двата обряда е мома (момиче), което трябва да бъде първо или последно дете в семейството, като често за тази роля се избира сираче⁵²: „пеперудата“-посредник между хората и бога за постигане на промяна в състоянието на природата, както и момичето, което погребва и прелива гроба на „Герман“ отговарят на тези условия. В народ-

ната практика за въздействие върху градушката и нейното прекратяване също се изисква намесата на първо или последно дете в семейството⁵³. В някои варианти от обряда „пеперудата“ представлява „булка“ и с нея има обредно лице – „младоженец“ също мома. Като булки се изобразяват и антропоморфните фигури за предизвикване на дъжд („булка на пеперуда“, „пеперуда с кръг“, „Еньова буля“, „Герман-Гешо“. Някои от тези персонажи, заместващи обредното лице, имат белези, които обединяват във фигурата „булка“ мъжкото и женското начало: „булката“ от „пеперуда с кръг“ е облечена понякога с риза на момиче, а една от фигурите на Герман („Герман-Гешо“) е представена като невеста. Повечето антропоморфни фигури, които въздействат върху природата са „булки“ с мъжко име (Лазар, Еньо и Герман в един вариант). Не бива да се пропуска и фактът, че понякога облеклото е детско (на момче). В този случай изображението на антропоморфните фигури не бива да се тълкува само като съчетание мъж-жена, а по-скоро това е булка с дете. Подобно е изображението на „булката“ при Мара-Лишанка. В тази връзка паралел на обредно лице майка с дете има в участието на майка-кърмачка с дете до една година в обряда с невестата „Герман-Гешо“.

В обредните действия и при двата обряда се включват някои атрибути, които да засилят въздействието им за предизвикване на дъжд. Част от украсата на „пеперудата“ в някои селища са живите или изсъхнали жаби, които тя хвърля във водата заедно със зеленината в края на обряда. В отделни случаи в корема на Герман се поставя жаба. Включването на жаба в символични действия за предизвикване на дъжд е свързано със споменатото вярване за взаимовръзката между убийството на жаба и дъжд. От друга страна, като част от облеклото на „Герман“ се поставя черупка от червено великденско яйце, а забрадката на „булката“ от обряда „Булка на пеперуда“ е червена, „за да се пресече града, ако дъждът се обърне на град“. Без да се спираме подробно на апотропейната функция на червения цвят, ще отбележим, че съществува практиката червено великденско яйце или черупки от него да се заравят в нивите срещу град. За допълнителната функция на обредите, за да предпазват от градушка напомня и времето, през което се изпълняват – на св. Вартоломей и четвъртъците между Великден и Спасовден. Това са празници, на които не се работи за предпазване от градушка.

Обредите „пеперуда“ съдържат и символични действия с предмети, части от покъщината и помещения, свързани с огъня⁵⁴. Тъй като в традиционните представи съществува пряка връзка между огъня и слънцето⁵⁵, чрез въздействието върху огъня се въздейства върху слънцето и неговата топлина, причина за сушата.

Най-важното обредно-магическо действие при различните форми на „пеперуда“ е имитативната магия за дъжд – „пеперудата“ пръска с вода нивите и хората по време на обредния си танц, а стопаните, за които играе, я заливат с вода. Имитативна магия за предизвикване на дъжд в обредите „Герман“ и „Булка на пеперуда“ е оплакването (задължително със сълзи)⁵⁶, което се извършва при изпълнението на погребалните обреди.

Ако разгледаме формално схемата на двата обряда, в нея има важни общи черти и различия. При „пеперуда“ обредните лица очертават символичен кръг около селището, като обикалят всички къщи. Този кръг се удвоява чрез обикалянето на кладенци и извори около селището. Такъв кръг се очертава и при участието на антропоморфни фигури в обряда. За изпълнението на обряда участничките в него получават подаръци, с които правят обща трапеза. В отделни случаи трапезата е общоселска. Всички обреди приключват при река (вода). Основното различие е в централното обредно лице или персонаж. В първия случай „пеперудата“ е живо момиче или антропоморфна фигура, изобразяваща „булка“. Във втория има само антропоморфна фигура, която е „мъж“ или „булка“. „Пеперудата“ въздейства чрез символични действия и обредна молба за дъжд, изразена в песни с тази тема, отправени към бога. „Герман“ и като кукла-„мъж“ и като кукла-„булка“ („Герман-Гешо“) се погребва и оплаква, за да завали дъжд. Само в един селищен вариант на „пеперуда“ („Булка на пеперуда“) обредът по схема и смисъл е идентичен с „Герман“.

За да се изясни различието в основните обредни действия при двата обряда за дъжд, трябва да се потърси основната идея, изразена чрез тях. Ако изследваме персонажа „булка“, може да се намери общата идея при използването ѝ в обредите. Булката сама по себе си е олицетворение на лице от обред на социален преход (сватба). Чрез нея се осъществява възпроизводството на човека и тя най-общо е символ на плодородието. Обединяването на мъжкото и женското начало при повечето антропоморфни фигури може да се разглежда като „метафора на половото сливане“⁵⁷, което има за резултат възпроизводството и плодородието. „Булката“ като участва в обреди за дъжд въздейства върху силите на природата, свързани с дъжда и сушата, олицетворени в митични същества и богове в традиционна култура. През XIX-XX в. в българските традиционни представи дъждът и плодородието се намират под властта на св. Илия⁵⁸ и св. Георги⁵⁹. Беше посочено, че като название и обред в най-старото запазено описание (от края на XVIII в.) „пеперудата“ се свързва с култа към Перун, който като гръмовец и дъждоносец е заместен в традиционните мирогледни представи на българите от св. Илия⁶⁰.

От традиционните култови практики на много народи по земята е известно, че част от култа към водни демони и богове включва предоставяне (жертване) на девойки на тези свръхестествени същества, с цел да се повлияе на плодородието⁶¹. Антропоморфни фигури облечени като булки или живи са били жертвани на боговете с цел да се реализира идеята, че брак между бог и жена осигурява плодородието⁶². В българската народна култура е запазена представата за жертви на девойки на митично същество, свързано с водата, в легендата за св. Георги и змея (ламаята)⁶³. А във вярванията за любов между девойка и змей е отразена идеята за брак между жена и митично същество, свързано с природните стихии и по-специално с водата и дъжда⁶⁴. Любовта на девойка и змей се свързва в народните представи

определено с инициацията на девойките чрез вярването, че жертва на такава любов са моми, които не са лазарували, а преминаването през лазаруването и кумиченето предпазва от любовта на змея⁶⁵. Обредите с антропоморфни фигури „булка“, които винаги приключват с хвърляне на куклата във вода („Правим Лазар“), потапяне или разваляне при вода („Пеперуда с кръг“, „Еньова буля“) са изследвани като обреди, в които с куклите се извършва жертвоприносителен акт за плодородие⁶⁶. Същността на жертвоприносителния акт може да се разглежда и като символична реализация на брак между антропоморфна фигура „булка“ и митично същество или бог, от които зависи състоянието на природата. Към този вид обреди принадлежат и „Герман-Гешо“ и „Булка на пеперуда“, в които с куклите „булки“ се извършва погребален обред – жертвена практика, която също може да се осмисли като символична реализация на брак. Посочените антропоморфни фигури, както и обредните лица „булка“ и „буенец“, (войвода, младоженец) участват в едно късно състояние на обредите, извършвани в чест на бога-гръмовержец Перун или друго езическо божество, замесени по-късно в българската обредна практика от св. Илия, а в отделни райони и от св. Герман⁶⁷. Паралелно с тях наддъжда имат власт и митичните същества змей и ламя⁶⁸, а в отделни моменти и св. Георги. Не е без значение и фактът, че и двамата светци (св. Илия и св. Георги) имат качества на змееборци, като от техните победи над змейове и юди зависи плодородието⁶⁹. Понякога самите змейове са подчинени на св. Илия в борбата му с ламята, която пречи на плодородието⁷⁰. Произхода на змея като митично същество е свързан с тотемни представи⁷¹. Той е свързан и с обредите на посвещението като същество, от което посвещаваните получават знания⁷². В представата за любовта на девойка и змей, която е универсална, са запазени следи от обредни действия, извършвани с участието на това митично същество по време на инициация⁷³. Обредите за дъжд, запазени в българската обичайно-празнична система, могат да се разглеждат като късно състояние на обреди, изпълнявани от девойки в периода на инициацията им, преосмислени по-късно като обреди в чест на бога-гръмовержец. Целта на тези обреди е да се стимулира плодородието.

Какъв е смисълът на обредите с антропоморфната фигура „Герман“? Преди всичко тя има обща функция с антропоморфните изображения на „булка“ като медиатор между хората и света на мъртвите и свръхестествените сили за промяна на метеорологичните условия с цел плодородие. И двата вида антропоморфни фигури въздействат върху природата чрез изпълнение на обреди на прехода (погребение) или чрез осмислянето на обреда като символичен брак. Според мен особено значение за разбиране на същността на обреда „Герман“ има осмислянето на обредната фигура като ерген, починал преждевременно от природно бедствие, т.е. от неестествена смърт. В българските традиционни представи и вярвания състоянието на природата зависи до голяма степен от поведението на хората. Спазването на общоприетите норми на поведение и взаимоотношения поддържа природа-

та в равновесие, а нарушаването на основни морални принципи предизвиква природни бедствия: суша, проливни дъждове, градушка и др. Извънбрачни връзки, раждане на дете от мома или вдовица предизвикват суша или проливни дъждове над селището, където е станало това⁷⁴, защото е извършен грях. Грях е също самоволното или насилственото отнемане на живот. Мъртвците, починали от преждевременна и неестествена смърт (удавници, самоубийци, убити и др.) са опасни за живите. Те се погребват извън гробищата, за да се предпазят селищата от суша, проливни дъждове и градушка. Спрямо тях не се изпълняват общоприетите за другите покойници погребални обреди, не се жалеят⁷⁵. Тези мъртвци не отиват на другия свят при останалите, починали от естествена смърт, а се превръщат в зли и отмъстителни духове (вампири, нави и др.), или се намират на отделно и неуютно място „на оня свят“⁷⁶. Вярва се, че грешниците правят на оня свят градушката⁷⁷. Подобно неблагоприятно е положението на починалите моми и момци, поради което спрямо тях се извършва специален тип погребение-сватба.

При настъпване на суша тя се разглежда като резултат от извършен грях⁷⁸. В този момент се обръща специално внимание на гробовете на незнайни мъртвци, както и на починал ергенин⁷⁹. Взема се кръст от незнаен гроб или от гроб на неженен и се потапя в реката с думите: „Кръст у воду, киша у поле“⁸⁰. Както беше отбелязано, при извършване на обряда „пеперуда“ за предизвикване на дъжд се поливат с вода жени известни с нарушаването на обществен морал, а кръст от незнаен гроб се потапя в реката при приключване на обряда. Така се цели да се очисти символично човека, извършил грях, както и гроба на мъртвец, възможен причинител на сушата. Забраната да се извършват погребални обреди над мъртвец, починал от неестествена и преждевременна смърт се нарушава само при изпълнение на обряда „Герман“. Около фигурата му се извършват всички погребални обреди, свързани с обикновен мъртвец. След постигането на целта самата фигура се хвърля във вода, така както се хвърля във водата кръст или пръст от незнаен гроб. Това нарушение на обредната практика дава основание да се изкаже идеята, че погребалните обичаи с антропоморфната фигура се извършват, за да се прекрати зловредното въздействие на починалите от преждевременна и неестествена смърт в рамките на селището чрез символично извършване на всички погребални обреди около една човешка фигура, изобразяваща мъртвец, починал от природното бедствие. Така чрез обряда се очиства селището и се възстановява равновесието на природата. Но „Герман“ е фигура и с подчертана възпроизводствена сила, свързана с идеята за плодородието. Ако се откъснем от традиционното осмисляне на обряда у българите в края на XIX в. и началото на XX в. то същността му – представяне на символично погребение на антропоморфна фигура, изобразяваща мъртвец – показва, че средството за осъществяване на промяна в природните условия за предизвикване на плодородие, е символичната смърт и погребението. Не е ли това късна трансформация на представата,

че промените в природата са свързани със символичната (временна) смърт на божество, от което зависи плодородието и развитие, според новите миогледни представи на обредите за плодородие, свързани с умиращия и възкръсващ бог?⁸¹

Със самия обред „Герман“ се цели промяна на състоянието на природата. Изпълнението му като част от „пеперуда“ от същите изпълнителки е достатъчно основание да бъде свързан генетически с обредите на природен преход, изпълнявани от девойките по време на обредите на прехода. Обредът има и познавателна функция, така характерна за посветителните обреди. В състава на обредната група винаги се включва жена, от която момите научават как да направят фигурката с характерните полови белези, както и всички обредни действия от погребалните обреди. Това е първото пряко участие на момите като изпълнителки на погребален обред, тъй като в обикновеното погребение и обредите около него те не се допускат да участват активно. По тази причина може да се счита, че извършването на обряда „Герман“ е традиционна форма за предаване на знания.

Другите обреди с антропоморфни фигури: „Светото“, „Мара-Лишанка“ и „Иванка“ стимулират социализацията на момите към преминаването им в групата на женените жени. Със средствата на лазарската обредност моминските гадателни практики и обредните моменти от сватбата се реализира магически тяхната бъдеща социална позиция. Друга функция на обредите е въздействието чрез тях върху природата. Тази насоченост на обредните действия е изследвана при проучването на обичая „Светото“, изпълняван в началото на пролетта. Част от обредните действия, изпълнявани от годениците, се отнасят до възвестяване началото на пролетта и магическото стимулиране на слънчевата светлина и топлина, както и на плодородието⁸². Но същината на обредните действия, извършвани от годениците, е ускоряване на тяхната брачна реализация чрез лазаруване, символична реализация на брачни контакти чрез напояване и включване на кукла-„булка“ в обредно шествие, повтарящо пътя на сватбата. Че такова усложняване на обредите е логично според народните представи, показва обяснението за целта, с която се изпълнява обредът „Мара-Лишанка“: „Да вали дъжд, да има берекет, да се запазят нивите от градушка ... да не влизат в селото лоши болести“⁸³. Още по-изразена двузначност има обредът „Еньова буля“, който се изпълнява за дъжд, но важна част от обредните действия са гадателните момински практики с брачна насоченост. Тази функция на социализиращите по тип обреди е по-ясна за традиционната обредна практика от края на XIX и първата половина на XX в. Самото лазаруване, чрез което се осъществява прехода на девойките в групата на момите, съдържа по същество обредни действия, които целят продуциране на здраве и благополучие за членовете на селищната общност, както и плодородие в природата.

Прякото свързване на обредите на социализация на момите в селищната общност с плодородието и равновесието в природата показва още един път, че в народната представа „реда“ в природата зависи от поддържането и

запазването на реда в социалната общност (селището). Тъй като посочените обреди стимулират или осъществяват социализацията на индивида, те влияят благоприятно и върху природата. А чрез обредите за дъжд и суша, които представляват специфична разновидност на обредите на прехода, се възстановява нарушеното равновесие в природата, причинено от природното бедствие, тъй като тези неблагоприятни за плодородието природни условия се свързват в традиционните народни представи с нарушаване на общоприетите норми на поведение.

Разгледаните обичаи и обреди с антропоморфни фигури са част от обредите на преход: обреди на възрастов (и социален) преход и на природен преход. Общи обединителни черти на тези обреди са: участие на антропоморфна фигура като основен или важен обреден персонаж, едни и същи изпълнители и схема на изпълнение, общи обредни средства, с които се въздейства за постигане целите на обредите. Чрез антропоморфните фигури със средствата на традиционната обредност от втората половина и края на XIX и първата половина на XX в. се реализират архаични по тип идеи, отнасящи се до взаимоотношенията на човека с природата. Същността на тези взаимоотношения е пряката зависимост на състоянието на природата от поведението на човека в социалната общност, в която живее.

Б Е Л Е Ж К И

¹Маринов, Д. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1981, с. 628, 736-739;

Арнаудов, М. Студия върху българските обреди и легенди. Т. 1. С., 1971, 204-234; Вакрелски, Х. Етнография на България. С., 1977, 517-518; Костов, Л. С. Култът на Герман у българите. – Известия на Българското археологическо дружество, 3, 1912-1913, 108-124; Генчев, С. Обичаят Герман в Добруджа. – Векове, 1973, № 2, 31-39; Толстые, Н. И. и С. М. Заметки по славянскому язычеству. 2. Вызывание дождя в Полесье. – Славянский фольклор. Генезис, архаика, традиции, 1978, 111-112; Беновска, М. Същност и естетически измерения на обряда „Герман“. – В: Обреди в обреден фольклор. С., 1981, 235-256 и др. Миков, Л. Обряда „Герман“ в Михайловградско. – Български фольклор, 1982, № 3, 60-74.

²Етнография на България. Т. 3. С., 1985, 118-120, 128, 129; Василева, М. Лазаруване. С., 1985, с. 22; Киселинов, Г. Я. Иванка-енъовденски обичай в гр. Ресен. – Български народ, 1, 1942, № 2, с. 52; Вакрелски, Х. Цит. съч., с. 527; Русев, С. Народни обичаи от Бургаско. Мара и Лишанка. – СБНУ, 7, 1892, 223-224; Генчев, С. Въвеждане на пролетта. – Векове, 1984, № 1, 39-47.

³Миков, Л. Антропоморфните атрибути в българската фолклорна обредност. – Български фольклор, 12, 1986, № 4, 25-30.

⁴Тук няма да бъдат разглеждани обредните хлябове с човешка форма, приготвяни на Младенци (9 март), куклите в игрите с маски и антропоморфните белези на някои предмети в трудовете обичаи. Те остават тема за отделна работа.

⁵Маринов, Д. Цит. съч., т. 1, 530-543; Василева, М. Цит. съч.; Колева, Т. За произхода на пролетните момински обичаи. – В: Проблеми на българския фолклор. С., 1972, 367-372. Вж. и цитираната там литература.

⁶Колева, Т. Цит. съч., 369-372.

⁷Според сведения на Д. Маринов тя е мома като останалите, но носи мъжки инструмент в ръка

(брадва). Заедно с нея върви и играе и друга мома, облечена по същия начин, но с кривак в ръката. Според цитирания автор тези моми изпълняват мъжкароля (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1. с. 531).

⁸М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 531; Етнография на България. Т. 3, с. 118.

⁹Вж. бел. № 5.

¹⁰V a n G e n p e r, A. Les rites de passage. Paris, 1909, 4-5, 254, 256-260.

¹¹Вж. по тези въпроси Т э р н е р, В. Символ и ритуал. М., 1983, 168-169, 176-177.

¹²Етнография на България. Т. 3, с. 11, 120; В а с и л е в а, М. Цит. съч., с. 22.

¹³М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 212. Известно е широкото използване на кросното в обредите за магическо грабене на плодородието от магьосниците.

¹⁴Г е н ч е в, С. „Въвеждане“ на пролетта. – Векове, 1984, № 1, 39-47.

¹⁵М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 589; Р у с е в, С. Цит. съч., 223-224.

¹⁶М и к о в, Л. Момински и маскарадни игри на Великден. Векове, 12, 1983, № 6, с. 40.

¹⁷М и к о в, Л. Антропоморфни атрибути ..., 28-30.

¹⁸Основните обредни моменти на Еньовден са следните: бране и използване на лечебни билки, лечебни и магически практики с роса; магическо грабене на чуждото плодородие; гадателни практики с женитбена насоченост. Вж. А р н а у д о в, М. Цит. съч., 235-237; Етнография на България. Т. 3, с. 128; А р н а у д о в, М. Цит. съч., 230-233; Д р а ж е в а, Р. Аграрни магически обреди, свързани с дена на лятното слънцестоене при източните и южните славяни (XIX - XX в.). – Известия на Етнографския институт и музей, 14, 1972, 175-194; В а к а р е л с к и, Х. Цит. съч., 521-523.

¹⁹К и с е л и н о в, Г. Я. Цит. съч., с. 52.

²⁰М и к о в, Л. Женска антропоморфна пластика в два обряда за дъжд от Ямболски окръг. – Български фолклор, 11, 1985, № 4, 24-26.

²¹М а р и н о в, Д. Цит. съч., 727-728 и 734-735; А р н а у д о в, М. Студии, 166-208; К о с т о в, С. Л. Молба за дъжд. – СБНУ, № 18, 1901, 624-648; В: Календарные обряды и обычаи народов Зарубежной Европы (Летне – осенные праздники). М., 1978, 224-225, 201-202, 224-245, 274-275 и цитираната там литература и В а к а р е л с к и, Х. Етнография на България. С., 1977, 516-517, 519.

²²Във време на бездъждие „юноши и девичи избирают единия или от девичи или от юношкх и облачат его в мрежу ... и сплетают ему венец от буянов и образ крал Перуна“. Те ходят по домовете, играят и споменават често името на „беса того“ и поливат с вода „перуна того“ и сами себе ... ядат и пият по славу „Пеперуда того“. История во кратце о болгарском народе славенском. Сочиния и списася в лете 1792 Спиридонов Йеросхимонахом. Стъкми за издание 3 л а т а р с к и, В. С., 1900, с. 12.

²³В прегледа на тези идеи, направен от Г е о р г и е в а, И. Българска народна митология. С., 1983, с. 185.

²⁴В Струга на Руса срядя след Великден момите избират една помежду си и над дрехите от глава до нозе я обкичват с всякакви тревя, за да ходят по къщите и пеят. Когато стигнат под някой прозорец изсипва се вода върху „ой люлето“. След това влизат в къщата и търкулат ситото, като гадаят за плодородие. Във всяка къща им дават брашно, или друго нещо за ядене и събраното се готви после като се устройва обща трапеза ...“ (М и л а д н о в и, Д. и К., Български народни песни. С., 1961, с. 524). В Гоцелчевско пеперудата също се прави от моми (Ч о л а к о в, В. Български народен сборник. Болград, 1872, с. 113). В Тетовско през 90-те години на века „ой додолке“ има своеобразен вариант. Прави се от девойки. Две от тях, облечени като „бекяр“ и „невеста“ обикалят селото заедно с група девойки, които пеят песни като лазарските, посветени на къщата, на ергения, на мома и др. (А р н а у д о в, М. Студии ... Т. 1, с. 176).

²⁵В Дебърско през 90-те години на същия век моми и момци правят този обред. Те се събират в черковния двор, всички гологлави и боси ... облечени в дрипи. За „ой люлето“ се избира някое сираче. Момите вземат от черквата носилото за покойниците и го хвърлят мълчешком в реката, докато момите окичват с листа в бурени „ой люлето“, окачват на ушите миде сухи жаби и тръгват с песни и плач из селото. По къщите те пеят и биват пръскани с вода. Като изредят всички къщи, като гледат да откраднат хурка, вретено и яйца, заравят жабите на чужда межда. (А р н а у д о в, М. Студии ... Т. 1, с. 175).

²⁶Вж. бел. № 13 и М а р к о в а, Л. Болгары. – В: Календарные обычаи и обряды народов Зарубежной Европы (Летне-осенние праздники). М., 1978, 224-225; Г е н ч е в, С. Обычаи и обреди за дъжд. – В: Сб. Добруджа. С., 1974, 346-348; Обычаи и обреди за дъжд и суша. – В: Сб. Капанди.

С., 1985, 238-240; Б е н о в с к а, М. Наблюдения върху символиката в обряда за дъжд „пеперуда“.– ВЪВ: Фолклор, език и народна съдба. С., 1979, 142-153.

²⁷М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 734.

²⁸Пеперударките крадат от къщите помет (парцал, с който се мете пещта), метла или бухалка (М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 735). Те сипват и вода в нощвите, за да ядосат стопанката. Ако наистина стане това, ще вали дъжд. (Пак там).

²⁹На този факт е обърнал внимание М. Арнаудов. Той посочва, че има общи черти между лазаруването и „пеперудата“ като смята, че ... „Доколкото в случая има смесване на обичаите, бихме могли с по-голямо право да говорим за преквърляне на късно пролетните и летните представи към ранните пролетни игри на Великден“ (А р н а у д о в, М. Цит. съч., 190-191).

³⁰Ш и к о в, С. Народни обичаи в с. Еникьой и Габрово, Ксантййско. – Родопски старини, № 3, Пл., 1890, с. 39.

³¹Най-известната песен-молба за дъжд е цитирана от Д. Маринов. Тя се изпълнява при тръгването на лазарките от къщата на „булката“ на обредна обиколка из селото:

Лазар се вози
на златни колца, Лазаре,
низ село ходи, Лазаре,
Богу се моли, Лазаре,
– Я дай ми боже, Лазаре,
Ситен дъждец, Лазаре,
Роса да роси,
Трева да никне.

(М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 532).

Вж. песен на пеперударките:

Пеперуда ходеше, ходеше,
Та се богу молеше:
– Дай боже дъжд, дай боже дъжд,
Да се роди жито, просо, ячмик ...
(М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 729).

³²Вж. тук цитирания материал за Тетовско (бел. № 24).

³³А р н а у д о в, М. Студии ... Т. 1, с. 190.

³⁴В а п Г е н п е р, А., Les rites de passage. Paris, 1909, 8-12.

³⁵Г е н ч е в, С. Обичаят Герман в Добруджа. – Векове, 1, 1973, № 2, 31-39; Обичаи и обреди за дъжд. – В: Сб. Добруджа, с. 347.

³⁶Засилването на слънчевата топлина и сушата се свързва в народната представа с нарушаване забраната да се строят пещи през определен период (1-9 март). (Г е н ч е в, Ст. Обичаи и обреди за дъжд. – В: Сб. Добруджа, с. 345).

³⁷М и к о в, Л. Женска антропоморфна пластика в два обряда за дъжд от Ямболски окръг. – Български фолклор, 11, 1986, № 4, 24-26.

³⁸С а л м а н о в и ч, М.Я. Румыны. – В: Календарные обычаи и обряды народов зарубежной Европы (Летне-осенние праздники). М., 1978, с. 224; К а ш у б а, М.С. Народы Югославии. Цит. съч., с. 202; А р н а у д о в, М. Студии ... Т. 1, с. 212; М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 734-735.

³⁹Г е н ч е в, С. Обичаят Герман ..., 31-39; Обичаи, обреди за дъжд. – В: Сб. Добруджа, с. 348.

⁴⁰М а р и н о в, Д. Избр. съч. Т. 1, с. 628.

⁴¹Пак там. с. 736; И к о н о м о в, Т. Герман с метла. – СБНУ, 1, 1889, с. 178.

⁴²А р н а у д о в, М. Студии ..., Т. 1., 233-234.

⁴³М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 734, 736. Там са цитирани материали от с. Подвис, Карнобатско и селища в Ямболско и Хасковско. До 40-те години на нашия век „Герман“ е запазен и в селата Желязково и Факия в Странджа.

⁴⁴Г е н ч е в, С. Обичаи и обреди за дъжд и суша ..., 238-240.

⁴⁵Ето текста на оплакванията:

„Германе,мама, Германе,
Я помогни, мама, дъжд да завали ...“
„Що ми се братко помина?
За дъжд ли, братко Германчо,
за дъжд ли, за водица ли?“

⁴⁶М и к о в, Л. Обредът Герман в Михайловградско. – Български фолклор, 1982, № 3, 69-74.

⁴⁷И к о н о м о в, Т. Герман с метла ..., с. 178.

⁴⁸М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 194-195.

⁴⁹Пак там, с. 747

⁵⁰Пак там, т. 2, с. 167

⁵¹М и к о в, Л. Обредът Герман в Михайловградско ..., с. 74.

⁵²Изборът на сираче като основно обредно лице е свързано до известна степен и с изпълнението на обряда от по-бедни мома или циганки, когато този обред придобива и социална обогатеност.

⁵³Д. Маринов пръв обръща внимание на този факт. (Цит. съч. Т. 1, с. 67).

⁵⁴Пеперударките крадат пръст от огнищата или пещите, както и помет от пещ, които хвърлят във вода. Скелетът на „пеперуда с кръг“ е дървеният кръг, с който се мята хляба в пещта. Тези действия са свързани с вярата, че сушата е предизвикана от забраната да се строи пещ преди Гергьовден (А р н а у д о в, М. Цит. съч., с. 197) Г е н ч е в, С. Обичай и обреди за дъжд ..., с. 346; Обичай и обреди за дъжд и суша ..., с. 237).

⁵⁵Слънцето е огнен кръг, който обикаля небето (Г е о р г и е в а, И. Българска народна митология. С., 1983, 15-16, 20).

⁵⁶Тази практика е забелязана от всички изследователи на обредите, но особено интересно е наблюдението на Л. Миков, който отбелязва, че момите, които погребват „булката“ при обряда „Булка на пеперуда“ трябва да плачат, наведени към земята. (Женска антропоморфна пластика ..., 24-25).

⁵⁷Ф р е й д е н б е р г, О. Поэтика сюжета и жанра. Ленинград, 1936, с. 103.

⁵⁸Вж. тук с. 13 и бел. № 22. За култа към Перун вж. И в а н о в, Й. Култ Перуна у южных славян. Санкт Петербург, 1904.

⁵⁹Следите от култа към Перун в представите за св. Илия са отбелязани от Й. Иванов, (Цит. съч., с. 25) Вж. по този въпрос Г е о р г и е в, И., Цит. съч., 185-186. Вж. за св. Илия М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, 365-366.

⁶⁰М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 364; Г е о р г и е в, И. Цит. съч., с. 187.

⁶¹Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., 83 – 85; 90-91.

⁶²Ф р е й з ъ р, Д. Златната клонка. С., 1984, 185-187; Ш т е р н б е р г, Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград, 1936, с. 466.

⁶³Пак там и П р о п п, В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград, 1986, с. 258.

⁶⁴Такава легенда е включена и в каноничното житие на светеца (Жития на светите. С., 1974, 208-209). Народният ѝ вариант е запазен главно в песенното творчество. Вж. М а р и н о в, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 364, 607; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 90.

⁶⁵В песенното творчество се среща мотива за брак/сватба (на девойка и змей. Сватбата в случая е метафора на смъртта) Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 87. За любовта на девойка и змей вж. Цит. съч., 85-89, 101 и посочената там литература.

⁶⁶М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 548; К о л е в а, Т. За произхода ..., с. 369.

⁶⁷М и к о в, Л. Обредът Герман в Михайловградско ..., с. 74; Антропоморфни атрибути ..., с. 28.

⁶⁸Тази форма на обредите има общи черти с погребението – сватба, запазено в нашата погребална обредност. Те отразяват представата за смъртта като брак с божество. Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 102; Ф р е й д е н б е р г, О.М. Поэтика сюжета и жанра ..., с. 78.

⁶⁹Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 187; М а р и н о в, Д. Цит. съч., 364-366.

⁷⁰Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 83.

⁷¹Пак там, с. 101. Вж. за змея също П р о п п, В.Я. Цит. съч., 227-228, 242.

⁷²П р о п п, В.Я. Цит. съч., 225-231.

⁷³Самата инициация се разглежда като временна (символична) смърт – приобщаване към тотема и второ раждане (от тотема). Вж. за това П р о п п, В.Я. Цит. съч., 227-230. По този въпрос вж. и Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 101.

⁷⁴М а р и н о в, Д. Цит. съч., Т. 1, с. 235; Етнография на България. Т. 3. С., 1985, с. 40; Г е н ч е в, С. Обичай и обреди за дъжд ..., 346-347; Обичай и обреди за дъжд и суша ..., с. 237.

⁷⁵М а р и н о в, Д. Цит. съч., с. 167; В а к а р е л с к и, Х. Етнография на България. С., 1977, с. 498; Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 154.

⁷⁶Депата, починали некръстени, се превръщат в нави – демонологични същества, които се явяват като голи пилета и вредят на родителите и новородените (Г е о р г и е в а, И. Цит. съч., с. 165). За вредоносната роля на вампира вж. Цит. съч., с. 157.

⁷⁷Отначало душата на мъртвеца преминава през пусто тъмно поле, а след това през поле, обрасло с тръни и глог. Там остават душите на самоубийците и удавниците, както и на други грешници (магьосници, убийци и др.) (Марinov, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 331, 67).

⁷⁸Вж. за погребението-сватба у българите Георгиева, И. Цит. съч., с. 102.

⁷⁹Особено интересна е практиката, за да се преодолее това неблагоприятно положение на мъртвеца, който ще бъде сам на другия свят, да се обричат един на друг от роднините им починали наскоро мома и момък. (Етнография на България. Т. 3 ..., с. 205).

⁸⁰Арнаудов, М. Цит. съч., с. 196.

⁸¹Паралел между обряда в чест на умиращия и възкръсващия бог и обряда Герман прави Арнаудов, М. Цит. съч., с. 224 Изказано е мнение, че „Герман“ е деградация на древния обред в чест на умиращия и възкръсващия бог. Маркова, Л. Болгары ..., с. 226.

⁸²Генчев, С. „Въвеждане“ на пролетта ..., 44-47.

⁸³Марinov, Д. Цит. съч. Т. 1, с. 589.

Постъпила 12 май 1988 г.

БАЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЧЕСКИ ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XVI И НАЧАЛОТО НА XVII В. И ЕВРОПА

МИХАИЛ ИОНОВ

Михаил Ионов. БОЛГАРСКИЕ ПОВСТАНЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ XVI И
НАЧАЛА XVII ВВ. И ЕВРОПА

В статье публикуются научные результаты продолжительных исследований автора. В отличие от преобладающих до сих пор взглядов, мы видим гораздо шире значение внешнего фактора, при рассмотрении настоящей проблемы. Под влиянием контактов с прогрессирующей Европой, основы феодальнодеспотической Османской империи подрываются и ее экспансия нейтрализуется. Несмотря на то, что социальное недовольство и сопротивление проявлялись и раньше, более значительные антиосманские движения в болгарских землях начались только в последние десятилетия XVI в., когда европейские государства выступали более активно против Порты. Перспективы внешней помощи способствовали расширению борьбы болгар и ее непременности в продолжительную подготовку к восстаниям. С другой стороны болгарское освободительное движение в османском тылу облегчало военные действия европейских государств, воюющих против султана. Таким образом болгары внесли свой вклад в общую борьбу народов Европы против османской экспансии XVI и XVII веков.

Michail Ionov. BULGARIAN ANTI-OTTOMAN MOVEMENTS
DURING 16-TH AND THE BEGINNING OF THE 17-TH
CENTURIES AND EUROPE

The article reflects the scientific results of the author's continuous searches on the question. Unlike most previous concepts we consider much widely importance of the outer factor. Under the influence of advanced Europe, the basic institutions of feudally despotic Ottoman Empire were shaken and its expansion neutralized. Although there were earlier signs of social resistance, the most significant anti-Ottoman movements took place in the 16-th century's last decades when European states began more active military actions against the Ottomans. The perspectives of outside support enabled the enlargement of the bulgarians movements and their development into systematically prepared revolts. On the other side this movements

were desired mostly and were useful to the European states, which were in state of war with the Sultan. In such way the Bulgarians contributed the common fight of the Middle and Southeast Europe's peoples against the Ottomans.

Характерна черта в историята на освободителните движения и борбите на българите против османското господство през XVI и XVII в. е тяхната тясна обвързаност с политическите начинания и войните на европейските държави, водещи борба против Османската империя през същия период. Без отчитането и изясняването на тези връзки не ще можем да разберем както характера и мащабите на тези движения, така и тяхното място в историята на българския народ и в международните отношения в Югоизточна и Средна Европа през онова време.

Историците, които в миналото са писали за споменатите движения, в повечето случаи са склонни да виждат в тяхната обусловеност от външните сили белег на слабост на самите движения или на липса на здрави връзки на техните ръководители с българското население вътре в страната, които поради това при първия неуспех напускали борбата и търсели спасение в чужбина¹. Ние сме склонни да виждаме значението на външните политически и военни събития и на промените, които ставали в европейските страни в съседство с Османската империя, в много по-широка светлина. По наше мнение тези промени били необходима и най-важна обективна историческа предпоставка както за започналата дестабилизация и за изостряне на социалната обстановка вътре в Османската империя, така и за засилването и подема на борбите за освобождение на българите през разглежданата епоха.

В досегашната науча литература първопричините за антиосманските движения в българските земи в края на XVI и през XVII в. обикновено се търсят във вътрешните условия на османската държава и нейното развитие: имат се предвид главно негативните изменения, които настъпили в османското общество през последните десетилетия на XVI в. и наметне, разклащането на османските институции, върху които се граждала султанската държава и които загубили предишната си ефективност и престанали да осигуряват тази военно-феодална империя с най-необходимия ѝ инструмент – боеспособна армия. Освен това се посочват финансовата криза и голямата инфлация през последните десетилетия на XVI в., политическата криза в империята през 20-те и 30-те години на XVII в., както и други кризисни явления, които съпътстват османската държава по-нататък през същото столетие. Някои автори приемат с основание, че численото нарастване и социалното укрепване на прослойката на местните български търговци и засилването на българския етнически елемент в градовете също са били едно от условията за българските въстания от края на XVI и през XVII в.² Във връзка с промените, настъпили в самото българско общество може би още по-важно

значение са имали засилването на експлоатацията на българските селяни, въвеждането на множество извънредни данъци, злоупотребите и насилията при тяхното събиране, грабежите и произволите на паши, кадии, бейове и други представители на султанската администрация и на военно-феодалните съсловия, засилването на религиозната дискриминация – явления, които правели живота на основната маса от българското население – селячеството – нетърпим³.

Всички тези вътрешни условия несъмнено имали важно значение като предпоставки за засилване на въстаническите движения сред балканските народи. Посочените явления допринасяли за разрастване на недоволството на християнските поданици и заставяли техните водачи да търсят настойчиво пътища за освобождение от османската власт. Като отчитаме полагащото се място на вътрешните фактори, считаме, че трябва да се акцентира на следния аспект на проблема: в досегашната литература въстаническите движения на балканските народи от XVI и XVII в. се свързваха предимно с явленията, характерни за османската държава по време на нейния упадък, с различните кризисни състояния и други временни „извънредни“ обстоятелства в нейното развитие⁴. Тези гледища недооценяват обстоятелството, че причини за недоволство и за враждебни настроения сред балканските народности в не по-малка степен са били пораждани от османското господство и от османската социално-политическа структура още докато тя била „здрава“, преди в нея да се развият бацилите на разложението и упадъка. Още големите разрушения и жестокости по време на завоеванията на балканските страни, масовите избивания, отвличане в робство и депортация на население изкопавали дълбока и незапълнима пропаст между завоевателите и покорените. Османската феодална експлоатация през следващите десетилетия и столетия, многото данъци и ангарии към държавата и ленниците, наличието на данъци като джизие, испенч, харач и др., които подчертавали безправията на християнските поданици, също поддържали чувства на отчужденост и враждебност на българите към завоевателите. Най-сетне мюсюлманският фанатизъм, който мотивирал всички действия на османците, религиозната дискриминация по отношение на балканските народи, различните ограничения за строителство на църкви и други култови прояви на християните създавали такава атмосфера, че за българите властта на султана и на османските управници винаги си оставала чужда и враждебна. В душите на покорените народи тлеели искри на протест и на надежди, че може да се намери път за избавление от робството.

Сведения за такива настроения сред българите и за готовността им да се вдигнат на борба за отхвърляне на чуждата власт през XV в. има не малко и те са известни в научната литература⁵. Тук ще приведем някои сведения от първата половина на XVI в. – времето на Сюлейман Кануни (1520-1566), когато Османската империя достига най-голямата си военна и политическа мощ. Придружилният императорското пратеничество до Цариград Бенедикт Курипешич (1530 г.), само една година след първата обсада на Виена, пише,

че християните от балканските страни, когато имали възможност тайно да продумат, казвали на чуждите пратеници: „Ах, с какво желание очаквахме помощ и избавление от вас, нашите братя християни, искахме да се преселим във вашата желана страна от този тираничен гнет, но сега утехата ни свърши ...“ В пътеписа на същия автор срещаме и бележката, че турците не смеели да живеят сред християните, тъй като „мнозина тайно били убивани от тях“⁶. Три години по-късно друг чуждестранен наблюдател – Корнелий Шепер (1533 г.) – свидетелства, че балканските жители носели в сърцата си не само страданията и горчивината на робията, но и решителността и мъжеството с оръжие да се борят за избавлението си. Той пише, че селяните от Пиротско молили императорските пратеници да дойдат техни сили и да ги освободят. „Те ни уверяваха, отбелязва Шепер, че не биха им липсвали и оръжия, стига само някой да започне делото.“ Спирайки се на същия въпрос, Шепер пише по-нататък: „Всички хора, които срещнахме този ден, ни насърчаваха и тайно ни укоряваха, молеха ни да ги освободим от робството; а един от тях ... ни уверяваше, че когато настъпи този ден, всеки от тях ще убие по десет турци.“⁷ Императорският куриер Якоб Бетцек през 1565 г. разказва, че селяните от село в Ихтиманско при един случай, когато видели, че са сериозно нахвърнени техните представи за семейна чест и нравственост, едва не пребили с тояги един османски спяхия⁸.

Още далеч преди последните десетилетия на XVI в. османското владичество пораждало не само чувства на дълбоко огорчение и на спонтанни прояви на протест сред населението на балканските страни и българите, но у отделни лица и социални среди, които следели внимателно голямата борба на европейските държави с османската сила, се пораждали надежди да постигнат освобождение на своите народи. Така през 1535-1540 г. между Карл V, Венеция и папата била формирана лига, която започнала морска война против Сюлейман Кануни. Тя намерила отзвук сред балканските народи. Молдовският княз Петру Рареш и сръбският печки патриарх положили усилия техните народи да се присъединят към борбата на християнските сили и по този път да отхвърлят турското господство. От едно писмо на испанския резидент във Венеция Дионисио дела Векиа, от 18 декември 1537 г. научаваме неотбелязван в нашата историческа литература факт: когато научили за формирането на християнската лига сръбският патриарх и „архиепископът на България“ (Archiepiscopo de Bulgaria) (вероятно става дума за охридския архиепископ) пристигнали във Венеция да преговарят. Според думите на Дела Векиа те изпитвали „безкрайна радост и задоволство“ от това, че бил изграден съюз между християнските държави и че молдовският княз изказвал готовност да се присъедини към общата борба. Те „подтиквали горещо“ испанския представител да внуши на императора да „повдигне духа и да укрепи хубавите надежди“ на техните народи. Всички те били „в най-голямо очакване да започне най-сетне набелязаното дело“⁹.

Така че османската обществена и държавна система с присъщите ѝ структура и социални отношения правела от балканските народи един несигурен и неспокоен компонент в империята. И през периода на своя

възход и военни успехи до към 60-те години на XVI в. тази държава създавала условия за много теглила и страдания, но заедно с това за недоволство и готовност за съпротива, за стихийни и спонтанни прояви на борба. Обаче до по-значителни движения преди края на XVI в. не се стигнало. Причините за това трябва да се търсят главно в липсата на всякакви изгледи за успех на тези вътрешни движения и в сигурната перспектива те да завършат с още по-големи репресии и жестокости от страна на завоевателите. Определящ фактор тук е било подавяващото съотношение на силите в полза на османската държава.

Към средата на XV в. османците завършват покоряването на балканските страни, като превръщат техните земи в основа на своята военно-ленна система, а техните материални и човешки ресурси – в база за продължаване и разширяване на своята експанзия. През първите три-четири десетилетия на XVI в. те завладяват Сирия, Палестина, Ирак, Египет и значителни части от Арабския полуостров, а на север в Европа османската власт се простира над централната част на Унгария, долнодунавските княжества, Кримското ханство и южните части на Украйна. По територия, материални ресурси и по численост на населението¹⁰, а още повече по военна мощ, Османската империя нямала равностойна на себе си сила от съседните ѝ държави, която да може сама да ѝ се противопостави успешно. Тези обективни условия били виждани от съвременниците и страхът от непобедимостта на османското оръжие сковавал духовете за съпротива, парализирал всякакви желаниа и воля за борба у балканските народи. При това положение само съчетаването с военните действия на европейските държави, противопоставящи се на Османската империя, откривало надежди за успех пред освободителните начинания на балканските народи. Неслучайно по-мощни движения против султанското господство сред балканските народи през XVI и XVII в. започват в онези части на полуострова, които били разположени по-близо до районите на активни военни действия на европейските държави против султанска Турция.

Посоченото явление не бива да се разглежда като показател за слабостта на противоосманските движения на Балканите и в България през разглеждания период или като липса на по-широка и масова вътрешна социална база за тези движения. Тенденцията към обединяване на силите, заплашени от османската експанзия, се наблюдава и в международен мащаб през XV – XVI в. През този период характерен белег в политическите взаимоотношения между държавите от Средна Европа били опитите да бъде изграден широк, наддържавен съюз, с цел успешно да може да се противопостави на османската агресия: полско-унгарска лична уния, начело с Владислав III през 1440 г.; полско-чешка династическа уния през 1471 г., която през 1490 г. се превръща в полско-чешко-унгарска уния. Този процес завършил през 1526 г., когато била създадена Хабсбургската монархия, в която освен Австрия и другите „наследствени земи“ на Хабсбургите били включени още Чехия, Унгария, Хърватско, Словения и други славянски земи. Именно тази монархия, опирайки се на обединените възможности на посочените средно-

европейски народи и възползвайки се от изоставането на Османската империя, от икономическия и научно-технически напредък на Европа, успяла през XVI в. да неутрализира османската агресия към Средна Европа и постепенно да премине към по-активна политика на Югоизток. Именно политическите и военните начинания на тази държава били главният стимулиращ външен фактор, към който се ориентирали освободителните движения на балканските народи в края на XVI и през XVII в.

Първата вълна от политически и въстанически движения, която преминала през балканските страни през 60-те до 80-те години на XVI в., се намира обаче в по-тясна връзка с действията на средиземноморските християнски държави против Османската империя по време на Кипърската война (1570-1573 г.). След като голямата и скъпо струваща експедиция за завладяване на остров Малта се провалила (1565 г.) и след като походът на стохилядна турска армия бил спрял от малкия гарнизон на Сигет, където Сюлейман Великолепни завършил и живота си (1566 г.), и след като османо-татарският поход за завладяване на Астрахан завършил с поражение (1569 г.), апетитите на войнствените среди в Истанбул се насочили към Кипър. Островът бил завладян, но това помогнало да бъдат заглушени временно противоречията между Венеция, Испания и папската курия, които сключили „Свещена лига“ с участието на Генуа и Малта. Войната продължила близо три години (1570 – 1573 г.), боевете се водили по суша и море, като в най-голямата за онова време морска битка при Лепанто (дн. Нафпактос) турският флот бил унищожен. Султанът загубил към 217 кораба, 20 хиляди войници и 15-20 хиляди роби християни били освободени¹¹. Поради разногласия помежду си съюзниците не могли да се възползват от победата, Венеция загубила Кипър и сключила неблагоприятен мир. Въпреки това битката при Лепанто и другите успехи на християните развенчали мита за непобедимостта на османското оръжие.

Тези събития намерили дълбок отзвук сред балканските народи. Из Егейските острови, континентална Гърция, Албания, Македония и други части на Балканския полуостров, които били по-достъпни за християнския флот, започнали движения против османското господство. Особено силно било движението на Цикладските и някои други острови на Архипелага през 1570 – 1571 г., където населението на някои места се решавало да прогонва и избива султански управници и влиятелни крепители на чуждата власт, нападало отделни крепости, като същевременно негови ръководители влезли във връзка с представители на християнския флот и воюващите европейски държави¹². Още по-широко било движението из градовете и селата от двете страни на Коринтския залив, където непосредствено била почувствана победата при Лепанто. Там бил изграден широк заговор начело с митрополита на Патра Герман и се събрали до 3000 въстаници¹³. В южните части на Гърция въстаническото движение имало най-масов и продължителен характер. Главно огнище на борбата в Южен Пелопонес става областта Мани, където се събрали към 25 000 въстаници. Един от водачите на движението в Мани, архиепископът на Монемвасия Макариос, влязъл в

переговори за помощ с командващия испанския флот Дон Хуан Австрийски. Борбата тук продължила от 1570 г. до 1572 г.¹⁴. Най-дълго и упорито водели борба против османското господство планинските жители на Епирската област Химара (дн. в границите на Албания), разположена срещу владения от венецианците остров Корфу. Тук въоръжената борба започнала още през 1565 г. и продължила с приливи и отливи чак до 1576 г. Войските на местния турски паша така и не могли да сломят решимостта на свободолюбивите планинци и през следващите години¹⁵. Бунтове и движения против турските власти имало и в Албания, Черна гора, Херцеговина¹⁶.

Големият сблъсък между Османската империя и европейските среди-земноморски държави в края на 60-те и началото на 70-те години на XVI в. намерил съответен отзвук и във вътрешните части на Балканския полуостров, включително и в българските земи. В редица райони на Македония хайдушкото движение се засилило. През 1564-1565 г. борбата против турските власти в Прилепско прераснала в истински селски бунт с център в с. Мариово. Османски източници от 1559 г. съобщават, че българското и албанското население от Дебърско въстанало открито против османските власти¹⁷.

Друг център на опити за отхвърляне на османската власт е бил Солунският район. Начело на заговора тук застанал солунският митрополит Йоасаф. Той пише тайни донесения до испанците и венецианците, като ги призовавал да изпратят подкрепления на християните в този край. Османските власти разкрили заговора и митрополит Йоасаф едва се спасява чрез голям откуп и благодарение на застъпничеството на цариградския патриарх и на влиятелния фенерски грък Михаил Кантакузен пред великия везир Мехмед Соколу паша. Според някои известия обаче близо 30 000 християни от Солунско били избити или изпратени на галерите като гребци¹⁸.

Приблизително по същото време широк план за въстание бил подготвен в западните части на Македония и съседните ѝ земи. Тук инициатор на заговора бил охридският архиепископ Йоаким, който привлякъл към своите планове митрополита на Костур, също и епископите на Велес и Белград. Архиепископ Йоаким поддържал връзки с ръководителите на въстанието в областта Химара и чрез свои пратеници и писма се мъчел да убеди Дон Хуан и испанското правителство да подкрепят делото на балканските християни. Към края на 1572 г. или в началото на 1573 г. в резиденцията на охридския архиепископ се състояло тайно съвещание на 40 местни първенци, на което били обсъждани мерките за подготвяното въстание. Неочакваният мир на Венеция с Портата обаче довел до временното спиране на тази дейност. През октомври 1574 г. Дон Хуан изпратил послание до охридския архиепископ. В отговора си архиепископ Йоаким описал тежкото положение на народа от турското потисничество и насилия, дълбокото разочарование на всички от разпадането на християнската лига; въпреки това, изтъквал охридският архиепископ, духът на населението бил висок и че все още било възможно да се осъществи една освободителна операция в балканските земи¹⁹.

Макар и по-слабо, известно раздвижване на българското население имало и в Северна България и Тракия. В една приписка от 1573 г. поп Димитър от с. Горна Митрополия, Плевенско, съобщава, че по онова време се водела „велика бран в море“, че турците засилили насилията си над българите, но накрай „врага друговедец“ бил победен „мъчем от ангела и погребан въ аде съ прочими иноплеменици“²⁰. През 1575 г. имало вълнения сред българското население в Средна гора, района на Панагюрище. Там войниците отказали да се подчиняват на нарежданията на турските власти²¹.

Венецианският байло Марк-Антонио Барбаро, който дълги години пребивавал в Османската империя (1563 – 1573 г.), след завръщането си докладвал пред Сената: „Всички покорени народи са настроени враждебно против османската власт и особено онези ..., които граничат с християнските държави и са населени с хора от християнската вяра ...“²². Големите надежди, които породила победата при Лепанто и раздвижването на населението в балканските страни, създават благоприятна почва за възникването на редица проекти и планове за лесно отхвърляне на османското господство: за това била нужна само малка военна помощ от Венеция или друга западна държава и да се разпали широко въстание в балканските владения на султана. Такива проекти съставяли албанският благородник Фр. Дукагин (1570 г.); Влатко Козач в Далмация; гръцкият митрополит Тимотеус (1572 г.) и др. Подобен план изложил пред венецианските ръководители един македонски куцовлах – Памериано Пофострати към 1580 г. Той пише, че бил обиколил Херцеговина, Босна, Крушевац, Скопие, Тетово, Дебър, Битоля, Кратово, Ново бърдо, Пловдив, Никопол, Видин и други места, населени с християни. Подтикнат от „всеобщото желание и чувствата на тези народи“ той, заедно с други местни първенци, съставили план за разгром на турците и освобождение на покорените: нужно било само един венециански военачалник с малка група конници да потегли от Каподистрия; към него скоро щели да се присъединят към 10 хиляди бойци на коне и пеша; навлизайки в страната към тях щяла да се събере безчислена войска от въстанали жители, срещу които не можела да устои никаква сила на турците, които щели да бъдат прогонени отвъд Босфора²³.

Несъмнено тези планове съдържали множество нереални и фантастични моменти. Тяхното възникване обаче било възможно само в атмосфера на широко разпространение на антиосмански настроения и на готовност за борба на населението на балканските провинции на султана. Същевременно не малкият брой такива проекти през 70-те години говори, че след продължителния период на османско надмощие и след първите впечатляващи християнски победи не само мнозина будни представители на балканските жители, но и трезви венециански дипломати и наблюдатели били убедени, че бил близо вече краят на османското господство в Европа, и че с незначителна военна подкрепа може лесно да се предизвика масово надигане на населението в балканските страни и да бъдат прогонени османците.

През последното десетилетие на XVI в. и в началото на XVII в. през балканските страни преминала нова вълна от движения против османското господство, която достигнала връхната си точка в т.нар. Първо Търновско въстание. Те били тясно преплетени с поредния голям конфликт на Османската империя в Европа – т.нар. „Дълга война“ (1593-1606 г.) с Хабсбургската Австрийска монархия. Още от самото начало на войната дипломатическите агенти на императора и на папския двор положили големи усилия да бъде изградена широка коалиция против султана, в която трябвало да влязат освен долнодунавските княжества, Полша, Русия и дори иранският шах. Поради противоречивите си политически интереси последните три държави не се включили във войната, но князете на Трансилвания, Влашко и Молдова сключили договор с императора и започнали военни действия против султанските войски. И ако военните действия в Унгария между османските и императорските сили се водели с променлив успех, то на територията на Влашко Синан паша с главната част от османската армия претърпял тежки поражения през август 1595г. при Калугерени и през ноември при Гюргево. Така територията на бившите васални княжества на султана била очистена от турска войска²⁴.

Още през зимата на 1594 – 1595 г. и по-късно християнски войски, подпомогнати от хайдутите, преминавали Дунав и нападали градовете Хърсово, Бабадаг, Силистра, Тутракан, Русе, Никопол, Оряхово, Видин и др.

Населението на България, чиито условия на живот със започване на войната се влошили още повече, тъй като към обичайните тежести на османския режим се прибавили грабежите на дислоцираните и минаващите през страната турски войски и татарски дружини, приело посочените събития като указание, че е настъпил най-сетне благоприятният момент на решителна борба за избавление от робията.

Борбата на българите против османците на първо време се изразила главно в разширяване на хайдушкото движение, което приема по-масов и по-добре организиран характер. Хайдушките чети и дружини ставали многочислени, като понякога достигали до 1000 – 2000 души и повече. Те предприемали по-значителни акции: нападали турски гарнизони и крепости, влизали в сражения с големи войскове части, решавали се дори да нападат и да завземат големи градове. След такива действия обикновено хайдутите се оттегляли на север от Дунав на територията на Влашко и Трансилвания, където запазвали своите бойни формации и продължавали борбата в служба на князете на тези княжества. Най-известни хайдушки войводи, които действали из българските земи по онова време били Баба Новак, който впоследствие се издигнал като един от най-доверените и заслужили военачалници при влашкия княз Михайл Витязул, също далматинецът Дели Марко, капитан Величко и др.²⁵

Една от най-значителните прояви на борбата на хайдутите било нападението и временното завземане на гр. София през пролетта на 1595 г.²⁶ В едно от известията за това събитие се говори за „въстание на българските пастири и хайдутите около София“²⁷. Според османски източници през юли

1595 г. разбунтували се християнски „рай“ се сдружили с албанци и завзели Скопие и нахията му²⁸. В известие от септември 1596 г. се казва, че хайдутите разграбили „едно село от 1500 къщи, наречено Чипровац (Чипровец)“, и взели голяма плячка²⁹. Според други съобщения в изворите през август 1596 г. към 1300 хайдутите преминали Дунав в Северна Добруджа и нападнали турците в Бабадаг. При изтеглянето си те били пресрещнати от многочислена турска войска и били избити, но в боевете загинали и 4000 турци³⁰. Нагледна представа за действията на хайдутите през онова време дава едно донесение на влашкия княз Михай Витязул до императора, отнасящо се до летните месеци на 1596 г. „Като научихме, пише М. Витязул, през кои места и планини трябва да мине Хасан паша, за да се присъедини с войската си към султана в София, изпратих незабавно Баба Новак с неговите хайдутите. Той премина Дунав и напредна навътре до полите на планините, където изчакал Хасан паша ... Когато пашата навлязъл в тези планини, Баба Новак го нападнал, разбил и обърнал в бягство, насякъл доста неприятели и заграбил камилите, конете, оръжията и всичките им съкровища“³¹. Друг съвременник, унгарският историк Самоскьози, допълва разказа за този рейд на хайдушкия войвода: той стигнал до Враца, опожарил града, след това продължил до планината „Барконца“ (?) [Несъмнено Берковица] и кръстосвайки из планините, стигнал близо до София. Оттам се изтеглили към Дунав и преминал реката при старата крепост Флорентин, северозападно от Видин³².

В някои от акциите на хайдутите активно участвало и населението от съседните български селища, особено в планинските райони. Това се вижда от някои известия на съвременници, където освен за хайдутите изрично се споменава, че във въоръжените начинания против османците са взели участие и „български селяни“, „български пастири“ или просто „българи“. Така в едно такова съобщение се казва, че при изтегляне на султанските войски през септември 1595 г. „селяните в България избили множество изостанали (от войската) турци и се укрили в планините“; заради това те били наказани най-жестоко³³. Че такива данни в изворите не са неточни личи от свидетелството на силезиеца Фридрих Зайдел, който минавайки през София през 1596 г., видял край града множество трупове на избити хора, а преди влизане в Ниш от двете страни на пътя като злокобен шпалир били наредени „много стотици прясно отрязани човешки глави на християни, бедни български селяни“, които се били „разбунтували против султана“³⁴. Англичанинът Томас Глоувър, който пътувал със същата мисия, пише, че из пътя виждали християни, набити на кол, заради това че са убивали еничари, а край Ниш изброил към „триста християнски глави, скачени с върви на колове“³⁵.

Още през първите години на войната в България се намерили дейци, които си поставили за цел да организират силите на народа в масово въстание, което да бъде съчетано с политическата и военна подкрепа от страната на воюващите с Османска Турция християнски държави. Първите следи от тази дейност, отразени в документите, е едно изложение за

положението в България, изпратено от пребивавалия дълги години в българските земи дубровнишки търговец Павел Джорджич, и изпратено в началото на януари 1595 г. до трансилванския княз. След като описва подробно страната и населението ѝ, Джорджич изтъква, че положението на народа през последните петнайсетина години силно се влошило, че българите, които били „благородни по душа“, не могли вече да понасят злоупотребите и насилията на потисниците; те се радвали безкрайно, когато научили, че християните печелили успехи, и били твърдо решени да се присъединят към общата борба, щом се удаде случай за това. Страната могла, според думите на Джорджич, да даде 25 – 30 хиляди смели мъже, които да завардят проходите в планината, та да не може да преминават турски войски. Сам Джорджич предлага той да се заеме с подготовката на населението за въстание в района на Варна, Провадия и Шумен, а други дубровчани – братя Соркочевичи – в района на Русе и Търново³⁶.

Изглежда още към края на 1595 г. или съвсем сигурно през 1596 г. в Северна България е бил заграден широк таен заговор, в който влезли някои дубровнишки и български търговци и други видни светски лица, висши представители на духовенството и др. Те се заели системно да вършат агитация сред българското население, формирали във всяко селище организационни клетки, като заставяли участниците да се „заклеват“, подготвяйки условията за въоръжена борба. Централна и най-дейна роля в подготовката на въстанието играе никополският първенец Тодор Балина, за когото се казва, че бил „първ благородник в никополския санджак“ и се ползвал с „голямо влияние над християните в България“. След като се свързали с трансилванския княз, инициаторите на движението в България взели решение „за прослава на бога, за спасението на християнските народи и на своето отечество“ да пристъпят към подготовка на въстание срещу османските поробители. Освен от Тодор Балина, това решение било прието от русенския владика Йеремия, от шуменския Спиридон, от ловчанския Теофан и от „владиката на Романия“ (?) [Вероятно Тракия, пловдивския владика(?) Методий.] Тодор Балина убедил да се „закълнат“ в общото дело 12 свещеници и 18 миряни сред първенците и видните хора в Търново, също 23 свещеници и 43 миряни – първенци от Никопол. След това Балина предприел 21-дневна обиколка из страната, като не оставил село, в което да не закълне поповете и по-първите и богати хора. Той обърнал особено внимание на ония села, които били разположени в полите на Стара планина и били заселени от „смели хора“, мнозина от които имали скрити пушки³⁷. На тази извънредно важна подготовка вътре в страната, която била извършвана в дълбока секретност и за която по понятни причини се пишело малко, Павел Джорджич се спира наново и добавя някои нови подробности в писмото си до тосканския дук Фердинанд от 11 май 1598 г.: „И за да бъде делото още по-здраво изградено, архиепископът и епископите, свещениците и първенците от това царство (България) се заклеха в църквата пред Евангелието, че ще бъдат съгласни и свързани с християните (в Европа) до смърт. След това

епископите заминаха с хората си за своите епархии да сторят същото с поповете на селата и първенците, както малко преди това беше извършил този обред Тодор Балина ...³⁸

На първо време българските дейци насочвали своите надежди за подкрепа от страна на християнските сили главно към трансилванския княз Сигизмунд Батори, който се ползвал с доверието на императора и на папата. При него като доверен съветник работел способният езуит Алфонсо Карильо и князът бил оженен за хабсбургската принцеса Мария Христиерна. Неговата върховна власт на първо време признавал и влашкият княз. Още през май 1595 г., когато огромна турска армия, начело със Синан паша се намирала във Влашко, от името на търновския архиепископ Дионисий Рали в Трансилвания бил изпратен тайно човек с писма до княза. В тях се заявявало, че щом видят военна помощ на княза, българите „до един ще се вдигнат“ и „до един ще си опитат щастието“. Когато християнската войска приближила Гюргево през ноември 1595 г., Павел Джорджич с 10 конници придружавал началника на помощния тоскански отред Силвио Пиколомини и му давал полезни съвети около разрушаването на турския потонен мост. След това, когато османските войски се оттеглили в България и се разположили на лагер край Дунав, Джорджич предложил на трансилванския княз да му отпусне 1000 бойци и с тях през една нощ да премине Дунав и неочаквано да нападне турците, на които щял да нанесе големи щети, тъй като познавал добре местата в тази част на България³⁹. Още преди това, през юни 1595 г., когато предстоели решителни боеве с османската армия във Влашко, говорейки несъмнено от трескаво търсещите път за избавление на своя народ български дейци, Павел Джорджич предложил на Сигизмунд Батори още един план за смела диверсия в тила на османците на територията на България: с 30 речни кораба, носещи по 100 човека, да бъдат прехвърлени 3000 аркебузиери през устието на Дунав и Черно море във Варна, откъдето те да унищожат неприятелите в Балчик, Пазарджик Добрич, Провадия, Шумен, а също и в редица пристанища в Добруджа. Освен че щяла да доведе до големи щети на османците, тази акция щяла да попречи занаят да се товари и изпраща жито за Константинопол⁴⁰.

Върховно напрежение и драматизъм настъпили в контактите между българските дейци и трансилванския княз през втората половина на лятото и през есента на 1596 г. Тогава огромна османска армия начело със султан Мехмед III се насочва към Унгария, където през септември 1596 г. при Керестеш става най-голямото сражение в хода на цялата война. Българските дейци, които разбирали значението на събитията в рамките на голямата още борба против османската сила, считали, че това време, когато турските войски били заангажирани в Унгария и България била опразнена от по-значителни и боеспособни войскови части, е най-благоприятно да се предприеме опит за освобождение на страната. Като главно условие за започване и успешното развитие на „начинанието в България“ трябвало да бъде изпращането на малка християнска войска и опитни офицери, които да

възглавят и насочват борбата на българите. Ето защо някои от организаторите на движението на юг от Дунав през споменатите месеци се обръщали неведнъж с настоятелни искания към трансилванския княз да изпрати така желаната помощ. Най-красноречивият документ, който разкрива връзките с трансилванския двор и готовността на българите за борба е писмото, което един от видните дейци в България, несъмнено Тодор Балина, изпратил през втората половина на 1596 г. на Сигизмунд Батори. След като съобщава, че изпратил свои хора да разузнаят каква е числеността, съставът и боеспособността на султанската армия, какви са били намеренията на осмаците при новия поход, както и други извънредно полезни данни, авторът на писмото развълнувано пише: „Ние всички, както духовни, така и светски, видни и обикновени хора в тази страна, молим Ваша светлост като наш всемилостив господар за бога да изпрати при нас един изтъкнат началник с известно число войници, защото тъкмо сега е удобният момент за делото, за което предлагаме силите си и преди.“ В писмото се посочва, че най-подходящото място за преминаване на трансилванския отред е Никопол, където не били останали повече от 1500 османски войници, и то лоши и необучени. Накрай българският патриот решително заявява: „Ние предлагаме, заедно с хората на Ваша светлост, всички общо лично да се вдигнем, само да се избавим, щом войската на Ваша светлост влезе тук.“⁴¹

Както изглежда, българските дейци и през 1597 г. продължавали все още да разчитат на военна подкрепа от Сигизмунд. Това личи от три писма, които някои висши български духовници, един от тях бил Дионисий Рали, изпратили през март до трансилванския княз. Тези писма, на които досега в българската историческа литература не е спирано внимание, са предадени само в резюме, но за тяхното съдържание можем със сигурност да съдим от аналогичните писма, изпратени до влашкия княз. В писмата се изказва наново съжаление, че князът не е изпратил войскови отред, когато българите са желали, и с това е изпуснат благоприятен момент за борбата на всички християни. В едно от писмата от 13 март един неотбелязал името си български епископ пише, че той „заедно с Дионисий Търновски били готови да вдигнат оръжие против турчина било сами, било обединени със силите на княза“. Другият важен въпрос, който българите повдигали в своите писма, бил свързан със стремежа им да отклонят Сигизмунд от започнатите преговори за мир с Портата, тъй като това било заплаха за християнската коалиция и за самия княз. От друга страна, до тях била стигнала вест, че московският цар се помирил с поляците и се откривали изгледи за разширяване на християнския съюз и за успешно продължение на войната⁴².

Още по-добре проличава широкият международен обсег на дейността на българските дейци в техните контакти с австрийски правителствени лица и със самия император, който стоял начело и играел ръководна роля в съюза на антиосманските сили. С отделни агенти на императора в Трансилвания и Влашко българите влезли във връзка още непосредствено след започване на войната. Много важен момент в тези контакти било пребиваването през януари-февруари в Прага, резиденцията на Рудолф II, на един от водачите на

движението в България (очевидно Тодор Балина), придружаван от Павел Джорджич, които пристигнали заедно с трансилванския княз и пратеници на влашкия княз. По този повод от името на търновския архиепископ Дионисий Рали, считан за духовен глава на българите, било предадено писмо на императора. Павел Джорджич от свое име също връчил писмо до Рудолф II и едно подробно изложение за подготовката на въстанието в България до главнокомандващия императорските войски Максимилиан Хабсбург⁴³.

В Прага българските делегати, макар и без да представят отделна държава, участвали в преговорите с императора на същите основания, както и представителите на двете княжества – Трансилвания и Влашко. Този факт сам по себе си показва какво важно значение придавали на движението в България ръководителите на християнската коалиция. Условието, за които се споразумели договарящите се страни, са отразени в един документ под заглавие: „Extractus und Bericht der Siebenbürgischen, Walachischen und Bulgarischen Sachen“, съставен на 20 март в Прага. Основното положение в него се свежда до задължението императорът да изпрати 6000 бойци (2000 конници и 4000 пехота) във Влашко, както и 24 000 талера за тяхната издръжка за 6 месеца; при положение, че императорските войски преминели Дунав, „българите трябвало да поемат сами тяхната издръжка и продоволствие“⁴⁴. На същата дата от Прага заминали българските делегати, които били изпратени с голямо внимание и им били подарени сребърни и позлатени вещи на стойност 1200 талера, а освен това и значителна сума пари в наличност⁴⁵.

Всички приведени по-горе факти показват, че най-висшите ръководни политически и военни кръгове в Прага, включително и императорът, гледали на подготвяното въстание в България като на неделима част от общата борба на държавите от антиосманската коалиция и като на важен елемент в техните военностратегически планове за разширяване на войната на юг от Долния Дунав.

Впросът за движението против султанската власт в България и за подготвяното въстание в страната, означавани често в изворите от онова време „българското начинание“ (bulgarische impresa), както и за тяхното място в политическите планове и военните усилия на съюзниците в Югоизточна Европа по онова време намерили официално признание и в писмото, което император Рудолф II изпратил до търновския митрополит Дионисий Рали още докато българските делегати били в Прага. Писмото е написано на латински и носи дата 13 март, Прага. След като одобрява изключителната ревност на българския прелат към християнските страни, императорът отбелязва, че бил изпратил в Трансилвания свой пълномощник, който да разпределя помощта според нуждите на войната; българите скоро щели да усетят сами плодовете от тази помощ; тъй като българските земи не били далече от владенията на императора, негова най-голяма грижа била „да се установи такъв съюз между оръжието и хората, щото взаимно да се подпомагат и да водят успешно войната против врага в зависимост от нуждите и

обстоятелствата“. Накрая в писмото императорът още веднъж заявява, че „всичко, с което може да помогне за освобождаването на тази страна (България) от турската тирания, незабавно и с готовност ще изпрати“, в което българите ще се убедят напълно (... quicquidam liberandam a tyranide Turcica ditionem istam confere poterimus prompte libenterque expedituri sumus)⁴⁶.

В контактите си с владетелите от антиосманската коалиция българските дейци се явявали не само в ролята на приносители за военна подкрепа. Изхождайки от разбирането, че приносът на българите във войната против османците ще бъде от полза за всички християни, водачите на движението в България преговаряли с чувство на полезни потенциални съюзници. Те си позволявали да следват и своя политическа линия, която невинаги се покривала с тази на князете на Трансилвания и Влашко. В това отношение особено показателни са писмата, които търновският митрополит Дионисий Рали изпратил на влашкия княз Михай през март 1597 г.⁴⁷.

Едно от тези писма било изпратено на 13 март от с. Армелин (дн. с. Драгаш войвода, югоизточно от Никопол), а другите две – на 19 с.м. от „Великия Никопол“ (Ex Magna Nicopoli). От тях се вижда, че докато Тодор Балина и Павел Джорджич в Прага полагали усилия да осигурят външна подкрепа за „българското начинание“, останалите дейци в България продължавали трескаво работата за неговата вътрешна подготовка. Тя се изразявала преди всичко в агитация сред населението и създаване на здрава организация, която трябвало да превърне участието в борбата в свято задължение на българите. Търновският митрополит, който се нарича „пръв учител на българите“ (doctor Bulgarorum praecipuus), както и други православни духовници, заставяли населението да се закълне над Евангелието, че щом се явят християнски войски, ще се вдигне на решителна борба. В дома на някой си Дедулус в с. Раковиц (Горна Оряховица или с. Ореховица, Плевенско) били събрани на съхранение 130 шиника жито за нуждите на християнските войници, които се очаквали да пристигнат. Сам Дионисий Рали повикал цариградския патриарх и с него чакали цели 20 дни напразно важни известия от влашкия княз. За настроенятия, които обхващали българите по това време, говорят думите на архиепископа в едно от писмата: „Ние тук сме готови, ако се наложи с плът и кръв, доброволно и всеотдайно да изпълним клетвата си изцяло.“

Същевременно много грижи на водачите на движението в България създавали поведението на князете на Трансилвания и Влашко. През 1597 г. тези владетели счели, че окончателно са отхвърлили васалната си зависимост от султана. Стремейки се да отклонят бъдещи удари на османците срещу своите княжества, особено след сражението при Керестеш, а и страхувайки се да не изпаднат в твърде голяма зависимост от Хабсбургите, споменатите князе започнали преговори за мир с Портата. За българските дейци това означавало заплаха за освобождаване на българите. Дионисий Търновски в писмата си полагал големи усилия да отклони Михай Витязул от намеренията му за мир с османците. Българският прелат посочва, че те били неискрени, че изхождали от користни подбуди, стремели се да откъс-

нат княза от християнската коалиция, да го отслабят и след това да му отмъстят. Дионисий окуражава Михайл чрез слуховете, че московският цар се бил помирил с поляците и двамата се готвели да започнат война против султана. В писмата се апелира към неговите християнски чувства. Българският архиепископ заклева княза в името на Евангелието и в здравето на собствения му син да изпълни дълга и клетвата си към християните, защото „целият християнски свят сега гледал към княза“. Същевременно търновският архиепископ отхвърля остро някои упреци на княза, че не го бил подкрепял материално и добавя: „Аз съм пленник на Ваша милост“ и разполагам за своята прислуга и коне само с 1000 дуката. Същевременно той си позволява някои критични бележки и по отношение непоследователността на княза към българския православен йерарх и съюзник в общата борба: „Нека Ваша светлост да не се отказва от мене, се отбелязва в едно от писмата, както преди вече се случваше.“ Изразявайки пределно ясно позицията на българските дейци за непримирима борба, Дионисий Търновски заявява на княза: „Ние сме християни и не можем да живеем повече с врага“; „Ако трябва да се помирим с врага, с нас е свършено.“⁴⁸

Продължение на същата политическа линия виждаме и през следващите месеци – лятото и есента на 1597 г., когато българите трябвало да насочат своите надежди за военна подкрепа главно към влашкия княз. При това те не очаквали само пасивно и безпомощно тази помощ, но по собствена преценка на събитията се решавали на рисковани стъпки, последиците от които могли да засегнат всички християни. Освен това нашите дейци си позволявали критични бележки дори към позицията на Михаил Храбри, от чиято подкрепа зависели твърде много. В едно донесение на императорския пратеник във Влашко Ерих Ласота до императора от 14 септември 1597 г. „християните в България“ очаквали с голямо нетърпение влашкия княз. „Дори всеки ден го търсели и дори му изпращали укорителни писма“ (*ja gar Lettere di maledction zuschicken*), заради това, че той толкова дълго не идвал; те дори казвали, че той ги е изиграл; сега те ще предприемат нещо сами на собствен риск и ако сетне то се провали и донесе беди на тях, на техните жени и деца, то тогава вината ще падне върху неговата съвест, а те пред бога и пред света ще бъдат оправдани“⁴⁹.

Разбирайки добре значението на международните фактори за успеха на делото в България неговите инициатори се стремели да поддържат връзки не само с долнодунавските князе и австрийския император, които влизат пряко в антиосманския съюз, но и с други, географски още по-отдалечени владетелски дворове в Европа. На първо място тук трябва да се посочи папа Климент VIII, който бил не само главен духовен и политически крепител на християнската коалиция, но и нейна важна финансова опора. Папата сам проявявал интерес към българите. Между другото това се вижда от инструкцията, дадена на Александър Комулович (1594 г.), на когото се поставяла задача да се опита да привлече към християнския съюз българите и други балкански народи. След започване на войната някои български дейци и

преди всичко Павел Джорджич влязъл в тесни контакти с папския агент в Трансилвания кардинал Висконти, до когото адресирал две писма през 1595 г. и едно друго „писано в България“ през 1596 г.⁵⁰ От тези документи най-важна е подробната „Релация за миналото и сегашно положение в България“ (*Relation del Stato passato de Bulgarie et del presente*), която Павел Джорджич изпратил лично до папата през март 1598 г., т.е. когато били извършвани последните приготовления за въстанието в нашите земи⁵¹. Целта на тази релация била да запознае папата с положението на поробените българи, с тяхната готовност да участват в общата борба на страната на християните, а също на сериозния характер на подготвяното движение в България. Като исторически извор релацията е интересна с това, че разкрива някои основни подробности и нюанси в подготовката на споменатото събитие. Освен това Павел Джорджич писал още едно писмо на папа Климент VIII от Алба Юлия с дата 30 ноември 1598 г.⁵² В него, както и в другите споменати документи, се излага българското гледище и преценка за събитията и се изказват много критични бележки за поведението на двамата князе, особено на Михайл Витязул.

Обсегът на политическите интереси на някои от българските дейци стигал и до тосканския дук Фердинанд Медичи (1587-1609 г.), един от италианските владетели, който по-активно подкрепял войната против османската държава. Още през лятото и есента на 1595 г. Павел Джорджич придружавал и давал ценни съвети на началника на флорентинския военен отред, участвал в сражението при Гюргево, Силвио Пиколомини. В началото на 1598 г. (месец януари) грандукът изпратил лично писмо до споменатия дубровчанин, действащ от името на българите. В отговор на това на 11 май 1598 г., т.е. само около три месеца преди избухването на въстанието в Търновско, Павел Джорджич изпратил на тосканския княз подробно описание за делото в България. В него се срещат редица нови конкретни сведения за дейността на Тодор Балина, Дионисий Търновски и на братя Соркочеви, както и за политическата обстановка в страните от Долнодунавския район. В писмото се съдържат остри укори и нападки срещу канцлера на трансилванското княжество Йосика и други магнати, които се обявявали против войната със султана. В критичен дух се осведомява също за преговорите за мир с Портата, които започнали Михайл Витязул и Сигизмунд Батори⁵³.

Редица съвременници и някои императорски пратеници в страните на Долния Дунав продължавали през втората половина на 1597 г. и през 1598 г. да възлагат твърде големи надежди на едно българско въстание. Споменатият по-горе Ерих Ласота в края на септември 1597 г. съобщава на императора от Влашко достигналите до него вестите, че търновският митрополит в България разполагал с 30 000 мъже, с чиято помощ влашкият княз можел да завземе цялата територия на страната до планините (Стара планина)⁵⁴. Друг императорски емисар в Трансилвания през юли 1598 г. изказва увереността си, че щом се развоят знамената на съюзни войски на юг от Дунав, в България, въстаниците за няколко дни щели да станат 200 000

и цяла Македония и Гърция щели да отхвърлят тиранията, като прогонят врага дори от Цариград⁵⁵.

Конкретните сведения за развоя и мащабите на въстанието в България, което започнало в Търново по време на нахлуването на Михаил Храбри на юг от Дунав през септември-октомври 1598 г., са твърде малко. В по-късно свое писмо до императора Дионисий Рали твърди, че той лично събрал „няколко хиляди християни“, но наследственият враг връхлетял с големи сили и разбил тази въстаническа войска (etlich 1000 Christen selbst zusammen gebracht)⁵⁶. Един друг съвременник, италианецът Бернардино Бекари, пише по повод на това събитие, че влашкият княз е в похода си в Северна България имал на бойна нога 15 хиляди власи и „15 хиляди българи“ и с тях успял да разбие голямата войска на новоназначения велик везир Ахмед паша, като неприятелите дали 9000 убити и 8000 били взети в плен⁵⁷. Макар тези цифри да не можем да приемем като абсолютно сигурни, те все пак очертават българското въстание като едно доста значително събитие в османския тил, което не било без значение за християнските сили.

Българите давали своя принос към общата война против Османската империя и като постъпвали в редовете на войските на съюзените християнски владетели. Най-масово българи се включвали във войските на влашкия княз. Хайдушкият корпус на неговата служба под командването на Баба Новак през периода 1596 – 1600 г. се движел числено от към 4000 до към 8000 души, дружината на Дели Марко – към 3000 – 3500 души и пр. В преобладаващата си маса тези хайдути произхождали от балканските земи на юг от Дунав като значителна част от тях са били българи⁵⁸. Съвременникът на онези събития, италианският автор Лазаро Соранцо пише, че наред с други народности във войските на Михаил Храбри служели и много българи⁵⁹. През януари 1598 г. императорският агент Иван Маринич пише, че във връзка с подготовката си да премине Дунав влашкият княз приемал във войската си казаци и българи, които бягали от тиранията на турчина⁶⁰. Твърде много българи имало сред онези войници срещу заплащане, чрез които Михаил Храбри искал да увеличи числено войската си през 1597 г. Условиата за тяхното постъпване той обявил в специална грамота от месец юни същата година, представляваща между впрочем интересен документ за използвания среднобългарски език при канцеларията на влашките князе от онова време: „Милостию Божиєю, Йо Михаил воевода и господинъ въсою земле ууггровлахиское пишет господство-ми сию книгу господства ми вами воиницим кого вари от кое земли хокет бити и кого юнаку от где хокет бити и хокет да служит и бити юнаку за службу и хокет ... служит вари със кони вари пешенски ...“⁶¹ Както посочват някои румънски автори, наред с казаци, сърби, унгарци, контингентът на българите във войските на Михаил Храбри е бил значителен⁶².

Немалък е бил броят на българите, които се сражавали във войските на трансилванския княз. За това говори едно място в издаденото през 1598 г. съчинение на италианеца Лазаро Соранцо: „Българите са смели и мъжествени – пише той; някои от тях, които са избягали от страната си, служат при

Трансилванец, и мнозина други също биха искали да преминат там, ако той можеше да ги задържи (на заплата).“ Същият автор отбелязва, че Сигизмунд Батори не приемал под своите знамена всички беглеци от „тези народи“ (балканските), защото нямал пари да им осигури заплата. При това Соранцо обръща внимание на едно важно обстоятелство. Служейки като наемници при трансилванския княз, българите не скъсвали с мислите за освобождение на своя народ; те били „склонни да извършат някакво въстание в собствената си страна и в съседните ѝ земи“⁶³.

Българи участвали като редовни платени войници и в редовете на армията на самия австрийски император. При това там се стигнало до формиране на компактни войскове части, съставени само или предимно от българи. Това между другото се вижда от една инструкция от 15 май 1597 г., издадена от тайния императорски съвет и предназначена за правителствения пълномощник в Трансилвания, който е трябвало да осъществи разпределението на средствата за военна помощ на трансилванци, власи и българи. В нея се предписва при определени обстоятелства от предвидената обща сума от 24 000 талера да бъдат икономисани 6000 талера и с тях да бъдат наети като войници „още две хиляди души българи (noch 2000 Man von Bulgarien) и от людетe на тамошните провинции“⁶⁴. В едно съобщение от Прага с дата 23 април 1597 г., т.е. недълго след като завършили преговорите с българските пратеници, се казва, че на императорския пълномощник било възложено да се заеме с „набиране на българска войска“ (Musterung des Bulgarischen Volckhs)⁶⁵.

Посочените данни в изворите показват, че хиляди българи се сражавали под знамената на императора и на съюзените с него долнодунавски владетели. При това, за разлика от някои тогавашни наемници, както личи от податките в изворите, българите са гледали на службата си във войските на християнските владетели, воюващи против султанска Турция, не само като средство за препитание, но и като начин за подпомагане каузата на своя народ и на всички християни.

Някои от дейците на освободителното движение в България, особено Дионисий Търновски, Павел Джорджич, Баба Новак, продължили да участват в общата борба против османците и да играят известна роля в играта на политическите сили в района на Долния Дунав и след неуспеха на въстанието в България през есента на 1598 г. При това те се стремели да следват една своя, бихме казали „българска“ политическа линия, която не се покривала с политиката на долнодунавските князе, и която била продиктувана от желанието да бъде постигнато освобождение на българите. В това отношение много показателни са жизненият път и кариерата на Дионисий Рали.

След бягството си от България Дионисий намерил приют във Влашко, където Михаил Храбри го приел добре, обградил го с доверие и го направил един от най-близките си съветници. Според някои сведения (писмо на императорския агент Йоан де Марини) князът възнамерявал да изпрати

търновския митрополит с важна мисия до Рим, Испания и Прага във връзка с плана за женитбата на сина си и утвърждаването на наследствена власт за своята династия⁶⁶. След завземането на Молдова от влашките войски Дионисий бил издигнат за глава на молдовската църква и като такъв председателствал един синод в Яш през юни 1600 г. На него присъствали редица православни йерарси като охридския митрополит, воденския митрополит, палестинския митрополит и др.⁶⁷ По това време търновският митрополит хранил големи надежди, че Михаил Храбри ще продължи решително войната против османците, ще остане верен на християнския съюз и на императора, и че неговите планове били да потегли на поход на юг от Дунав и „да превърне София своя столица“⁶⁸. От края на 1599 г. насетне, когато Михаил Витязул завзел Трансилвания, над която императорът смятал, че има сюзеренни права, отношенията между двете страни започнали да се влошават. При новата ситуация Дионисий на първо време полагал големи усилия да отклонява княза от намеренията му да се откъсне от императора и да сключи мир с Портата. Но когато конфликтът на Михаил Храбри с Хабсбургския двор се задълбочил, Дионисий Рали застанал определено на страната на императора⁶⁹.

Друг епизод очертава още по-добре политическата дейност на търновския митрополит през първите години на новото, XVII столетие. През 1603 г. императорският двор в Прага възложил важна дипломатическа мисия на Дионисий до московския двор, която имала за цел да проучи какви били възможностите за въвлечане на новия руски цар Борис Годунов в политическите планове на Хабсбургите. Императорът снабдил „Дионисий Палеолог, архиепископ Търновски и Български“ със специално препоръчително писмо и значителна сума пари за издръжка по време на мисията. В Москва българският архиепископ изложил пред царя план за сключване съюз между него и императора, към който да бъде привлечена Трансилвания и Молдова, и който съюз да бъде насочен срещу султана и Полша. След завръщането си в Прага Дионисий бил обвинен, че в преговорите бил излязъл извън рамките на дадените му поръчения, заради което бил хвърлен в затвора⁷⁰. Изглежда бившият водач на българското движение е проявил известно увлечение в стремежа си да се реализира идеята за широка антиосманска коалиция и така е влязъл в някакви противоречия със сложните политически сметки и династични комбинации на Хабсбургския двор.

Впоследствие престарелият Търновски архиепископ бил помилван, но духът му не се успокоява. През 1615 – 1618 г. той се вплита в планове на френския дук Шарл Гонзага дьо Невер за прогонване на турците и за освобождаване на балканските народи. В едно от писмата си до дука на Невер този неуморен радетел за освобождаването на българите и другите балкански народи се е подписал: „Дионисий Рали Палеолог, архиепископ на Търново и на цяла България: (Διονύσιος ραλὶς Παλεόλογος Τερύβου καὶ πασῆς Βουλγαρίας, ἀρχιεπίσκοπος)“⁷¹.

Нова, неизвестна досега дия в широката политическа дейност на българските дейци от края на XVI и началото на XVIII в. откриваме в един останал извън погледа на историците източник. Йохан В. фон Валвазор в съчинението си „Честта на херцогство Крайна“ (последната четвърт на XVII в.) сред други старинни паметници за миналото на Словения предал съдържанието на непосочен от автора източник. В него се казва, че през 1620 г. в Люблина пристигнал произхождащият от стария гръцки императорски род на Палеолозите „господина Дионисий Палеолог, архиепископ на Търново, от България“. (Dionisios Paleologus, Ertz-Bischoff zu Tornau, aus der Bulgarey), когото турците прогонили от неговата епископска резиденция и от неговите имения. По нареждане на местния ерцхерцог му била предоставена помощ и издръжка⁷². Това известие, което произхожда от последната година, до която стигат писмените сведения за Дионисий Рали, показва, че той почти в края на живота си се преместил в югоизточните земи на Хабсбургската монархия, вероятно за да има по-добра връзка с вътрешно-балканските земи. Не може да се каже какви нови проекти и планове са вълнували този неуморен радетел за освобождението на балканските народи.

Друго огнище на борбата против османското владичество през края на XVI и началото на XVII в. била Македония, където движенията на българското население били тясно свързани с тези на жителите на Епир, Албания, Черна гора и някои други западни балкански земи. И тук ръководителите на тези движения полагали не малки усилия да привлекат вниманието на европейски държавници и владетели към балканските дела и същевременно да съчетаат местните движения с политиката на заинтересованите европейски сили.

След 1593 г. и започването на войната от султана голям брой първенци и по-видни представители на населението в Албания и Македония се събрали на тайно събрание в планинската област Мати, северно от Тирана. Те съставили изложение до папата и изпратили като свой пълномощник Томазо Пелеса при Климент VIII, испанския крал и други християнски владетели. В изложението се посочва, че населението на Македония и Албания не можело вече да търпи османското иго и че имали събрани 40 000 мъже, способни за решителна борба; нужна им била помощ в аркебузи, куршуми и 15 000 добри войници. Венецианските власти, които виждали в този план опасност за мирните си отношения с Портата, арестували Пелес⁷³.

Малко по-късно, през 1595 г., висши православни духовници, събрани на тайно съвещание в Охрид, посрещнали с ликуване вестите за победите на християнските войски във Влашко. Заговорниците решили да подготвят „въстание на населението на България и Епир“. Същевременно жителите на Химара започнали успешни боеве с местните турски войски. Въстаниците влезли във връзки с испанския флот, намиращ се на отсрещния италиански бряг, но адмирал Дория не получил разрешение от испанското правителство да подкрепи борците против султанската власт⁷⁴. През 1596 г.

охридският патриарх Атанасий от името на населението на своя диоцез изложил пред венецианския управител на Корфу подробен план: с помощта на един венециански отряд от 4000 войници „да разбунтува цялата страна, т.е. България, Сърбия, Малка Влахия и части от Гърция“. Венецианската сенъория и този път осуетила намеренията на балканските дейци⁷⁵.

Тежестите на робството и силното желание на народа за избавление подбудили Атанасий Охридски да се обърне за помощ към испанското правителство и към подвластните му владетели в Италия. През 1597 г. той се явил пред вицекраля в Неапол, след това бил отправен за Рим, където папата не се отнесъл благосклонно към него, понеже отказал да приеме унията с римската църква; после се върнал пак в Неапол. Накрай придружен от прилепския митрополит Йеремия и един гръцки монах заминал за Прага, резиденцията на императора и главата на антиосманската коалиция. В края на 1598 г. на Рудолф II бил предоставен подробен мемоар, съдържащ нов план за освобождение на балканските страни: 3000 опитни войници да бъдат изпратени тайно, за да запознаят местните жители с военното изкуство и да му доставят оръжия и мунции. След това се предвиждало да бъдат завзети Химара, Валона, Делвино и други пристанища на Адриатическия бряг, които да послужат като бази за по-нататъшни военни действия. Те щели да подтикнат населението на „въстание в Гърция, Морей, Тесалия, Македония, Тракия, Долна България и Дарданика“⁷⁶. Липсата на пари в хазната и заангажираността с войната в Унгария не позволява на Рудолф II да даде положителен отговор и той насочил балканските дейци към испанския крал, който чрез Неапол и Сицилия можел по-добре да помогне за осъществяването на плана. Снабдени с препоръчителни писма за испанския крал и за управителя на Нидерландия Атанасий и Йеремия потеглили за Испания през зимата на 1599 г., преминали през Швейцария в Италия. Там обаче те били арестувани в гр. Комо и хвърлени в затвор, вероятно поради това че тяхната мисия влизала в противоречие с политическите интереси на Венеция и на папския двор. Избягали от там през Цюрих и Тюбинген, където намерили радушен прием, двамата скиталци се завърнали наново в Прага. Там от името на „архиепископа на Първа Юстиниана и патриарх на България“ бил подготвен втори мемоар, в който императорът се уверява, че „християните на Епир и на България“ са готови „да вдигнат оръжие против турчина“, и че трябва да бъде подкрепено започнатото дело⁷⁷.

През първите две десетилетия на XVII в. надеждите на балканските народи да се избавят от робството все още не загасвали и търсенията на местните дейци сложно се преплитат с политическите почини на някои европейски владетели и авантюристи. През 1600 – 1601 г. духовни ръководители и светски първенци от Гърция, Албания, България, Сърбия се обръщали с искания за помощ към испанския крал. Като главни посредници в тези връзки били вицекралете на Неапол и Сицилия. Малко по-късно на предно място в това отношение излиза савойският дук Карло Емануеле I, който през 1607–1608 г. поддържал връзки с печкия патриарх Йован, с

войводата Грдан и с други „вождове“ и „първенци“ (Сарі), организатори на съзаклятия в балканските страни⁷⁸.

През втората половина на второто десетилетие на споменатия век редица балкански дейци, както и Дионисий Рали, насочили надеждите си към начинанията на френския благородник Шарл Гонзага, дук на Невер, който извеждал родословието си от византийския императорски род на Палеолозите и неуморно работел за осъществяване на амбициозните си планове за освобождаване на Гърция и за изгонване на османците от другите балкански страни. През 1616–1618 г. дукът на Невер заедно с ревностния католик отец Жозеф, който мечтаел да разпространи католицизма в балканските страни, се заел да организират кръстоносен поход в Германия и Полша с цел да бъдат прогонени османците от Европа и да бъде завзет Цариград. Авторите на проекта предвиждали важна роля за молдавците, власите и българите, които трябвало да подпомагат действията на европейските кръстоносци, когато те навлязат в страните по Долния Дунав⁷⁹. По странно стечение на обстоятелствата бунтовната борба на населението в Македония и в района на Стара планина е била подклаждана през онези години от един син на султан Мехмед III – принц Яхя, който поддържал връзки с дука на Невер, и който възнамерявал да използва освободителното движение на покорените, за да се добере до султанския трон⁸⁰.

През 1615 г. на политическата сцена наново изплувал несломимият радетел за освобождение на балканските народи охридският патриарх Атанасий, който заедно с двама пратеници на бунтовната гръцка област Мани се явил в Неапол. Той представил на вицекраля кратко изложение, съдържащо нов план за изгонване на турците: с 5-бхиляден отред помощна войска патриархът се заемал „да вдигне на оръжие против турчина цяла Босна, Далмация, България, Гърция ...“ Вицекралят не дал съгласието си, но надеждите на Атанасий били възродени от сицилийския херцог Д'Осуна, който сам се готвел за поход и формирал лига за война против Османската държава. Загубата на доверието на испанския кралски двор и връщането на Д'Осуна в Испания станали причина да рухнат и тези последни планове на охридския патриарх⁸¹.

Настоящият преглед показва, че борбите на българите и другите балкански народи през последните десетилетия на XVI и първите две десетилетия на XVII в. се засилили, като се изразили в масовизиране на хайдушкото движение, в стихийни селски вълнения и бунтове, в широко организирани заговори и съзаклятия, в различни планове и проекти за освобождаване на балканските народи с помощта на европейските държави. Тази революционна вълна достигнала връхната си точка в българските земи в Търновското въстание, което било един от най-значителните и по-добре подготвени опити за отхвърляне на османското владичество до края на XVI в. Много важна характерна черта на освободителните движения в България и на Балканите през разглеждания период е тяхната тясна обвързаност с политиката и войните на европейските държави, които водели борба с Османската империя по онова време. Тези връзки били естествено и закономерно

явление и те произтичали както от потребностите на борбата на балканските народи, така и от обективното развитие на вековния антагонизъм със султанската държава на народите и страните, заплашвани от османската експанзия.

Общите обективно-исторически предпоставки за подема в освободителните движения на Балканите и за преминаването към по-активна политика на противниците на Турция трябва да бъдат търсени в първите отражения, които дава от изоставането на Османската империя от икономическия, научно-техническия и военнотехническият напредък на Европа. В областта на международните отношения този процес се изразил в обстоятелството, че безспорното военно превъзходство и поредицата от победи на османското оръжие от втората половина на XVI в. насетне се сменят с все по-чести неуспехи и катастрофални поражения. Друга важна особеност на периода е обстоятелството, че европейските сили, които били главни противници на султана в Европа – испанското кралство до 80-те години на XVI в., а сетне Австрийската монархия – все още не могли само със собствени сили да получат решителен превес над Османската империя. Това могло да се постигне само чрез коалиция и съвместни действия на заинтересуваните европейски държави и правителства. Полезен принос в това отношение могли да дадат въстаническите движения на балканските народи, които били в състояние да разстроят османския тил като заангажират част от османските войски и пречат на тяхното придвижване и на доставките на продоволствие за армията и столицата Цариград.

След завладяването на Унгария през първите десетилетия на XVI в. Османската държава се включва в международната дипломатическа и политическа игра в Европа. Но поради своята природа на военно-феодална източна деспотия, варварските и номадско-племенни елементи в своята организация, крайните форми на мюсюлмански фанатизъм, тази държава си оставала не само неприемлива и враждебна тирания за балканските народи, но и разрушителна сила и деструктивен фактор в Средна и Източна Европа. Ето защо съгласуването на освободителните движения на балканските народи с политиката и военните усилия на държавите от посочения район, било проява на прогресивните тенденции в международните отношения, водещи към ограничаване на османското господство и на политическото влияние на Портата в Европа.

Практически стъпки за постигане на единодействие между всички антиосмански правели заплашените от османската експанзия европейски правителства. Техни емисари и агенти били изпращани, за да подтикнат населението в земите южно от Дунав към по-атрактивни прояви против турските власти. Много по-активни радатели за постигане на съвместни действия с европейските държави, заплашвани от султана, били самите инициатори и водачи на въстаническите движения в българските и другите балкански земи. Голяма част от подготовката на тези движения се изразила в съставяне на изложения, изпращане на пратеници и преговори със съответните европейски дворове и техни пълномощници. Съставяни били и явно

нереалистични планове и честолюбиви проекти, в които обикновено се надценява готовността на населението от балканските страни да се вдигне на масово въстание и изгонването на турците от Европа се представя като лесна задача.

Друг характерен момент в политическата дейност на българските патриоти от онова време е, че те в своите външнополитически начинания и обръщения до чуждите владетели обикновено се позовавали на общите интереси на християните под турска власт и на тези в Европа, на интересите на „цялото християнство“ („Christianitas“, „totia Christianitas“), като гледали на войната против ислямска Турция като на борба срещу „наследствения враг“ на християнството. Макар и да идвали от дълбокото средновековие и от времето на кръстоносните походи, тези понятия не били напълно безпочвени и лишени от всякакво реално значение през XVI и XVII в. В тези стари понятия и призови българските дейци влагали нов, конкретен политически смисъл. Под термина „християнство“ те обикновено подразбирали само онези европейски държави и страни, които били непосредствено заплашвани от османската агресия или били във враждебни отношения с Портата. Прощения и искания за подкрепа те не изпращали до френските крале, Елисавета Английска или други правителства, които обикновено били в приятелски или съюзни отношения със султана. Политическият идеал на българите на практика се свеждал до усилия за формиране на антиосманска коалиция от заинтересуваните европейски държави. Наистина българските почини и надежди в повечето случаи оставали напразни. Причината за това е, че българските представители виждали добре и градели своите планове върху общите, бихме казали, стратегическите интереси на европейските народи, изложен на турската опасност, но те недооценявали династическите, териториалните, търговските и другите противоречия между управляващите дворове и правителствата в страните, до които стигали опустошителните набези на спахийската конница или татарските дружини. Независимо от своя край обаче, българските освободителни движения, бидейки част от един международен процес, заемат определено място в борбата на народите от Югоизточна и Средна Европа против османците от края на XVI и началото на XVII в.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Вж. напр. Б у р м о в, А. Въстания и хайдутство от XV до втората половина на XVIII в. История на България. Т. 1. С., 1961, 279-280.

² История на България. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). Т. 4. С., 1983, 132-163.

³ Вж. Ц в е т к о в а, Б. Пак там, 132-142.

⁴ М а к у ш е в, В.В. България под турецким владичеством преимущественно в XVI и XVII веках. – Журнал министерства народного просвещения, 163, СПб., 1872., 286-329; З л а т а р с к и, В. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921, с. 15, 33; Български въстания и опити за въстания до средата на XIX в. – В: Сб. България 1000 години, 927-1927. С., 1930, 709; I n a l c i k, H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300 – 1600. London, 1973, 43 sq.; A d a n i r, F. Heiduckentum und osmanische Herrschaft Sozialgeschichtliche Aspekte der Diskussion

um das frühzeitliche Räuberwesen in Südosteuropa. – Südost-Forschungen, XLI, 1982, 43-116. По-обстоен критичен преглед на тези схващания вж. у Йон о в, М. Българското Търновско въстание и Европа през последните десетилетия на XVI и началото на XVII в. (под печат).

⁵ История на България. Т. 4, 104-105, 109, 115, 169.

⁶ Йон о в, М. Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV - XVII в. С., 1979, с. 140.

⁷ Пак там, с. 163.

⁸ Пак там, с. 297.

⁹ G i o r a n e s c u, A. Documente privitoare la istoria Românilor cules din arhivele din Simancas. București, 1940, 20.

¹⁰ Френският историк Ф. Бродел, позовавайки се на данни от турския историк О.Л. Баркан, приема, че Османската империя е имала към 27 млн. население (B r a u d e l, F. La Méditerranée et le monde méditerranéen a la époque de Philippe II. Т. 2. Paris, 1966, p. 11.). В по-нови изчисления – и, струва ми се, по-близки до реалността, приведени от Ж. Беренже, Османската империя заедно с владенията си в Унгария по онова време е имала към 20 млн.; колкото и Германия, а Франция – 16 млн. жители (B e r n e j e, J. etc. L'Europe du XIV-e à la fin du XVIII-e siècle. – In: Histoire générale de l'Europe, Т. 2, Paris, 1980, 221-222.).

¹¹ С а д и к о в, П.А. Поход татар и турок на Астрахань в 1569 г. – Исторические записки, 22, М., 1946; B r a u d e l, F. Цит. съч., 384-394; L e s u r e, M. Lepante. La crise de l'Empire ottoman. Paris, 1972, p. 14.

¹² Χ α σ σ ι τ η, Ι. Κ. Αγυστηνωμοτική κίνηση στις Κυκλάδες, οστιαλς του 1600 σιωτη, – Ελληνικισ, 22, 1969, 1 377-378.

¹³ Πα πα δ ο π ο υ λ ο ς, Σ. Ι. Απελυσωροτικοι αγωνες των Ελληνων еρι Τουρκοκρατιας Θεσσαλονικη, 1978, 62.

¹⁴ Пак там, 78-80; Χ α σ σ ι ω τ η, Ι. Κ. Μακαριος, Θεοδορος και Νικηψορος οι Μελισσηνοι (Μελισουρροι) (1605-1705), Θεσσαλονικη, 1966, 27-44; Οι Ελληνες στις παραμονες της ναυμαχιας του Ναυπακτου, Θεσσαλονικη, 1970, 119-122.

¹⁵ Πα πα δ ο π ο υ λ ο ς, Σ. Ι. Цит. съч., 83-84л

¹⁶ История народа Югославии. Т. 2, Београд, 1960, с. 265.

¹⁷ Πα πα δ ο π ο υ λ ο ς, Σ. Ι. Цит. съч.; Ц в е т к о в а, Б. Хайдутството в българските земи през 15-18 век. С., 1971, 80-81.

¹⁸ C h a r r i g e, E. Negociations de la France dans le Levant. Т. 3. Paris, 1860, p. 261; V a c a l o p o u l o s, A. History of Macedonia 1354-1833. Thessaloniki, 1975, 194-195.

¹⁹ Πα πα δ ο π ο υ λ ο ς, Σ. Ι. Цит. съч. 82-83.

²⁰ П а с т у х о в, И. Българска история. Т. 2. С., 1943, с. 475.

²¹ Р е ф и к, А. България под турско управление. Документи взети из тайните турски държавни архиви (1565-1841). С., 1938, 29-30.

²² A l b e r i, E. Relazioni degli Ambasciatori Veneti al Senato. Ser. III. Т. 1, 314-315.

²³ G i o r a n e s c u, A. Цит. съч., 82-84.

²⁴ L o e b e l, A. H. Zur Gesdichte der Türkenkreiges von 1593-1606. – Prager Studien aus dem Gebiet der Geschichtswissenschaft, H. 6, 10, Prag, 1899, 1904; L e i t s c h, W. Rudolph II, und Südosteuropa, 1593-1606. – East European Quarterly, VI, 3, Colorado, 1972, 301-320; Йон о в, М. Българското Търновско въстание ... (цит. лит.)

²⁵ За разрастването на хайдушкото движение през 1594-1606 г. вж. пак там (цит. лит.).

²⁶ Вж. O r t e l i u s, H. Chronologia oder historishe Beschreibung, Nürnberg, 1602, p. 78; Йон о в, М., Цит. съч.

²⁷ T h u a n i J. A. Historiarium sui temporis, Lib. CXIV, Francoforti, 1614, p. 203 sq.

²⁸ Ш о п о в а, Д. Македонија во XVI и XVII век. (Документи от цариградските архиви (1577-1645). Скопје, 1955, 78-79; Ц в е т к о в а, Б. Цит. съч., с. 92.

²⁹ H u r m u z a k i, E. Documente privitoare la istoria românilor. Т. 12, p. 272; Т. 3, p. 1, p. 270.

³⁰ F r e y, J. Ungerischer und Siebenbürgischer Kriegsbandel ausführliche Beschreibung. Bd. 1. 1597, p. 9.

³¹ P e r n i c e, A. Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valachia alla fine del secolo XVI. – Archivio storico Italiano, ser. VII, Т. 3, Firenze, 1925, p. 289.

³² S z a m o s k o z y, I. Törteneti maradványai 1542-1608. – Monumenta Hungariae Historica, Scriptores, Т. 30, Budapest, 1880, 128-129.

- ³³ Hurmuzaki, E. Цит. съч. с. 234.
- ³⁴ Seidel, F. Ausführliche Bericht was bey Absendung H. Fr. von Krekwitzes nach Constantinopel ... vorgelaufen. Görlitz, 1711, p. 85.
- ³⁵ Glover, Th. The Journey of Ed. Barton ... in Constantinopel, p. 307.
- ³⁶ Makoushev, V.V. Monuments historiques des slaves meridiae naux. T. 14, II. Beograd, 1882, 241-252.
- ³⁷ Милев, Н. Един неиздаден документ за българската история (1597) – ИИДС, 4, 1915, 97-98.
- ³⁸ Veress, A. Цит. съч. Т. 5, с. 160.
- ³⁹ Пак там, с. 160.
- ⁴⁰ Veress, A. Relationes nuntorum apostolicorum in Transilvaniam missorum a Clemente VIII, Budapest, 1909, 93-97.
- ⁴¹ Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Kriegsarchiv, Feldakten, 1596, Reg. 8, Fasc. 8, F, 754-755.
- ⁴² Gîorganescu, A. Цит. съч., с. 133: „Ex litertis Episcopi Bulgariae“.
- ⁴³ Милев, Н. Цит. съч.; Срв. Йонов, М. Цит. съч., с. 206 сл.
- ⁴⁴ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 3, с. 1, 278-280.
- ⁴⁵ Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Marseburg, Rep. XI, 272, 20. III. 1957.
- ⁴⁶ Veress, A. Documente ... Т. 5, 59-60.
- ⁴⁷ Писмата са известни по преписи на латински, немски, италиански и унгарски език. Оригиналът е бил вероятно на гръцки или български език. Тук използваме оригинални копия от архива в Инсбрук: Landesarchiv Insbruck, Hofregistratur, Ob. öst. Hofkanzeilelauf, Fasc. R. C., 3-7.
- ⁴⁸ Пак там: „Exemplorum literarum Dionisij Episcopi Ternoviensis“
- ⁴⁹ Veress, A. Цит. съч., с. 94.
- ⁵⁰ Veress, A. Relationes nuntitorum ..., 93-97; Nuntii apostolici in Ardeal. Bucuresti, 1928, 48-52; Hurmuzaki, E. Цит. съч., Т. 12, 178.
- ⁵¹ Veress, A. Documente... Т. 5, 149-154.
- ⁵² Isopescu, C. Documenti inediti della fine del Cinquecento. – Anal. Acad. Rom. Memorie sect. istor., III, Т. 10, 2, Bucuresti, 1929, 99-101.
- ⁵³ Veress, A. Цит. съч. Т. 5, 159-161.
- ⁵⁴ Пак там, с. 99.
- ⁵⁵ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 12, р. 361, 370.
- ⁵⁶ Veress, A. Цит. съч. Т. 9, р. 149.
- ⁵⁷ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 34, р. 2, р. 521.
- ⁵⁸ Срв. Йонов, М. Българското Търновско въстание ...
- ⁵⁹ Soranzo, L. L'Ottomano ... Ferrara, 1598, p. 110.
- ⁶⁰ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 12, р. 331.
- ⁶¹ Stefanescu, St. Un document recent descoperit privitor de recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul. – Romanoslavica, 5, Istorie, 1962, 157-162.
- ⁶² Sticescu, N. L'armée de la Valachie sous le règne de Michel le Brave (1593-1601). – Revue des études sud-est européennes, 13, 1975, № 3, 353-356.
- ⁶³ Soranzo, L. Цит. съч., 100-101.
- ⁶⁴ Österreichisches Kriegsarchiv, Wien, FA, 1597, Reg. 9, Fol. 174.
- ⁶⁵ Deutsches Zentralarchiv, Abteilung Merseburg, Rep. XI, Türkei, Fasc. 2.
- ⁶⁶ Pipidi, A. Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave. – Revue roumaine d'histoire, 23, № 1984, 71-73.
- ⁶⁷ Documente privind istoria Romaniei, Bucuresti, 1952; Panaitescu, P.P. Michai Viteazul, Bucuresti, 1936, 55-56.
- ⁶⁸ Hurmuzaki, E. Цит. съч. Т. 3, р. 1, р. 400; т. 12, р. 552 sq.
- ⁶⁹ Пак там, 705-706, 808, 805.
- ⁷⁰ Veress, A. Цит. съч. Т. 7, 8-9.
- ⁷¹ Voichon, Nouvelles recherches historiques. Т. 1, 1848, 291-292.
- ⁷² Вж. Йонов, М. Цит. съч.
- ⁷³ Томаћ, Ј. Н. Грађа за историју покрета на Балкану против турака крајем XVI и почетков XVII века. – В: Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, 2, № 6, Београд, 1933, 208-209.

⁷⁴ L a m a n s k y, V. Secrets d'Etat de Venise. S. Petersbourg, 1884, p. 500.

⁷⁵ М и л е в, Н. Охридският патриарх Атанасий и скитанията му в чужбина. – ИИД, 5, С., 1922, 113-128.

⁷⁶ L a c o, M. Alcuni documenti riguardanti l'archivescovo di Ochrida Atanasio. – Orientalia Christiana periodica, t. 33, f. II, 1967, 622-629.

⁷⁷ Пак там, 631-637.

⁷⁸ G i o r a n e s c u, A. Цит. съч., с. 376; Т о м и н, I. H. Цит. съч., 532-537; Пећки патриарх Јован и покрет хришћана на Балканском полуострову 1592-1614, Земун, 1903, с. 92 сл.; Т а м б о р а, A. Gli stati italiani, l'Europe e il problema turco dopo Lepanto. – Biblioteca dell'Arviostorico Italiano, Firenze, 1961; 22-24, 49, 73-74.

⁷⁹ D r a p e r o n, L. Un project de conquete de l'Empire Ottoman aux XVI et XVII siècles. – Revue des deux Mondes, 1876; D j u v a r a, T. G. Cent projets de patarge de la Turquie, Paris, 1914; Т о н г а s, G. Les relations de France avec l'Empire Ottoman durant la premiere moitie du XVII siecle et l'ambassade à Constantinople de Philippe de Harlay, Cmte de Cesy (1619-1640). Toulouse, 1942; F a g n i e z, G. Le pere Joseph et Richelieu. Le projet de Croisade 1616-1625. – Revue des Questions historiques, XLVLI (1889), 461-515.

⁸⁰ A n t o l j a k, S. „Sultan Jahja“ u Makedoniji. – Godišen zbornik na Filozofskiот facultet na Univerzitetot vo Skopje, Ist.-fil. odel, 13 (1960-1961), 5, Skopje, 1962, 109-166.

⁸¹ М и л е в, Н. Цит. съч., 126-128.

Постъпила 12 май 1988 г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 81, 1988

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 81, 1988

ФОРМИРАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНАТА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ (1878-1900)

ЙОРДАН К. КОЛЕВ

*Йордан К. Колев. ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕСИОНАЛНОЙ СТРУКТУРЫ В
ПЕРИОД 1878-1900 гг.*

Автор рассматривает проблемы развития интеллигенции и формирования ее профессиональной структуры, весьма важный элемент всестороннего изучения классовообразующих процессов в болгарском капиталистическом обществе в период 1878-1900 гг. Построение болгарского государства, перестройка экономической и культурной жизни общества, развитие современной системы образования, послужившие предпосылками быстрого количественного роста интеллигенции и усложнения ее профессиональной структуры. К концу XIX в. в ней складываются четыре профессиональных слоя – чиновничество, учительство, духовенство и т.н. свободные профессии, и те же профессиональные группы интеллигенции, что и в остальных европейских странах.

Автор уточняет, что за два десятилетия болгарская интеллигенция увеличивается более чем в три раза. К 1900 г. в ней уже преобладают люди со средним, преимущественно общим образованием, окончившие гимназии у нас, а костяк отдельных профессиональных групп составляют специалисты с высшим образованием, учившиеся, преимущественно за границей.

*Yordan K. Kolev. DEVELOPMENT OF THE PROFESSIONAL STRUCTURE OF
THE BULGARIAN INTELLIGENTSIA IN THE PERIOD OF 1878-1900.*

The author deals with the problems of the development of the Bulgarian intelligentsia and its professional structure, a necessary element of the class-forming processes in the Bulgarian capitalist society in the period of 1878-1900. Foundation of new Bulgarian state, rebuilding of the economy and culture of the Bulgarian society, development of modern education promote rapid quantitative growth of the Bulgarian intelligentsia and complicity of its professional structure. By the end of the XIX century there exist

already four main social stratae: civil service, teachers, clergy and people of the so-called free professions (doctors, lawyers, etc.) and almost all the professional groups, existing in European countries, are already represented.

According to the author, in the period of 20 years the ranks of Bulgarian intelligentsia increase more than thrice. By 1900 it consists mostly of people with secondary education – graduates of schools existing in the country, whereas nuclei of professional groups are formed by specialists with higher education, mostly graduates of foreign universities.

Един от проблемите, възникващ при изследването на интелигенцията, е определението на самото понятие „интелигенция“. Подобни трудности има при определяне на хоризонталната и вертикална структура на тази социална група, на нейните граници в социалната структура на капиталистическото общество, което се развива в българските земи през посочения период. Понятието „интелигенция“ и критериите, определящи неговото съдържание, са въпроси по които се води дискусия между философите, социолозите, културолозите, историците и пр. Карл Маркс и Фридрих Енгелс определят интелигенцията като социална група, възникнала в резултат от общественото разделение на труда на умствен и физически и от появата на частната собственост върху средствата за производство, класите и държавата¹. Според Ф. Енгелс в капиталистическото общество заедно с основните класи „се образува класа, освободена от непосредствен производителен труд и водеща такива общи дела на обществото, като управлението на труда, държавните дела, правосъдното, науката, изкуството и т. н.“². В. И. Ленин развива тези идеи и разкрива същността, мястото и положението на интелигенцията като социална група в капиталистическото общество през периода на империализма. Към социалната група на интелигенцията той причислява „всички образовани хора, представители на свободните професии, изобщо представители на умствения труд (...) за разлика от представителите на физическия труд“³. Ленин изяснява, че с развитието на капитализма интелигенцията бързо се увеличава, като същевременно доказва несъстоятелността на буржоазните и псевдомарксистските теории за нейното „извънкласово“, „надкласово“ и „независимо“ положение⁴. В различни трудове на Ленин се посочват отделни професионални и социални групи, които той определя като част от интелигенцията: групата на „служещите“, която в голяма степен се основава на интелигенцията⁵; учителите (началните учители по селата, той нарича „селска интелигенция“⁶; студентите са определени като „най-отзивчивата (към идейно-политическите противоречия и борби в буржоазното общество – б. м, Й. К.) част от интелигенцията“⁷; из средата на любознателните работници, чрез самообразование се изявяват представители на „работническата интелигенция“⁸ и т.н.

Най-общата социологическа характеристика на интелигенцията, която се използва в настоящата работа е – обществена група от хора, професионал-

но заети с умствен труд, а най-важните белези за нейното разграничаване от другите социални групи са спецификата на труда ѝ и по-високото образование. Към нея се включват професионалните групи на учителите, литераторите (писатели, журналисти, критици, редактори и пр.), юристите, медиците, инженерно-техническите специалисти, дейците на изкуството, служителите на религията, партийно-политическите идеолози и ръководни функционери, студентите и значителна част от служещите в административния апарат⁹. Освен тази хоризонтална професионална структура, интелигенцията има и вертикална, според която, главно в зависимост от образователния ценз и служебното положение, се дели на „висша“, „средна“ и „нисша“. Социалните граници на интелигенцията с останалите професионални групи не са точно определени, особена на нейната „нисша“ и „средна“ част, поради което количествените и качествените ѝ параметри трудно се анализират.

За по-точното разграничаване на интелигенцията като социална група, е необходимо подробно изследване на развитието на отделните професионални групи, които я съставляват. Проблемът за професионалната структура на българската интелигенция през периода 1878–1900г. не е разработван в самостоятелно изследване. През буржоазния период от нашата най-нова история много се пише за интелигенцията и мястото ѝ в общественоекономическото развитие на страната. Буржоазните и дребнобуржоазните идеолози, политици и публицисти не успяват да изяснят правилно същността на интелигенцията като социална група, нито нейната професионална и социална структура.

През социалистическия период разработките са по-малко в количествено отношение и на марксистка методологическа основа¹⁰. В единствената монография по тези проблеми от Кръстьо Димитров – „Българската интелигенция при капитализма“, се разглежда и въпросът за професионалната ѝ структура, но с данни главно от 30-те и 40-те години на ХХв.¹¹ Отделни моменти, свързани с този проблем, се засягат в редица публикации, но откъслечно, като факти за някоя професионална група на интелигенцията или за управлението на дадена партия или правителство¹². Настоящата работа е опит за изследване формирането на професионалната структура на българската интелигенция от 1878 до 1900г. като резултат от общественоекономическо развитие на страната. Социалната структура и политическите аспекти при развитието на интелигенцията в посочения период ще бъдат предмет на по-голямо изследване.

Най-важният източник за професионалната структура на интелигенцията и за числеността на отделните съставляващи я групи, са данните от преброяването на населението и други статистически документи. Досега няма опит за специален анализ на статистическите документи от буржоазния период като източник за числеността и структурата на българската интелигенция¹³. До 1934г. при цялостното преброяване на населението, се отбелязва само грамотността, без да се посочва степента на образователния ценз¹⁴. Това обстоятелство затруднява фиксирането на социалната група на

българската интелигенция. Нейните представители се разграничават приблизително при класификация на професиите и участието им в трудовия процес¹⁵. Критерият за разграничаване и изчисляването на приблизителния брой на интелигентите, използван тук е: *характерът на труда* (преобладаващ умствен труд); *заеманата служба* (старши и висши длъжности с управленски функции); *заплатите на чиновници и служещи* (по-високата заплата обикновено е свързана с по-високо образование)¹⁶.

* * *

Българската интелигенция започва да се формира и обособява като социална група в Османската империя при развитието на буржоазните и господството на феодалните отношения¹⁷. Професионалната структура на възрожденската ни интелигенция е ограничена. Сравнително оформени са само групите на учителите и църковните служители, в начален етап са тези на лекари, литератори, художници. По степен на образование тази интелигенция е главно нисша, в процес на формиране са слоевете на средната и висшата.

Руско-турската война 1877-1878г. разчиства пътя за свободно развитие на капитализма у нас и за формиране на съответстващата класова структура. Основите на буржоазната държавна организация се полагат още при временното руско управление. Приетата либерално-буржоазна Търновска конституция осигурява условия за по-нататъшно развитие на капиталистическите отношения и за културен подем. С решенията на Берлинския диктат през юли 1878г. българските земи се разкъсват. Това задържа стопанското развитие на страната и изграждането на общ пазар. Но Съединението през септември 1885г. до голяма степен премахва тези пречки. Последните десетилетия на XIXв. са период на първоначално натрупване на капитали, формиране на буржоазното общество и изграждане на буржоазната държава. До края на века тези процеси, в общи линии, са завършени, а България е подготвена в стопанско-икономическо и кадрово отношение за по-нататъшно развитие през XXв.¹⁸.

Изграждането и развитието на свободна българска държава след 3 март 1878г., особено на нейните органи за управление и на комуникациите ѝ, изисква огромяване на народ *подготовка на кадри със средно и висше образование*. В сферите на управлението, образованието и комуникациите през първите години са привлечени значителен брой чужденци и всички българи, имащи някаква степен на образование. Управляващите кръгове добре разбират, че организирането на държавата, на нейния стопански и духовен живот, по подобие на напредналите европейски страни, налага бързо изграждане на система за подготовка на образовани хора¹⁹.

Развитието на учебното дело в България от 1878г. до края на XIXв. е изследвано в годините на буржоазното управление²⁰ и в социалистическия период²¹. Но проблемът за формирането и развитието на професионалната

структура на българската интелигенция не може да бъде разгледан цялостно без да се проследи накратко развоя на образователната система. Тя е един от главните фактори за числено увеличаване на интелигенцията и за обогатяване на нейната професионална структура.

Верен показател за отношението на ръководните институции на страната към системата на образование е държавният бюджет. От него се вижда, че разходите на Министерството на просвещението бързо нарастват: 1879г. – 328 850 лв.; 1889г. – 4 472 335 лв.; 1899г. – 7 973 736 лв.²² За бързото развитие на учебното дело, наред с най-важния фактор – свободната държава, допринася и общественото отношение към него. Най-ярко това отношение се проявява в дарителството, което се формира като традиция през Възраждането. До 1911г. за народна просвета са завещани около 100 фонда: за строителство и поддръжка на университета, за училища и читалища, за стипендии на способни, но бедни ученици и студенти. В 25 фонда е завещана сумата 11 231 789 лв.; от нея до 1 януари 1911г. е образуван капитал от 17 433 821 лв., който носи годишен доход от 941 984 лв. (две трети от парите са от фонда „Евлогий Георгиев“ – 12 392 468 лв.; капитал, с годишен доход 689 912 лв.)²³.

За да не се пречи на учебния процес и главно той да се ускори, учителите и учащите се в класните, педагогическите училища и гимназиите временно се освобождават от военна повинност²⁴. През първото десетилетие след 1878г. най-голямо внимание се отделя на подготовката на млади хора за чиновници, учители и за следване във висши учебни заведения. Държавата отделя средства преди всичко за средното образование. От 2 315 000 лв., предоставени на МНП за учебната 1886/1887г. на основното образование са отделени само 460 000 лв. Основните училища и учителският персонал в тях до 1891г. се издържат изцяло от общините²⁵.

Създадената през Възраждането традиция да се подпомагат материално способните, но бедни ученици, се запазва и превръща в държавна политика. В началото на 1881г. е изработен „Правилник за стипендии при държавните средни учебни заведения в Княжеството“²⁶. От 1879 до 1882г. са отпуснати над 800 стипендии в средните училища на Княжеството, освен това се дават и еднократни помощи на други ученици. Само през 1881г. МНП изразходва за тази цел 168 000 лв.²⁷ През същия 4-годишен период в Източна Румелия са отпуснати 320 стипендии на ученици в средните училища²⁸.

Важна особеност на политиката, която се води в Княжеството и в Източна Румелия за подготовката на кадри, е грижата за интересите и културния подем на цялата нация. Учащите се в държавните средни училища са от цялата етническа територия на българите. През учебната 1881/1882г. в средните училища на Княжеството, 13 на брой, има 1910 ученици, 412 от тях са стипендианти²⁹. Подобно е положението и в средните училища на Източна Румелия, където през 1881/1882г. има 4 средни училища с 1284 ученици³⁰. След Съединението през септември 1885г. средните училища в страната са вече 17 на брой, а техните випускници, включително незавър-

шилите пълен курс, са главен източник на кадри, занимаващи се професионално с умствен труд.

Редом с общообразователните учебни заведения се създават средни училища с практическа насоченост: 1880г. по земеделие в Садово – Източна Румелия, 1883г. по земеделие в Русе, 1884г. по търговия в Свищов. Но мнозинството от завършилите тези училища стават чиновници и учители или продължават образованието си. Само единици от випускниците на земеделските и десетки от търговското училище се заемат със стопанска дейност³¹.

Едновременно с развитието на учебното дело в границите, които имат Княжеството и Източна Румелия активно подпомагат създаването на образователна система на българите, останали извън тези граници. Там учебното дело се ръководи от Българската екзархия. Изпращането на ученици в свободните части на отечеството, което се практикува широко, не може да реши въпроса за бързо и масово ограмотяване. През септември 1881г. в Солун е открита мъжка гимназия със 130 ученици, следващата година те са 180, а до края на учебната 1883/1884г. достигат 300. Открита е и девическа гимназия със 100 ученички. През 1884г. в Македония в Одринска Тракия има 347 български училища, от които 27 класни с 20 498 ученици. За нуждите на Българската екзархия, специално за подкрепа на учебното дело, за учебната 1884/1885г. Княжество България и Източна Румелия предоставят парична помощ от 451 076 златни франка³².

Таблица 1³³

Помощи от Княжеството за училищата на българите, останали извън неговите и границите на Източна Румелия (1879-1882г.)

Година	Екзархията	Солун	Охрид	Битоля	Дебър	Одрин	Тулча	Кюстенджа
1879	–	6000	6000	2000	–	6000	–	2000
1880	–	–	6000	10 000	–	–	–	–
1881	50 000	–	6000	–	–	–	–	–
1882	100 000	–	–	–	600	–	6000	–

От приложената таблица се вижда само част от помощта, оказана от Княжеството за учебното дело на българите в Македония, Одринско и Северна Добруджа. Благодарение главно на проявеното постоянство и стремеж към просвета тази част от българската нация не изостава съществено в своето развитие.

До 1885г. се очертава първият етап в развитието на българската образователна система. Условиата са приблизително еднакви в Княжеството и Източна Румелия и сравнително затруднени или невъзможни в дадените на Румъния, Сърбия и останените на Османската империя земи с българско население. Независимо от трудностите българската нация като цяло бележи успехи в развитието на учебното дело. Увеличаването на училищата и особено на учениците в средните училища създава остра нужда от подготвени учители висшисти.

По време на Съединението и избухналата поради нахлуването на Сърбия война учебният процес в средните училища се нарушава. Но в 1886/1887г. той вече е поставен при по-добри условия, тъй като страната разполага със стопанския и интелектуалния потенциал на обединените територии на Княжеството и Източна Румелия. Развитието на уголемената държава изисква кадри със специални знания, придобити чрез съответна продължителна подготовка. През първото десетилетие след 1878г., тъй като няма българско висше учебно заведение, продължаването на образованието става в чужбина³⁴. По отношение на висшето образование политиката на Княжеството и Източна Румелия е същата. Отпускат се стипендии на всички, които желаят да продължат образованието си, показали са способности и прилежност, но не разполагат с необходимите средства. През 1881г. в Княжеството е утвърден „Правилник за стипендиите в чужбина“³⁵, който през 1883г. е превърнат в Закон за осигуряване стипендии и помощи на следващите в България и в странство³⁶. В 1880/1881г. от Княжеството, само по линията на МНП, се издържат 32 стипендианти в чужбина: 17 са от Източна Румелия³⁷. От 1879 до 1882г. в Княжеството, само по линията на МНП, са дадени 73 стипендии на българи, следващи в чужбина³⁸. За същия период в Източна Румелия Дирекцията по народна просвета отпуска 98 стипендии на българи от цялата етническа територия, Русия и Влашко да следват в чужбина³⁹. Редица български студенти в чужбина, по време на следването си, се обръщат с молби за материална подкрепа както към Княжеството, така и към Източна Румелия⁴⁰. През 1880г. само в Чехия (по това време част от Австро-Унгарската империя) продължават образованието си 30 българи: 12 от Княжеството, 9 от Източна Румелия, 5 от Русия (Бесарабия), 3 от Северна Добруджа и Влашко, 1 от Македония. Стипендианти са 9 души, но МНП в София следи развитието на всичките ученици⁴¹.

От 1879 до 1909г. като стипендианти на МНП в чужбина са следвали 617 българи⁴². Но стипендии се дават и от други министерства (на правосъдието, на промишлеността и земеделието), институции (Св. Синод, Екзархията) и частни меценати; има и значителен брой студенти, издържани от родители и близки. Цялостни проучвания за броя на всички българи, следвали в чужбина през периода 1878–1900г., още няма, но само завършилите със защита на научен труд са 255 души⁴³.

На 1 октомври 1888г. е открито първото висше учебно заведение в България под името Висш педагогически курс, а от 20 декември 1894г. Висше училище. Занятията през 1888г. започват с 43 студенти. До 1890г. има само историко-филологическа специалност, същата година се открива физико-математическа, а на 24 август 1892г. и юридическа специалност⁴⁴. От 1891г., когато завършва първият випуск, до 1900г. се дипломират 704 души⁴⁵.

Висшето училище веднага се превръща в общобългарски център за висше образование, 10-12% от студентите в него са випускници на гимназиите в Солун, Белград, Одрин, Скопие, Битоля⁴⁶. Завършилите висше образование в чужбина и у нас са елита на българската национална интелигенция

и ядрото на нейните отделни професионални групи.

От края на 80-те години и през 90-те години, до края на XIX в., развитието на образователната система в Княжеството продължава с още по-бързи темпове, за да бъдат задоволени растящите потребности на страната. През учебната 1887/1888 година началните и класните училища, издържани от общините наброяват 2479, през 1890/1891 година те са 4370, а през 1900/1901 година те са вече 4678⁴⁷. Не изостава развитието на непълните и пълните средни училища, които са главният източник на образовани кадри, специални за чиновничеството и учителството.

Таблица 2⁴⁸

Средни общообразователни, специални и професионални училища в Княжеството 1887/1888 – 1897/1898 година

Година	Училища		Ученици		Учители
	общообразователни	специални	в общообразователни	в специални	общо
1887/88	90	9	8505	3002	483
1894/95	112	26	21,950	9555	1358
1896/97	138	23	22,123	13,167	1526
1897/98	137	25	23,517	13,533	1550

От посочените цифри за броя на основните училища и таблицата за средните се вижда, че в края на 80-те и началото на 90-те години е извършен своеобразен скок в системата за образование. Подемът през това десетилетие се запазва като трайна тенденция, благодарение на отделените средства и Закона за народното просвещение от 14 декември 1891г. С този закон се увеличава подкрепата на държавата за учебното дело⁴⁹. В цялостната система на образование решително преобладава общообразователното училище. Тази тенденция в образованието до голяма степен определя формирането на професионалната структура на интелигенцията, в която доминират групите, свързани с производствената сфера и хуманитаристиката.

През 90-те години продължава развитието и на учебното дело на българите в Македония и Одринска Тракия, независимо от пречките, които създават властите, гръцката, сръбската и влашка пропаганда.

Таблица 3⁵⁰

Развитие на учебното дело в Македония и Одринска Тракия през периода 1893/94 – 1898/89 година

Година	Училища		Ученици		Учители
	всичко	средни	всичко	в средни	всичко
1893/94	663	59	35,170	2023	993
1894/95	736	69	36,623	2350	1195
1896/97	843	75	46,432	3501	1396
1897/98	881	77	45,758	3530	1503
1898/99	936	82	48,009	3508	1500

Приложената таблица показва, че българите, оставени под чуждо владичество, се стремят да не изостават от свободната част на отечеството, която от своя страна им помага. Извършва се едно преливане на интелектуални сили, специално на учители от Княжеството в тези земи. Но обратният поток е по-голям, тъй като значителна част от завършващите средно и висше образование остават в Княжеството, други емигрират в него, преследвани от властите за родолюбива и революционна дейност⁵¹.

Ръководните среди на българската буржоазна държава правилно преценяват изключително важното значение на грамотността и по-високото образование на населението за по-нататъшното ускорено обществено-икономическо развитие. Използват се възможностите и средствата на страната за бързо развитие на учебното дело. Подкрепят се показалите способности и прилежност ученици да продължат образованието си в страната или чужбина. Държавната политика се подкрепя от обществото, ярка проява на общественото отношение е дарителството. Но трябва да се посочи, че разходите на държавата, направени по линията на Министерството на просветата са едва 5,2% от всичките ѝ разходи⁵². Броят на училищата нараства многократно, но от всичките 3111 сгради, използвани за учебни занятия през 1898г., добри са 1498 или 48,17% средни 336 или 10,8%, а 1277 или 40,03% са лоши⁵³, т.е. не отговарят на елементарни санитарно-хигиенни и педагогически изисквания.

Посочените факти са слабости на българската буржоазна образователна система. Но при съпоставянето на тази система с развитието на учебното дело през този период в света става ясно, че направеното е много. През 1897г. в България на 100 жители от населението се падат по 10,3 ученици. По този показател страната е на 14 място в света сред страните, публикували статистически данни. Тя изпреварва своите съседи на Балканите и държави като Италия, Португалия и др.⁵⁴.

Не изостават и българите в Османската империя. През 1900г. на 100 българи екзархисти се падат по 4,8 ученици. В Сърбия, по това време свободна държава със задължително основно образование, на 100 жители се падат по 4 ученици⁵⁵.

Подобно е положението с разходите за образованието. Българската държава по този показател е на 15 място в света (пред съседите си и пред държави като Норвегия, Италия, Испания и др.)⁵⁶. По броя на учениците, които обучава един учител, България е непосредствено след някои щати в Австралия, САЩ, Франция и Япония⁵⁷.

Изграждането и развитието на образователната система, задължителното безплатно начално образование водят до бързо повишаване на общата грамотност на българската нация. И дума не може да става за сравнение с периода преди Освобождението. От българите в брачна възраст през 1893г. вече 26,6% са грамотни, а по броя на грамотните новобранци България се нарежда непосредствено след развитите европейски страни, като изпреварва своите съседи⁵⁸. От посоченото дотук може да се направи извода, че

знакът на образователната система в следосвобожденска България е изцяло културноположителен.

Получилите по-високо образование българи бързо се издигат в служебната йерархия. От 101 българи, учили в Лайпцигския университет през периода 1879-1899г., петима стават министри, 20 преподаватели в Софийския университет, 35 гимназиални учители и чиновници в МНП, 8 директори на национални институти (Народно здраве, Народна библиотека, Археологически музей, Етнографски музей, Български държавни железници), 2 управители на най-големите банки, 2 управители на болници, 2 ръководители и притежатели на издателската къща „Хр. Г. Данов“⁵⁹. В изборите за Десетото обикновено народно събрание през 1899г. от 169 депутати 97 или 57% са със средно, а 52 или 31% с висше образование⁶⁰. Успешната реализация на образованите кадри е стимул за бързо развитие на образованието.

* * *

Увеличаването на българите със средно и висше образование, развитието на държавните институции и комуникации, модернизирването на производствената дейност са предпоставка за бързо *формиране и развитие на нова професионална структура на българската интелигенция*. През периода 1878-1900г. в българското общество няма общоприет критерий и ценз за определяне принадлежността на една професионална група или на отделната личност към интелигенцията. Всички, които работят като чиновници, учители, духовници и свободни професии се определят в документите от другите слоеве на обществото или се самоопределят за интелигенти⁶¹. Тогавашните критерии за принадлежност към интелигенцията са служебното положение, характерът на труда и образователният ценз. Служебното положение приравнява специалисти с висше и заемащи подобна длъжност с основно образование. Разграничават се четири големи професионални слоя, които съставляват българската интелигенция: *чиновници* – държавни (граждански и военни), общински и в частни предприятия; *учители* (в трите степени на обучението); *духовенството*; *свободни професии* (адвокати, лекари, журналисти, художници и др.)⁶². В тези четири слоя влизат всички професионални групи на интелигенцията.

* * *

Особен слой на българската интелигенция по това време е *чиновничеството*. То почти не съществува сред българите през Възраждането. След 1878г. се създава държавна и общинска администрация, в която има две служебни категории, чиновници и служители⁶³. Целият слой на чиновничеството се определя като интелигенция⁶⁴. Критерият е заеманата служба и образованието, предимно незавършено и завършено средно, но има и висшисти. Чиновниците не са отделна професионална група. Под това

служебно наименование работят хора с най-различни специалности: юристи, финансисти, инженери, филолози и най-вече с незавършено и завършено средно образование без определена специалност.

Чиновниците според своя работодател се разделят на няколко групи – държавни, общински и частни, освен това на граждански и военни. Граждански са чиновниците на държавна, общинска и частна служба извън армията и полицията. През разглеждания период към чиновниците по щат се числят и учителите, значителна част от лекарите, юристите, инженерите и пр., но те ще бъдат разгледани отделно в професионалните им групи, а по-надолу ще стане дума за държавните служители от гражданските (бюрократическите) и военното ведомство.

Още в началото към кандидатите за чиновническа служба има изисквания за образователен ценз и специалност, но липсата на необходимите кадри обезсилва тези изисквания. През 1880г. броят на чиновниците и служителите в Княжеството е 4295 души. С по-висок образователен ценз са около 2000 от тях⁶⁵. През 1896г. държавните чиновници и служещи вече са 20 509 на брой. От тях 7472 са чиновници, които определяме като част от интелигенцията. До поемането на службата си 52,6% са били занаятчии, 28% търговци, 5% селски стопани и т.н.⁶⁶. Само по гражданското ведомство чиновниците са 5800. По степен на образование те се разпределят така: пълно и непълно първоначално 4,38%, непълно и пълно основно 33%, непълно и пълно гимназиално 28,55%, непълно и пълно средно специално 14%, пълно и непълно висше 20%⁶⁷.

Българската държава през 1887г. е разделена на 22 окръга, 85 околии и 1832 общини. По това време 12% от окръжните управители са с пълно висше, 25% от секретарите на окръжни управления и 8% от околийските началници са с висше и завършено средно образование⁶⁸. През 1892г. е създаден института на държавните бирници. В митниците през 1887г. работят 134 чиновници – 72 с начално, 46 с основно, 12 с непълно и 4 с пълно завършено средно образование⁶⁹; в Статистическото бюро 31, а в телеграфопощенските станции 1011 чиновници и служещи⁷⁰. С изложеното дотук не се изчерпват всичките държавни служби, не е посочено общинското и частно чиновничество. Но цифрите дават ясна представа за темповете на нарастване и за промените в количествено и качествено отношение на държавното гражданско чиновничество. От общинските чиновници главно бирниците и писарите се определят като интелигенти, чиновниците в частните предприятия са все още малобройна група и не променят картината.

* * *

Към военните чиновници и служещи се причислява целият свръхсрочно служещ състав на армията и полицията. Но чиновници, които по характера на своя труд и по степента на образование представляват част от интелигенцията, са само офицерите. Професионалната група на българските офицери

започва да се формира през Възраждането извън границите на Османската империя, главно на руска служба. Тази група се събира по време на Руско-турската война 1877–1878г. в Българското опълчение, а след нея под ръководството на руски офицери изгражда българската армия. Още през 1879г. в София е открито Военно училище, а редица българи са изпратени в чужбина да завършат висше военно образование.

Западноевропейските държави не са склонни да допускат чужденци във висшите си военни учебни заведения, особено генералшабните академии. Единствено руското правителство разрешава на българите, завършили Софийското или други военни училища, да следват в Николаевската военна академия на Генералния щаб, Михайловската артилерийска академия, Николаевската инженерна академия и Военно-юридическата академия⁷¹.

Всяка от посочените академии приема по 1 български офицер годишно. Кандидатите трябва да са служили 3-4 години след завършване на училището, да имат отлична атестация и да издържат успешно приемните изпити. При няколко кандидати се приема показалият най-висок успех. Кандидати, които два пъти не са издържали приемните изпити, се лишават завинаги от право да постъпят във военна академия⁷².

Българската държава създава една добра организация за производство на офицери, която ѝ позволява подготовката на първокласни специалисти. Характерно е, че през първото десетилетие след 1878г. към военното образование се ориентират младежите, завършили Габровската, Пловдивската, Болградската гимназия, Роберт колеж, Френския и Султанския лицей в Цариград и други средни училища⁷³. Най-добрите ученици от средните училища на българите, останали под чужда власт, също се записват в Софийското военно училище⁷⁴. Те са обладани от идеята за освобождение и обединение на цялото отечество и смятат, че ще бъдат най-полезни като военни специалисти. С високото образование, което имат, тези младежи бързо усвояват специалните военни знания и стават добре подготвени офицери. Същевременно те запазват своя интерес към другите области на знанието и обществения живот, изявяват се като интелигенти с широки интереси и голяма култура.

До 1885г. близо 1/4 от завършилите V, VI и VII клас младежи в Княжеството и Източна Румелия се записват във Военното училище⁷⁵, а 1/4 от завършилите пълно средно образование в Княжеството са младите офицери. В края на първото десетилетие – 1888г., българската национална интелигенция е около 15 000 души, а професионалната група на офицерите – 1500 или 10% от нея⁷⁶. През 1887г. в българската армия има 993 офицери, а във Военното училище 418 юнкери и възпитаници⁷⁷. Не разполагат с точни данни за ръководството на полицейския апарат относно неговия образователен ценз. Но в документите се подчертава, че интелигенцията страни от служба в полицията и предпочита съдебното ведомство, просвещението, финансите, дипломатията⁷⁸.

През 1896г. към Военното министерство има 4309 чиновници и служещи като офицерите са 1671 на брой⁷⁹. Това е резултат от милитаризацията, която се засилва в държавната политика през 90-те години. От 1879 до 1899г. общата сума на държавните разходи е 1544млн. лева, 444,82 млн. или 28,8% от тях са военни разходи, а едва 5,2%, както вече бе посочено през същия период, са разходите за образованието⁸⁰.

Чиновниците – граждански и военни – се струпват преди всичко в големите градове и на първо място в столицата. През 1879г. София има 12 000 жители, а през 1900г. те са вече 67 789⁸¹. През 1881г., според Константин Иречек, обществото в българската столица се състои предимно от държавни чиновници, като повече от половината са по-млади от 30 години. Според друг съвременник, ако столицата се премести в друг град, то населението ѝ за един месец ще намалее на половина⁸².

Формирането на чиновническия слой започва непосредствено след прекратяването на военните действия в условията на разстроен стопански живот, западащи занаяти и търговия, свързани с Османската империя. Най-напред чиновниците получават заплата от временното руско управление, по руски щатни таблици. Това им осигурява постоянно и високо за българските условия възнаграждение⁸³. Липсата на подготвени кадри улеснява достъпа до служба на всеки що-годе грамотен българин. Мнозинството от възрожденската интелигенция се устремява към заемане на служби⁸⁴. От завършилите Априловската гимназия в Габрово през периода 1871–1876г., след Освобождението 14 души стават военни (10 генерали и 4 полковници), 10 – висши държавни чиновници, съдии и адвокати, 10 – книжовници и преподаватели (3 членове на БАН), 8 – финансови чиновници и техници и пр.⁸⁵

Учебното дело в страната, с неговия предимно общообразователен характер, също е фактор, който предизвиква службогонство. През целия изследван период стремежът към чиновнически служби е трайна тенденция при младите интелигенти, получили образование у нас и в чужбина. Това явление се превръща в задържащ фактор за правилното развитие на стопанския и духовния живот в страната⁸⁶. Най-красноречиво са показани службашките ламтежи както на полуграмотни, така и на образовани българи, които изобщо не се съобразяват със своята специализация и възможности, от писателя Иван Вазов в комедията „службогонци“⁸⁷. Друг фактор е партизанщината, която се проявява в българския общественно-политически живот веднага след 1878г. Тя също улеснява заемането на служба, без да се взема под внимание способностите и ценза на кандидата. Това явление същевременно създава постоянна несигурност за стабилитета на чиновниците и ги деморализира. Фактор е и бавното модернизиране на производствените дейности, малките потребности от научно-приложна и инженерно-техническа дейност.

Най-многочислената професионална група в българската интелигенция, приемана за отделен слой, са *учителите*. Тя се оформя през Възраждането и е професия на повечето от най-изявените български интелектуалци в тази епоха⁸⁸. След 1878г. значителна част от възрожденските учители заемат различни чиновнически служби. Най-многобройната част от професията, началните учители, до 1891г. се наема от общините, които ѝ определят ниски заплати и не ги изплащат навреме. Едва със Закона от 1891г. се определя размера на заплатата на началните учители и държавата трябва да поеме изплащането на 2/3 от нея. През 1898г. делът на държавата е намален на 1/2, а цялостното изплащане започва едва през 1905г.⁸⁹. При конкуренцията с чиновническите служби през 1878/1888г. сериозно се влошава качеството на учителския персонал. Законът за обществените и частните училища от 1885г. не изисква строго определен ценз, за учители се допускат и лица с третокласно, дори с начално образование. Заварените учители с 5-годишен стаж се признават за редовни. Начални учители стават и завършилите духовни, земеделски, търговски и занаятчийски училища.

През учебната 1878/1847г. в Княжеството има 1379 учители, които са крайно недостатъчни за създаващата се образователна система със задължително безплатно основно образование. До 1883г. са открити 39 временни педагогически курсове. През тях минават около 3500 слушатели. В Шумен и Враца са открити педагогически училища с едногодишен курс. До 1885г. в тях завършват 407 учители. През същия период в Източна Румелия са открити 40 временни курса с 2925 слушатели, а през 1883/1884г. – педагогическо училище в Казанлък с тригодишен курс на обучение⁹⁰. Значителна част от завършващите гимназия се ориентират към учителската професия. Броят на началните учители започва бързо да нараства: през 1887/1888г. те са 3292, а през 1900/1901г. – 7761⁹¹. Едновременно с това се подобрява, но значително по-бавно техният ценз. През 1887/1888г. само 3,09% имат завършено пълно педагогическо образование, а 7,05% пълно средно, останалите са с непълно средно и основно⁹². След 1891г. вече се изисква педагогическо или средно образование. От 1897г., за да се подготвя по-добре учителския персонал, педагогическите училища стават с четиригодишен курс.

Втората степен училища са „класните“. През 1887/1888г. в тях преподават 304, а през 1895/1896г. – 736 учители. Образователният ценз при тази група учители е по-висок:

Таблица 4⁹³

Процент на завършилите съответна степен образование

Година	Висше	Непълно висше	Средно	Непълно средно
1887/88	7,56%	3,61%	61,84%	25,00%
1895/96	7,18%	5,51%	66,11%	21,22%

Следват учителите в пълните средни училища. Това са на първо място гимназиите, които до 1888г. са висши училища в страната, а също и педагогическите, семинариите, земеделските, занаятчийските, търговското, военното и рисувателното училище. Тук учителите са с най-висок ценз. През 1887/1888г. в гимназиите и педагогическите училища преподават 200, а през 1895/1896г. вече 627 учители.

Таблица 5^а

Процент на завършилите съответна степен образование

Година	Висше	Непълно висше	Средно	Непълно средно
1887/88	27,57%	13,08%	36,45%	16,35%
1895/96	46,09%	10,52%	34,76%	8,63

Увеличава се и укрепва професионалната група на българските учители в Македония и Одринско. През учебната 1899/1900г. те са 1481, от които 5,5% с основно, 54% с непълно средно, 26% с пълно средно, 2,4% с непълно висше, 3,8% с пълно висше. За 116 учители няма данни за степента на образование⁹⁵.

За период от 22 години професионалната група на учителите се увеличава 7 пъти, от 1400 през 1878г. на повече от 9000 през 1900г. Във формирането на групата се очертават два етапа: 1878-1885г. и от 1886г. до края на разглеждания тук период. През целия период има тенденция към увеличаване броя на учителите и подобряване на подготовката им. Но липсата на достатъчно кандидати за професията и ориентирането на част от подготвените учители към по-добро заплатените чиновнически служби, особено през първия етап, сериозно задържа темповете на качествено подобряване. Въпреки това през първото десетилетие е направена сериозна крачка напред, особено в количественото увеличаване на учителите. На базата на постигнатото през втория етап е направена нова, още по-решителна крачка както в увеличаването, така и в подобряването на общообразователната и специалната подготовка на учителите.

Професионалната група на учителите е най-важната предпоставка за по-бързото формиране на цялостната интелигенция. Тя е гръбнакът на българската национална интелигенция през този период. Началният учител, заедно със свещеника, секретар-бирника и общинския писар съставляват селската интелигенция. Прогимназиалният учител, лекарят или фелдшерът, бирникът, свещениците, адвокатите с помощниците и прошенопописците образуват интелигенцията в малкия град. Като учители в средните училища през този период работят повечето от завършилите висше образование в чужбина и у нас. Учителите с университетско образование са неделима част от висшата интелигенция. Извън столицата, в големите градове, заедно с лекарите, юристите, архитектите и пр. те образуват интелектуалния елит. Но и в столицата, където се установяват повечето от българите, защитили научни трудове в чужбина, преподавателите в СУ и

членовете на Българското книжовно дружество, гимназиалните учители са безспорна част от елита на българската национална интелигенция.

* * *

Друг слой на българската интелигенция е *духовенството*. Тук ще бъде разгледано само положението на православното духовенство, което обслужва българската православна църква. През Възраждането духовенството е основна професионална група на българската интелигенция, която привлича в своите редове значителна част от националния интелектуален елит⁹⁶.

Таблица 6⁹⁷

Вътрешногрупова структура и брой на православното духовенство

Година	Митрополити	Архимандрити	Икономи	Дякони	Свещеници	Свободни енории
1888	11	24	28	20	1951	–
1890	11	9	–	21	1936	235
1897	11	18	–	19	1902	251

През 1870г. Екзархията е първата общонационална институция на българите. След 1878г. Екзархът остава в Цариград и тази институция символизира националното единство на българите в етническите им граници. След Освобождението тази професионална група на интелигенцията не само че не се развива, но до голяма степен загубва своя социален престиж. До 1878г. е било практика значителна част от учителите да се ръкополагат за свещеници. От 1951 души свещеници, работещи през 1888г., преди ръкополагането им, учители са били 1012, но след войната този източник започва да намалява. Младите хора се стремят към светско образование и служба. Особено тежко се отразява на ръста на професията лошото материално положение, в което изпадат свещениците след Освобождението⁹⁸. Трите богословски училища, които до 1894г. са под ведомството на МНП, а след това на Св. Синод, от 1887 до 1907 г. имат 1082 випускници, но само 200 от тях стават свещеници⁹⁹. Висше богословско образование се придобива в чужбина, главно в Русия. За тази цел Министерството на външните работи и изповеданията всяка година отпуска по една стипендия. В пределите на Османската империя Екзархията има 7 митрополити, 1 епископ, 11 архимандрити, 11 йеромонаси, 1310 свещеници и 14 дякони¹⁰⁰. Към 1900г. православното духовенство, в рамките на Екзархията, наброява около 4000 души, от които 3200 свещеници. Проблемът с образователното ниво на свещениците, налага преразглеждане на тяхната груповата принадлежност към интелигенцията, формираща се след 1878г. Макар че много от тях преди ръкополагането им в духовен сан да са били учители, включването в социалната група на интелигенцията е безспорно само за висшето духовенство и семинаристите.

От изложеното дотук става ясно, че свещеническата служба не е желана както останалите професии на умствения труд. Църквата успява да задържи едва 15-20% от завършилите семинария. Една от причините е тежкото материално положение, в което изпадат свещениците след Освобождението. Отменя се заплащането им в натура, а до 1890г. не е решен въпросът за паричното заплащане. През 90-те години те вече получават редовни заплати, но значително по-ниски от тези на останалите интелегентски групи. Привлекателността на по-свободния светски живот и възможността за лесно заемане на различни граждански служби с образованието, придобито в семинарията, също спъват тази професия. При бързия напредък на грамотността и светското образование след 1878г. духовенството изостава. Неговите слабограмотни и малокултурни свещеници не могат да въздействат на общественото мнение, да привличат младежта с ерудиция и нравствен пример. По-голям авторитет имат свещениците сред българското население в Македония и Одринска Тракия, а Екзархията е символ на националното единство.

При свободната буржоазна държава и самостоятелната църква българското православно духовенство губи своите позиции на авторитетен обществен фактор, а българският народ, в мнозинството си, не вижда в църквата институт, който може да го ръководи и напътства. Една значителна част от духовенството, специално при свещениците, формално се числи към интелигенцията.

* * *

Четвъртият слой на българската интелигенция са *свободните професии*. Той включва специалисти, които по това време в напредналите страни работят в значителна степен на частна практика: медици, юристи, архитекти, инженери, писатели, художници, артисти и пр. В Княжеството обаче мнозинството от упражняващите тези професии работи като държавни чиновници, тъй като службата носи по-сигурни доходи.

* * *

Професионалната група на *медицинските специалисти* започва да се формира през Възраждането и отделни нейни представители постигат успехи още през средата на XIXв.¹⁰¹. Но същинското ѝ развитие и бързо числено увеличаване започва след 1878г. Голям процент от българите, следващи в чужбина, изучават хуманна и ветеринарна медицина, фармация. Най-много стипендии по линия на МНП са отпуснати за подготовка на лекари¹⁰². Държавата започва изграждането на модерна система за здравеопазване още пред 1879г. Отначало има 24 държавни болници, но през 1892г. те са вече 54 на брой: 7 първокласни, 15 второкласни и 32 третокласни, освен това 2 института и 3 карантинни отделения¹⁰³. Дипломираните специалисти

с висше образование по хуманна и ветеринарна медицина през 1891г. са 280, а в 1900г. достигат 500 души¹⁰⁴.

Едновременно с медиците висшисти се подготвят и специалисти със средно образование. Още през периода на временното руско управление до 1879г. са открити 4 военно-фелдшерски училища със 7-месечен срок на обучение: в София, Търново и Пловдив по хуманна медицина, а в Татар Пазарджик за фелдшери-ветеринари. В София е открито гражданско медицинско училище с 3-годишен курс¹⁰⁵. През 1881г. в София и Варна са открити военно-фелдшерски училища, които подготвят кадри и за гражданските болници. До 1900г. в страната са подготвени около 500 фелдшери по хуманна медицина¹⁰⁶. През 1880г. към военното училище в София е открито Акушерско училище с 3-годишен курс на обучение, а в 1900г. Училище за медицински сестри¹⁰⁷. Средният медицински персонал към 1900г. достига около 100 души. Така професионалната група на медиците с висше и средно образование от няколко десетки през 1878г. достига 1500 в края на периода и се превръща в значителен отряд на българската интелигенция. Висшето медицинско образование има висок социален престиж. Лекарите са висша интелигенция. При съставянето на Държавния съвет (31 декември 1881 – 9 ноември 1883г.) е публикуван списък на лицата, които по образование и длъжност могат да бъдат избрани. Сред тях има 14 лекари и е посочено, че всички „Доктори на медицината, завършили Университет, имат право“¹⁰⁸.

Постигнатото от буржоазна България за две десетилетия при изграждането на системата за здравеопазване не е никак малко. То е недостатъчно обаче да задоволи нуждите на цялото население. Медицинските специалисти се струпват главно в градовете. Причините за недостатъчния брой на лекарите са главно две. Следването в чужбина за тях е най-продължително и най-скъпо в сравнение с другите специалности. Второ, неподготвеността като култура, а и бедността на мнозинството от населението, което не търси и не е в състояние да заплаща лекарска помощ. Мнозинството от лекарите се устройва на държавна и общинска служба. На частна практика разчитат няколко десетки лекари в столицата и в големите градове. Въпреки тези трудности темповете, с които се формира и развива лекарската професия са едни от най-високите за висшата интелигенция.

* * *

Една от най-бързо увеличаващите се професионални групи в слоя свободни професии са *юристите*. Тази професия има представители още през Възраждането, но като професионална група се формира след 1878г. при изграждането на системата за правораздаване и държавната администрация. Чиновниците в съдийския апарат получават високи заплати, а службата е предпоставка за добра политическа кариера. Частната адвокатска практика също осигурява бърза политическа кариера¹⁰⁹.

Интересът към придобиване на юридическо образование е голям. Следването е по-евтино, в сравнение с медицината или инженерството и курсът

по-кратък. Точният брой на следвалите право в чужбина не е проучен, но те са една от най-големите групи. От 1878 до 1900г. 255 от българите, следвали в чужбина, защитават дисертации, значителна част от тях са по право и държавно устройство¹¹⁰. От МНП са отпуснати 26 стипендии за следващи право в чужбина¹¹¹. Има стипендианти на други ведомства и студенти на частна издръжка. Но следващите в чужбина не могат да задоволят потребностите на страната. През разглеждания период в системата на правораздаването работят много хора без специално, даже без високо общо образование. През 1887г. в държавния апарат за правораздаване има 342 чиновници: съдии, прокурори, съдебни следователи и мирови съдии. От тях само 67 или 19% имат нужното юридическо образование¹¹². Подобно е положението, дори по-лошо, и сред адвокатите. До 1888г. адвокат може да бъде всеки пълнолетен български поданик, който знае официалния език. На 16 декември 1888г. е приет Закон за адвокатите, според който лица със средно или третокласно образование, практикували 3 години, след като положат изпит добиват правоспособност. Без изпит се назначават завършилите право, бивши министри и лица с 4-годишна адвокатска или съдийска практика. Лица с 2 години стаж се назначават за адвокатски помощници¹¹³. До 1900г. вече 150 души са били министри¹¹⁴ и това е „резерв“ за адвокатурата. Този закон е в сила до края на 1898г. Реформа в съдоустройството е направена със Закона от 12 януари 1899г., но до 1910г. бившите министри могат да упражняват адвокатска практика. До 1890г. от 280 правоспособни адвокати само 32 или 11% са завършили право¹¹⁵.

Откриването на Юридически факултет в СУ води до увеличаване на съдиите и адвокатите с необходимия ценз. От първия му випуск през 1895г. до 1900г. в Юридическия факултет се дипломират 161 прависти. По броя на записани студенти Юридическият факултет почти се изравнява с другите два по-стари факултета¹¹⁶. През 1896/1897г. се повишават критериите за приемане в СУ и специално в Юридическия факултет. За завършено пълно средно образование се смята само гимназиалното. Завършилите педагогически, земеделски, търговски, богословски и др. средни училища вече не могат да кандидатстват на общо основание за всички специалности. Факултетният съвет на Юридическия факултет отказва да приема кандидат с 4-годишен стаж като съдия, тъй като няма завършено пълно средно образование¹¹⁷. Завършилите педагогически и богословски училища вече могат да запишат само педагогика и философия. Това положение води до наплив в Историко-филологическия факултет и Академичния съвет настоява пред МНП да го премахне¹¹⁸. Към 1900г. като държавни магистрати и адвокати работят около 1200 души, но дипломирани специалисти са едва 30% от тях¹¹⁹.

Професионалната група на юристите е единна и цялата принадлежи към висшата интелигенция. Нейната социална значимост в обществения живот е много по-голяма от количеството ѝ. В Десетото обикновено народно събрание избрано през 1899г. от 169 депутати 63 или 37, 28% са адвокати, адвокатски помощници и прошенопописци¹²⁰. Чрез практическата дейност на юристите буржоазната държава и управляващите политически партии

внушават на обществото, че съществуващото законодателство и правораздаване е справедливо. Увеличаването на тази професионална група е показател за темповете, с които се изгражда държавната администрация на буржоазна България по европейски модел. Разбира се, всички прависти не са апологети на капиталистическото общество. Юристи по образование са мнозинството от изявените пропагандатори на социалистическите идеи и създатели на БРСДП: Никола Габровски, Христо Кабакчиев, Васил Коляров, Тодор Петров и др.

* * *

Към свободните професии се причисляват професионалните групи на *литераторите* (журналисти, писатели, редактори, критици), *художниците*, *артистите* и *музикантите*, които се определят и като обща професионална група – „художествена интелигенция“. Всички тези професии започват да се формират през Възраждането, като много дейци продължават да работят след 1878г.

Професионалните групи на художествената интелигенция се разделят между чиновничеството, ако са на служба, и свободните професии, ако са на частна практика. С понятията „художник“ и „артист“ се назовават всички, които се занимават с художествено творчество, а Рисувателното училище се посочва като „Артистично учебно заведение“¹²¹. Най-значителна е професионалната група на занимаващите се с литературна дейност – журналисти, писатели, издатели, редактори, критици. Те се групират около вестниците, списанията и издателствата, а работят главно като чиновници и учители. В книжовната дейност се изявяват като енциклопедисти: „Политик, журналист и писател тука е едно лице – пише К. Иречек, и който работи с перо, същевременно го упражнява в различни области и пише за своите съотечественици драми, повести, исторически, статистически и икономически статии, учебници и уводни членове, наред едно с друго, във от преводите“¹²². Той посочва поддръжката на държавата и ентусиазма на обществените организации за развитието на книжовността; бързото развитие на поезията и белетристиката, началото на професионалното театрално изкуство, журналистиката, живописът, музикалността, като подчертава напредъка на художествената литература¹²³.

Различните периодични издания, които започват да излизат в България, водят до увеличаване на журналистите-редактори, сътрудници, кореспонденти, репортьори. През първите години няма българи професионални журналисти. Но всички образовани българи се занимават с журналистика. Няма ценз и критерий за упражняване на тази дейност. Наред с най-високообразованите като журналисти се подвизават и много полуграмотни хора с ниска култура. През 1900г. излизат 18 вестника и 10 списания¹²⁴, като тук не се отбелязват съвсем краткотрайните издания и местни листове. Издаването на тази периодика привлича много хора и това увеличава групата на журналистите.

След 1878г. продължават да се изявяват възрожденските книжовници Петко Р. Славейков, Васил Друмев, Михалаки Георгиев, Цани Гинчев, Никола Михайловски и др. Разгръщат своя талант Иван Вазов, Константин Величков, Захари Стоянов, Стоян Михайловски и започват да творят младите писатели Антон Страшимиров, Тодор Влайков, Г. П. Стаматов, Пенчо Славейков, Алеко Константинов, Кирил Христов и др.¹²⁵ Развива се литературната теория и критика с произведенията на д-р Кръстьо Кръстев, Димитър Благоев, Иван Шишманов, Владимир Василев, Симеон Радев.

През 1883г. в Пловдив е създадена първата професионална театрална труппа. В 1888г. тя се премества в София и дава представления под името Български театър „Основа“. През 1896 г. МНП взема трупата под своето ведомство, а Народното събрание задължава Софийската община да събира фонд за построяване сграда на Народния театър¹²⁶. Започва развитие на театралното изкуство и в по-големите градове на страната. През 1896 г. са дадени 4 стипендии за следване в чужбина на драматично изкуство. Стипендианти са едни от най-известните по-късно артисти като Адриана Будевска, Кръстьо Сарафов, Гено Киров, които специализират в Русия¹²⁷.

Опити за преодоляване на художествено-образната традиция и положението на художника като занаятчия, наследяващ умения и канони най-често по семейна линия, започват през последното десетилетие преди 1878 г. Първите българи, завършили специално образование в чужбина, са Николай Павлович, Станислав Доспевски и Христо Цокев; макар без академично образование до тях се нарежда и Георги Данчов¹²⁸. След 1878 г. постепенно се създават условия за популяризиране на академичната живопис. МНП отпуска 21 стипендии за живопис, скулптура, рисуване и изящни изкуства¹²⁹. С откриването на Държавното рисувателно училище през 1896 г. и първите художествени изложби организирани от Дружеството за подпомагане на изкуството в България се дава силен тласък за формиране на професионалната група на художниците. През 1900г. повече от 20 души се изявяват като професионални художници, но те не са на частна практика, а повечето са преподаватели в Рисувателното училище¹³⁰.

През по-големи трудности преминава формирането на професионалната група от специалисти с образование по музикално изкуство. При изграждането на образователната система наред с рисуването се преподава и пеене, а това изисква подготвени хора. Военните духови оркестри и концертите, давани от чужденци, подтикват развитието на музикално изкуство, различно от традиционния фолклор. Първият български симфоничен оркестър се появява през 1893г.¹³¹ Началото на академично музикално творчество поставя първият български композитор Емануил Манолов¹³².

При художествената интелигенция има някои особености, различаващи я от останалите групи. В нея специален образователен ценз не е задължителен, както при останалите или ако е налице, това не гарантира упражняване на професията и постигане на творчески постижения. Има писатели с най-различно специално или ниско общо образование. Творци без специално

образование се изиявяват в музиката и в живописистта. Заниманията с художествено творчество често пъти не са основна професия. През изследвания период представителите на художествената интелигенция са предимно чиновници или учители. Всичко това много затруднява посочването на точни данни за техния брой. През 1900 г. при общото преброяване на населението в графата „свободни професии“ е посочена цифрата 3991 човека, но без подробности¹³³. Социалната значимост на тези професионални групи е безспорна, а само техни представители имат постижения, които ги приближават до общопризнати образи на европейската култура, специално в белетристичната литература.

* * *

Към слоя свободни професии формално се числят и значителен брой *архитекти, инженери, икономисти, финансисти, статистици* и пр. От МНП са отпуснати 70 стипендии за инженерство (втора по големина група след медиците), 30 за естествени науки, 24 за архитектура, 16 за индустрия и технология, 15 за математика, 4 за финанси и т.н.¹³⁴. Освен стипендиантите значителна част от следващите в чужбина българи изучават тези специалности. Във физико-математическия факултет на Висшето училище в София до 1900 г. се дипломират 197 души¹³⁵.

Ниската степен на икономическото развитие на страната не предлага на тези специалисти условия за частна практика. Като държавни чиновници в отделите „Пътища“ и „Благоустройство“ през 1887г. работят 27 инженери и 3 архитекти¹³⁶. В българското Инженерно-архитектурно дружество през 1898г. членуват 95 души, до 1899г. те стават 102, от тях само 19 са на частна практика¹³⁷. В тази сфера се подготвят и средни специалисти. Вече стана дума за специалните училища, а редица българи завършват средно специално образование в чужбина. Випускниците на тези училища също се реализират главно като чиновници¹³⁸.

Специалистите по икономика, финанси, математика и пр. също стават чиновници – държавни, общински и в частни предприятия. Тези професионални групи допълнят професионалната структура на интелигенцията, която се формира по модела на развитите европейски страни. Според тогавашните критерии за групов и личностна принадлежност към интелигенцията през 1885г. в Княжество България тя наброява около 8 хиляди, а за етническата територия 15 хиляди души, като процента на висшистите е малък, все още са малко и хората с пълно средно образование. Към 1900г. интелигенцията само в Княжество България наброява към 25 000, а в етническите граници над 30 000 души. Сериозни успехи има в увеличаване процента на завършилите средно образование и се очертават групи от висшисти във всички професии на умствения труд.

През периода от 1878 до 1900г. българската интелигенция бързо се увеличава, а професионалната ѝ структура се обогатява и укрепва. В процеса на формиране на интелигенция се очертават два етапа: първият от 1878 до 1885г., а вторият от 1886 до 1900г. През първия етап територията, в която се подготвя интелигенцията, е разделена политически на три основни района – Княжество България, Източна Румелия, Македония и Одринска Тракия¹³⁹. Като район, в който се подготвя българска интелигенция през този период, трябва да се посочи и Бесарабия, специално Болградската гимназия¹⁴⁰.

Обособяват се два центъра на българска просвета и култура – Княжество България и Източна Румелия. Условието за развитие на образованието са трудни, липсват подготвени специалисти и база за учебното дело. В трите основни района се подготвят кадри само със средно общо и специално, главно педагогическо образование.

През втория етап условията стават много по-благоприятни. След Съединението през 1885г. районите остават два – Княжество България и земите в Османската империя, с един център – Княжеството. Постигнати са сериозни успехи в средното и уверено се слага началото на българското висше образование.

Поради бавното развитие на стопанско-производствената структура и на научно-изследователските учреждения в страната, интелигентите завършили природо-математически специалности се занимават главно с учителска (преподавателска) и административно-управленческа дейност. Те не са малко на брой, но имат слабо влияние като обществен фактор¹⁴¹.

Формиралата се професионална структура на българската интелигенция от 1878 до 1900г. е резултат от възстановяването и развитието на българската държава; от свободното развитие на националната култура, на икономиката; от разрастването на големите градове и специално на столицата; от насоките на държавната политика в областта на образованието; от надеждата, която широките слоеве на населението възлагат на образованието – своето и на децата си.

От периода на османското владичество сред значителна част от българите е наследено пренебрежително отношение към трудовата дейност, свързана с производството. Тази нагласа се пренася към професиите, свързани с индустрията, занаятите и селското стопанство. Тя, наред с темповете на развитие, също задържа увеличаването на групите на интелигенцията, свързани със стопанско-производствения труд. На образованието се гледа повече като цел за придобиване на ценз и служба, а не като средство за усвояване на знания и умения за трудова дейност. Темповете на стопанско-икономическото преустройство и развитие на страната не осигуряват голям избор на високообразованите българи и те се стремят главно към чиновническите служби.

Независимо от слабостите, постигнатото при формирането и развитието на българската интелигенция през 1878–1900г. е безспорен успех за българската държава. Съседните балкански държави до 1878г. вече имат половинвековно свободно съществуване на национална култура и интелигенция. За 20 години България по количествени показатели ги настига, а в някои сфери на културата и на професионалните групи на интелигенцията ги изпреварва.

Б Е Л Е Ж К И

¹Маркс, К. Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 3. С., 1957; Т. 22. С., 1967, с. 432

²Пак там, т. 20. С., 1966, с. 293.

³Ленин, В. И. Събрани съчинения. Т. 8. Второ издание в петдесет и пет тома. С., 1979-1983, с. 299.

⁴Ленин, В. И. Съч., т. 4, с.200; т.9, с.130 и др.

⁵Пак там, т.4, с.200.

⁶Пак там, с.229.

⁷Пак там, т.7, с.329.

⁸Пак там, т.4, с.258.

⁹Шчеиански, Я. Социология и общество. С., 1970, с.24, 68-82.

¹⁰Димитров, К. Българската интелигенция при капитализма. С., 1974; Иванов, В. Социалната структура. Интелигенцията. С., 1981, 20-28; Радкова, Р. Българската интелигенция през Възраждането (XVIII - първата половина на XIX в.). С., 1986, с. 7, 17, 377; Генчев, Н. Интелигентът. – Социологически преглед, №2, 1985, 46-65 и №3, 46-73; Луджев, Д. Българската интелигенция през 40-те години на XXв. – Год. СУ. Ист. фак., Катедра по история и теория на културата, 79, 1985, 114-164 и др.

¹¹Димитров, К. Цит. съч., 50-51, 60-65.

¹²Йоцов, Я. Към характеристиката на „народняшкото“ управление (1894-1899). – Ист. фак., 1951/52, № 2, с. 129; Радева, М. Културната политика на българската буржоазна държава 1885-1908 г. С., 1982, 46-47, 54, 85-87; Николова, В. Народниолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България 1894-1903г. – В: Проблеми на политическата история на България 1878-1944. - ИИИ, 24, 1979, 95-128; Николова, В. Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов (1894-1899). С., 1986, 150-192; Стателова, Е. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, политика, култура. С., 1983, 158-159, 265-277; История на медицината в България. С., 1980, 123 и 155 и мн. др.

¹³Бирман, М. Формиране и развитие на българския пролетариат 1878/1923- С., 1983, 26-39.

¹⁴Балевски, Д. Основни програмни и методологически проблеми на преброяванията на населението на България (1900-1975). – Статистика, 1979, № 6, с. 13; Образователната структура и икономическа активност на населението на България (1900-1975). – Статистика, 1979, № 2, с.23 и др.

¹⁵Общи резултати от преброяването на населението в Княжество България на 1 януари 1888г. С., 1890, 62-64; Общи резултати от преброяването на населението на 31 декември 1905г. С., 1912, № 2, Населението по професии, с.6, 56; Статистически сведения за епархиите, енорийите, църквите, манастирите и духовенството през 1890-1897г., както и за браковете и за бракоразводите от 1884 до 1896г. в Княжество България от канцеларията на Св. Синод. С., 1898, 2-5; Доклад до княз Фердинанд I от Министерския съвет. С., 1907 (нататък Доклад до княза); Попов, К. Стопанска България през 1911г. С., 1916, с. 31, 41, 363; Обрешков, Т. Работещото население в България. – Архив за стопанска и социална политика, 1925, № 5, 509-531 и др.

¹⁶Пак там.

¹⁷Радкова, Р. Цит. съч., 377-385; Генчев, Н. Интелигентът. – СПр., № 2, 59-60; Сборен портрет на възрожденския интелигент. – В: Съвременни изследвания върху интелигенцията: история, теория и методология, 2-7 юни 1986, Трявна (Под печат).

¹⁸Икономиката на България. Т.1. Икономиката на България до социалистическата революция, С., 1969, 295-296, 360; Мичев, Д. Развитието на капитализма в България (1885-1894) и

икономическа политика на Стамболовия режим. – Във: Вътрешната политика на България през капитализма 1878-1944г., С., 1980, 9-23 и др.

¹⁹АБАН, ф. 3к, а.е. 7, л. 3-5; а.е. 55, л. 3-6; а.е. 169; а.е. 176, л. 2-4, 6-7.

²⁰Ванков, Н. История на учебното дело в България. С., 1930, 80-105; Из архивата на Министерството на народното просвещение 1878/79–1884/85. С., 1905; Максимов, Х. Училищен алманах, 1, С., 1900; Алексиев, Н. Нашата училищна политика. С., 1912; Йорданов, В. Развитие на нашето просветно дело от Освобождението до войните (1878-1913). – В: Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. II, С., 1925; Цонков, Д. Развитие на основното образование в България от 1878 до 1928 година. – В: Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. VII. С., 1928; Арнаудов, М. История на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (през първото му полустолетие 1888-1933). С., 1939 и др.

²¹История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 2. С., 1982, 11-151; Атанасов, Ж. История на българското образование. С., 1974, 185-240; Чакъров, Н., Ж. Атанасов. История на българското образование. С., 1975, 56-72; Негенцов, Х., И. Ванев. Образование в Източна Румелия. С., 1959; Божинев, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913, С., 1982; Стателова, Е. Културен живот в Източна Румелия (1879-1885). – Изв. на института по история, 29, 1986, 5-25; Манасфова, Р. Културното развитие на България при временното руско управление (1877-1879). – Изв. на института по история, 29, 1986, 104-121 и др.

²²Архив на Министерството на народното просвещение, II, № 1, С., 1910, с. 558 (нататък Архив на МНП).

²³Йорданов, В. Дарители по народната просвета, 1, С., 1911, с. 6, 256.

²⁴АБАН, ф. 3к, а.е. 55, л. 3-6; а.е. 176, л. 2-7; Областен сборник за законите в Източна Румелия, Пловдив, 1880-1883, 1-2; Статистика за редовния военен набор през 1900 година, 1-2; 174-177; През 1897г. – 1292 наборници; 1898г. – 883; 1899г. – 1288; 1900г. – 1522.

²⁵Йорданов, В. Материали за изучаване на учебното дело в България. 2. Развитие на нашето просветно дело от освобождението до войните (1878-1913). С., 1925, 19-21, 25-27, 67; Ванков, Н. Развой на учебното дело и училищното законодателство в България. Търново-Кюстендил, 1906, 284-286 и др.

²⁶Държавен вестник, № 8, 14 февр. 1881.

²⁷АБАН, ф. 3к, а.е. 1130; л. 1-26, 36-49.

²⁸Областен сборник от законите в Източна Румелия, Пловдив, 1880, вып. 1, с. 36; II, вып. 1, 37-39.

²⁹АБАН, ф. 3к, а.е. 1131, л. 2 От стипендиантите 246 са местни, 82 от Македония, 47 от Източна Румелия, 15 от Западните покрайнини, 17 от Одринска Тракия, 3 от Добруджа. На 16 пансионери в богословското училище до гр. Лясковец не са посочени данни за родното място.

³⁰Стателова, Е. Цит. съч., 265-269.

³¹Доклад до княза, с. 410, 420.

³²Жандиларов, Г. Българските гимназии и основни училища в Солун. С., 1930, 80-108, 157-163 и др.; Кирил Патриарх. Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878г.). Т. 1. С., 1969, № 1, 156-159 и Т. 1. С., 1970, № 2, 21-22, 30-56-57; АБАН, ф. 3к, а.е. 1130, л. 18, 44, 48-49; Божинев, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878-1913. С., 1982, 39-45; Пламъкът на Солунският светилник. С., 1970, 63-93 и др.

³³АБАН, ф. 3к, а.е. 1130, л. 18, 44, 48-49 Помощта е в златни франкове.

³⁴Todorova, C. Migrationen bulgarischer Studenten an europäische Universitäten seit der Befreiung Bulgariens von den Türken bis zum ersten Weltkrieg. – In: Wegenetz europäischen Geistes, II, 1987, 67-82.

³⁵Държавен вестник, № 6, 7, февр. 1881.

³⁶Пак там, № 94, септ. 1883.

³⁷Ванков, Н. Из архива на Министерството на народното просвещение 1878/79-1884/85 г., С., 1905, с. 405.

³⁸Пак там, с. 404, 405.

³⁹Пак там, с. 421, 433, 454; Областен сборник от закони..., I, 1880, вып. 1, с. 36; 2, 1881, вып. 1, с. 63.

⁴⁰АБАН, ф. 3к, а.е. 119; Благоев, Д. Сборник документи 1879-1924. С., 1956, 22-24.

⁴¹АБАН, ф. 3к, а.е. 58, л. 5-8.

⁴²Архив на МНП, II, № 1, 476-502.

⁴³Л а з а р о в, М. Й. Д а н ч е в а. Дисертации, защитени в чужбина от българи 1878-1969. С., 1975, 312-330.

⁴⁴Архив на МНП, II, № 1, 29-31.

⁴⁵Алманах на завършилите висше образование в СУ „Кл. Охридски“ 1888-1974. С., 1975, 9-29.

⁴⁶Я н к о в с к и, Б. Студентите от Македония и Одринска Тракия във Висшето училище през 1902-1904г. – Векове, 1977, № 3, 62-70.

⁴⁷Доклад до княза, с. 47; Училищната статистика на Княжество България през 1890-1891 учебна година. С., 1892, 2-3, 28-29; Статистика на основните училища в Княжество България през учебната 1900-901 година, С., 1906, с. 2.

⁴⁸Доклад до княза, 71-79; Статистика на училищата в Княжество България през учебната 1894-95 година. Ч. 4. Средни учебни заведения и Висшето училище. С., 1898, с. 310; Статистика за средните, специалните, професионалните и висшето училище в Княжество България през учебната 1896-1897 година. С., 1905, с. 8; 1897-1898 година. С., 1905, с. 8.

⁴⁹Сборник от закони на българското Княжество, приети от VI ОНС в I и II РС. Т. 3. Ч. 2. С., 1891, 390-430; Държавен вестник, № 17, 23, ян. 1892.

⁵⁰Статистика на българските училища в европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1893-94 година, Пловдив, 1895, 50-51, 66-67; Статистика... за учебната 1896-97 година, Шумен, 1899, 66-67; 92-93; Статистика... за учебната 1897-98 година, Шумен: 1899, 64-65, 88-91; Статистика... за учебната 1898-99 година, Шумен, 1900, 64-65, 84-87; Училищен преглед, 1896, № 10, 1068-1069.

⁵¹М а т о в, Х. „Впечатленията от Македония“ на Д-р Кр. Раковски. – Съвременна мисъл, 1911, № 2, с. 119.

⁵²Икономиката на България до социалистическата революция, с. 360.

⁵³Д о р о с и е в, Л. Училищните здания в България. – Училищен преглед, 1898, № 10, 1090-1091.

⁵⁴Училищен преглед, 1897, № 10, с. 1145.

⁵⁵Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с. 132.

⁵⁶Училищен преглед, 1897, № 12, с. 1441.

⁵⁷Й о р д а н о в, В. Материали за изучаване на учебното дело, с. 67.

⁵⁸Ч а н к о в, Ж. Грамотност на населението в България. С., 1926, с. 11, 25.

⁵⁹Й о р д а н о в, В. Лайпциг и българите. С., 1939, с. 23, 137.

⁶⁰Статистика на изборите за народни представители за Десетото обикновено народно събрание. С., 1900, с. 146.

⁶¹К р ъ с т е в, К. Българската университетска младеж и нейните социални задачи. – Мисъл, 1897, № 1, 12-16; П о п о в, К. Щатна таблица за държавните служители. – СпБИД, 1926, № 8, с. 365; Б л а г о е в, Д. Съч. Т. 3, 43-54 и др.

⁶²Б л а г о е в, Д. Съч., С. 410; Т. 3, 53-54; Т. 9, с. 305 и др.

⁶³Понятията „служители“ и „чиновници“ обикновено се отъждествяват. Понятието „служители“ съдържа в своя обаче чиновниците, но те не се покриват. Чиновници са онези служители, които изпълняват определени управленски, ръководни функции и имат по-високо специално или общо образование. – В: Г. Т., Д а н а и л о в. Чиновническият въпрос в България. – СпБИД, 1905, № 7, 459-470.

⁶⁴Държавен вестник, № 93, 17. дек. 1880; № 77, 21 окт. 1881; № 93, 3 май, 1903; К о н с т а н т и н о в, Н. Чиновниците и държавният бюджет. – СпБИД, 1912, № 4 и 5, 236-237; П о п о в, К. Щатните таблица на държавните служители, 1927, № 8, 365-370.

⁶⁵Г е о р г и е в, А. Чиновническият въпрос в България. – Съвременна мисъл, 1911, № 5, с. 348.

⁶⁶Г и р г и н о в, Т. Исторически развой на съвременна България от Възраждането до Балканската война. – 1912. С., 1935, с. 207.

⁶⁷Резултати от преброяването на държавните чиновници и служащи в Княжество България на 1 март 1896 година. С., 1896, с. 115.

⁶⁸Доклад до княза, с. 26.

⁶⁹Пак там, с. 201.

⁷⁰Пак там, с. 522, 634.

⁷¹Българска военна история. Т. 2. Подбрани извори и документи. С., 1984, с. 99.

⁷²Пак там.

⁷³Храбри идват твоите капитани. С., 1985, с. 23, 37, 102, 123, 133-136, 170, 204; В а с и л ъ в, Т. Живот и спомени. С., 1938, с. 355; Н а ч о в, Н. Цариград като културен център на българите до 1877 година. С., 1925, с. 147, 150, 163; М и т е в, Т. Генерал Никола Иванов. С., 1986, 15-18.

⁷⁴Едни от най-изявените ученици на Солунската българска, мъжка гимназия „Кирил и Методий“ като Борис Сарафов, Гоце Делчев, Георги Имов, Антон Робев, Илия Кундурджиев, Борис Дрангов, Христо Саракинов, Панталей Митров, Димитър Атанасов, Петър Дървингов и др. учат във Военното училище: АБАН, ф. 73, сп. 1, а.е. 31, л. 1-2.

⁷⁵В а н к о в, Н. Из архивата на Министерството на народното просвещение 1878/79-1884/85. С., 1905, 161-202; Статистика на зрелостните изпити от 1882/83 до 1894/95г. – Училищен преглед, 1897, № 11, с. 1340; Военното на Негово Величество училище 1878-1934. С., 1934, с. 31; Н е г е н ц о в, Х., Б. В а н е в. Образованието в Източна Румелия (1879-1885). – Изв. на института по история, 29, 1986, 14-19.

⁷⁶Списък на генералите, щаб и оберофицерите от българската войска. Съставен към 8 декември 1889г. С., 1890, 4-138.

⁷⁷Доклад до княза, 349-351; К р а п ч а н с к и, В. Н., Д. Д. В ъ з е л о в, Г. Р. Х р и с т о в. И. К. С к а ч о к о в. Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944г. С., 1961, 26-28 и др.

⁷⁸Доклад до княза, 25-26.

⁷⁹Г е о р г и е в, А. Цит. съч., с. 348.

⁸⁰Икономика на България до социалистическата революция, с. 306.

⁸¹Статистически годишник на столицата София. С., 1942, 6-7.

⁸²И р е ч е к, К. Пътуване по България. С., 1974, с. 106.

⁸³СпБИД, 1902, № 7, с. 467.

⁸⁴В а с и л ъ в, Т. Живот и спомени, 14-16.

⁸⁵Пак там, 355-359.

⁸⁶К р ъ с т е в, К. Българската интелигенция. – Мисъл, 1898, № 1, 3-13; Л я п ч е в, А. Навременна ли е една училищна реформа у нас? – СпБИД, 1901, № 6-7, с. 457; З л а т а р о в, И. Нужда за от професионално образование у нас. – СпБИД, 1902, 7, 669-670; Д а н и л о в, Г. Т. Чиновническият въпрос в България, 460-462 и др.

⁸⁷В а з о в, И. Събр. съч. Т. 16. С., 1978, 160-213.

⁸⁸Р а д к о в а, Р. Цит. съч., 203-250; Г е н ч е в, Н. Интелигентът. – Социологически преглед, 1985, № 2, 45-65.

⁸⁹АБАН, ф. 3к, а.е. 63, л. 16-18; а.е. 176, л. 32; Доклад до княза, с. 45.

⁹⁰Доклад до княза, 49-53; В а н к о в, Н. История на учебното дело, с. 85.

⁹¹Доклад до княза, с. 54; Училищната статистика на Княжество България през 1890-1891 учебна година, 2-3; Статистика за основните училища в Княжество България през учебната 1900-1901 година, с. 2.

⁹²Доклад до княза, 71-79.

⁹³Пак там, 79-80; Училищен преглед, 1896, № 4, 412-415.

⁹⁴Доклад до княза, 79-80; Училищен преглед, 1896, № 7 и 8, 764-765.

⁹⁵Статистика на българските училища в европейска Турция (Македония и Одринско) за учебната 1899-1900 година, с. 99.

⁹⁶Р а д к о в а, Р. Цит. съч., 78-144; Г е н ч е в, Н. Интелигентът. – Социологически преглед, 1985, № 2, 45-65; Ш о п о в, А. България в църковно отношение, Пловдив, 1889, 5-6.

⁹⁷Ш о п о в, А. Цит. съч., 6-7; Статистически сведения за епархиите, епориите, църквите, манастирите и духовенството през 1890-1897 година... в Княжество България от канцеларията на Св. Синод. С., 1898, 2-5.

⁹⁸Ш о п о в, А. Цит. съч., 3-6.

⁹⁹Доклад до княза, с. 16.

¹⁰⁰Пак там, 18-20.

¹⁰¹История на медицината в България, 98-108, 112-113 и 150-155.

¹⁰²Архив на МНП, II, № 1, 476-502. Стипендиите са 184 на брой от всичките 617 отпуснати до 1910г.

- ¹⁰³ Доклад до княза, 32-34; Български алманах за 1892 година, с. 249.
- ¹⁰⁴ Български алманах за 1892 година, с. 249; Страници от историята на медицината у нас (научни трудове и материали по история на медицината). С., 1966, с. 161.
- ¹⁰⁵ Държавен вестник, № 71, 15 септ. 1880.
- ¹⁰⁶ Списание на Софийското медицинско дружество, 1901, № 4, с. 203.
- ¹⁰⁷ Доклад до княза, с. 35, 388, 458.
- ¹⁰⁸ Държавен вестник, № 76 и 77, 17 и 21 окт. 1881.
- ¹⁰⁹ В IV ОНС 22 депутати са юристи, 5 лекари, 5 учители и пр., Български алманах за 1892 година, 268-276.
- ¹¹⁰ Л а з а р о в, М., Й. Д а н ч е в а. Цит. съч., 52-67, 312-330.
- ¹¹¹ Архив на МНП, I, № 1, 476-502.
- ¹¹² Доклад до княза, с. 341.
- ¹¹³ Държавен вестник, № 146, 29 дек. 1888.
- ¹¹⁴ Алманах „България“, С., 1900, 64-80.
- ¹¹⁵ Доклад до княза, с. 342.
- ¹¹⁶ А р н а у д о в, М. Цит. съч. 626-629.
- ¹¹⁷ СГОДА, ф. 994 к., оп. 2, а.е. 6, л. 33-34, 40.
- ¹¹⁸ СГОДА, ф. 994к, оп. 2, а.е. 6, л. 92-94.
- ¹¹⁹ Алманах „България“, с. 38; – Адвокатски преглед, II, 1921, № 3, 1 окт, 1921, 5-6.
- ¹²⁰ Статистика на изборите за народни представители за X ОНС. С., 1900, с. 147.
- ¹²¹ СГБЦ 1923-1924, С., 1925, с. 75; Български преглед, 1894, № 8, с. 158.
- ¹²² И р е ч е к, К. Княжество България, с. 301.
- ¹²³ Пак там, 290-299, 301, 356-357.
- ¹²⁴ СГБЦ 1909, С., 1910, с. 480.
- ¹²⁵ Цани Гинчев, Михалаки Георгиев, К. Величков, Т. Г. Влайков, Ц. Церковски в спомените на съвременниците си. С., 1964; Иван Шишманов, Д-р Кръстьо Кръстев, Боян Пенев в спомените на съвременниците си. С., 1983; История на българската литература. Т. 3. С., 1967, с.
- ¹²⁶ Годишник на българския Народен театър в София 1907-1912. С., 1912. с. 7, 18-23.
- ¹²⁷ Училищен преглед, 1896, № 2, 170-173.
- ¹²⁸ Б о ж к о в, А. Култура и културни институции в България след 1878 г. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, Т. 1, 347-349.
- ¹²⁹ Архив на МНП, II, № 1, 476-502.
- ¹³⁰ Б о ж к о в, А. Българската художествена академия. С., 1956, 20-23.
- ¹³¹ К р ъ с т е в, В. Очерци по история на българската музика. С., 1977, с. 112.
- ¹³² К р ъ с т е в, В. Профили, № 1, С., 1976, 5-23.
- ¹³³ СГБЦ 1929-1930 г., с. А38.
- ¹³⁴ Архив на МНП, II, № 1, с. 476, 502.
- ¹³⁵ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с. 629.
- ¹³⁶ Доклад до княза, с. 562, 587.
- ¹³⁷ Списание на Българското Инженерно-архитектурно дружество, 1898, № 6-7, 143-145, 154.
- ¹³⁸ Общи резултати от преброяване... 1910, № 3, Табл. 2, с. 58.
- ¹³⁹ Образовани българи се подготвят в територията, дадена на Румъния и в Русия (Бесарабия), но тези райони не могат да се сравнят с посочените три, които имат самостоятелно значение.
- ¹⁴⁰ Д у н д а р о в, И. Болградската класическа гимназия и нейното значение през Възраждането. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, с. 594.
- ¹⁴¹ К а з а с о в, Д. Улицы, хора, събития. С., 1968, 227-280.

Постъпила 12 май 1988г.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 81, 1988

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 81, 1988

ВОДОСНАБДЯВАНЕ, ВОДОПРОВОДНА МРЕЖА И КАНАЛИЗАЦИЯ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

АТАНАС МИЛЧЕВ

Атанас Милчев: ВОДОСНАБЖЕНИЕ, ВОДОПРОВОДНАЯ СЕТЬ И КАНАЛИЗАЦИЯ ВО ВНУТРЕННЕМ ГОРОДЕ ПЛИСКЕ

Опубликованные археологические исследования во Внутреннем и Внешнем городе Плиске затрагивают открытую сеть водопроводов и канализацию эпохи раннего средневековья. Этим впервые выясняется ряд проблем, связанных со снабжением водой Первой болгарской столицы — Плиски. Устанавливается также, что основная водопроводная сеть во Внутреннем городе Плиски была построена на завидном техническом уровне одновременно с крепостными стенами во время поздней античности V-VI вв. Новооткрытые многочисленные водопроводы и каналы расположены западнее Цитадели, севернее и южнее южных ворот и на юго-западе от крутой башины, что позволяло выяснить некоторые вопросы быта, хозяйственно-экономической, культурной и поселенческой жизни не только в столице Плиске, но и в средневековом болгарском городе вообще.

Athanas Milčev. THE WATER SUPPLY AND DRAINAGE SYSTEMS IN THE CITY OF PLISKA, VARNA DISTRICT

The archeological excavations, carried out in the Inner and the Outer City of Pliska and already published, refer to the mediaeval water supply and drainage systems discovered there. They shed light on a number of problems presented by the supplying of water to the first Bulgarian capital of Pliska. It has also been established that the basic water supply system in the Inner City was built at an enviable technical level at the same time as the fort wall in the first half of the 5. 6.-th century. The numerous newly-discovered water mains and sewers lay to the West of the Citadel and North and South of the South-Eastern Round Tower. This has made it possible to elucidate a number of questions concerning the way of life and economics as well as the cultural and settlement life not only in Pliska, but in mediæval Bulgarian cities in general.

Един от основните въпроси на градоустройството през различните епохи е този на водоснабдяването и канализацията. Водоснабдяването е основен въпрос, тъй като е свързан със задоволяване на най-належащата нужда от питейна вода на хората, без която е невъзможно съществуването на човека. Водоснабдяването и канализацията през античността съпътства изграждането на селищата. Те са разширявани и поддържани едновременно с развитието на градовете. Досегашните проучвания и открития установиха високо техническо ниво на водоснабдителната и канализационна мрежа през тази епоха в българските земи. Това свидетелства и за сравнително високата хигиенно-санитарна култура¹. Високата техника на изграждане на съоръженията свързани с водоснабдяването и канализацията през античността оказва силно влияние върху средновековието.

Изследванията върху античните водопроводи и другите съоръжения за водоснабдяване на градовете и селищата в нашите земи в частност, в римските провинции Долна Мизия и Северна Тракия е направено от Малгожата Биернацка-Любанска². В този труд тя прави обща характеристика на водопроводите в българските земи през античността и принципите на тяхното изграждане и функциониране, като използва и прави основен анализ не само на откритите досега материални паметници, но и на писмените източници (Витрувий, Плиний, Фронтин и др.).

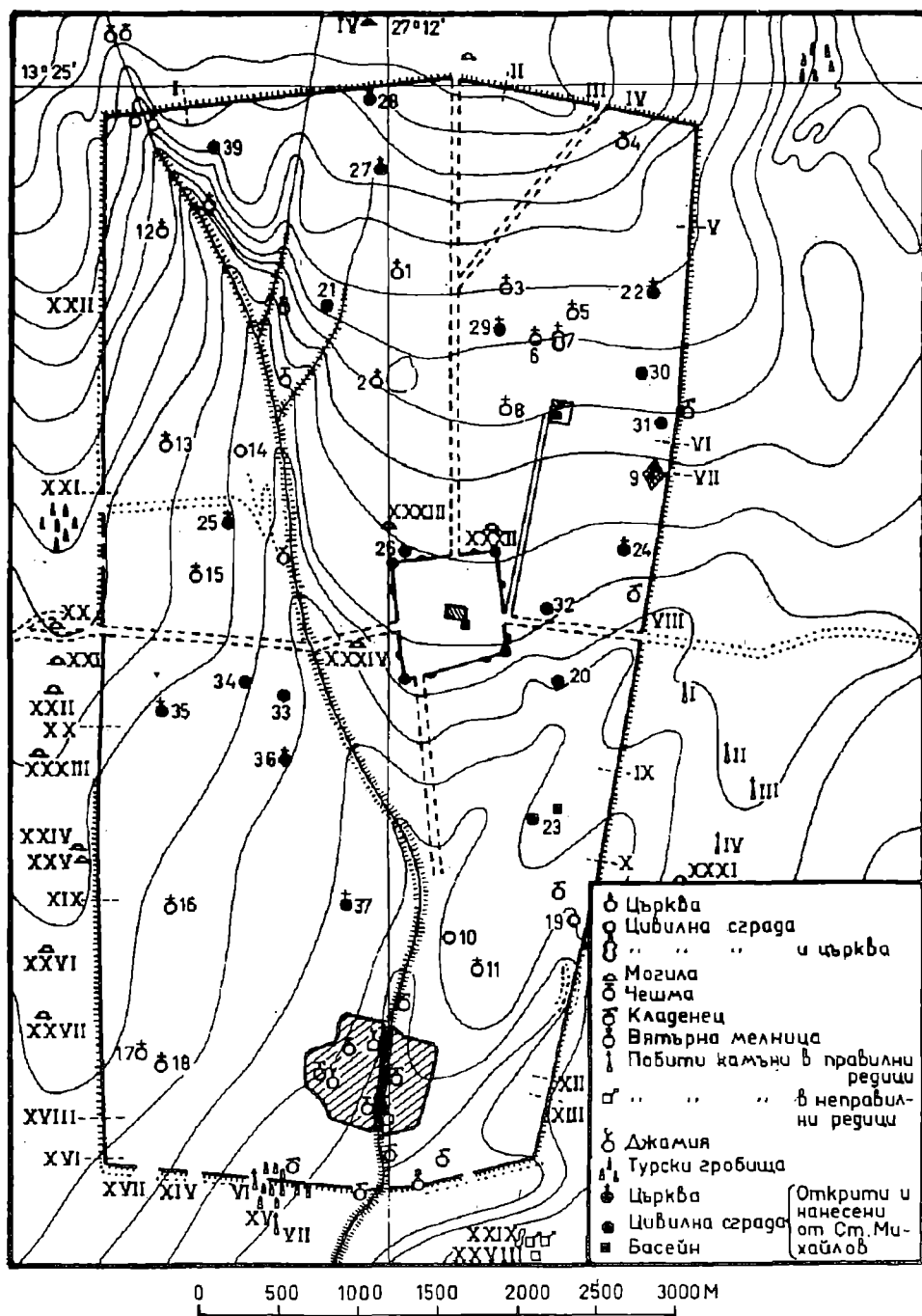
Цялостно проучване на водоснабдяването и канализацията на Плиска през ранното средновековие до сега у нас не е правено. В отделни публикации се споменава за водопроводни тръби и канали за нечисти води, разкрити по време на разкопки във Вътрешния град на Плиска. В настоящото изложение ние ще се спрем отново на тях.

В посветителния надпис в чест на хан Маламир, открит в гр. Шумен, се съобщава за направата на голямо водоснабдително съоръжение (водопровод) от страна на кавхан Исбул³. Това съобщение е от голямо значение, тъй като дава сигурни данни, че изграждането на този водопровод е станало по нареждането на самия хан Маламир най-вероятно в столицата Плиска. Освен това в надписа се съобщава, че след завършването на строежа били проведени общонародни пиршества и раздаване на награди на приближените на хана. Това недвусмислено говори за обществения характер на водоснабдителните мероприятия в новообразуваната славянобългарска държава.

Други писмени данни за водоснабдяването на Плиска през ранното средновековие засега не са известни, но в замаяна на това разполагаме вече с доста данни от археологическите разкопки.

Крепостните съоръжения на Външния и Вътрешния град на Плиска са разположени в Плисковското степно поле, което е слабо наклонено от север на юг, което естествено насочва да се търсят водоизточниците ѝ на север (табл. 1). Тук в миналото и сега не са текли по-големи или по-малки рекички с изключение на един малък поток – Асардере, който лятно време почти пресъхва. При изкопаване на кладенци вода се появява едва на дълбочина

Табл. I

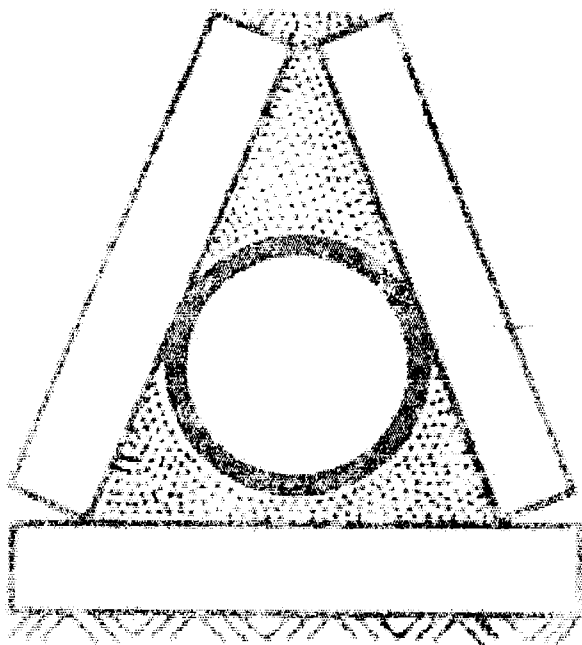
7м. Във Външния град (в землиното укрепление) на Плиска на няколко места в по-ново време са изкопани кладенци, някои от които са запазени и до сега. Стари кладенци са запазени – един в средния кораб на Голямата базилика, а друг на 100м североизточно от нея. Има следи от стар кладенец в Центъра на Цитаделата (Тухленото укрепление) и западно от боярските жилища във Вътрешния град на Плиска. Изворна вода с не голям дебит и днес има на няколко места в северозападната част на Външния град. На северозапад от горното течение на р. Асардере и по рекичката Дениздере се намират и сега шест чешми⁴.

Главните водоизточници тук са разположени на гористия хълм над с. Исбул (с. Теке-Козлуджа). Водата е чиста и хубава за пиене и с доста голям дебит. До преди 30 години с. Плиска се е снабдявало с питейна вода от тези, а също и от намиращите се на юг извори. Карел Шкорпил съобщава, че селяните от Плиска откривали на левия бряг на р. Кафардере стари водопроводни тръби⁵. Освен това в северната част на местността Асардере и сега има запазена чешма. При разкриването тук на славянско селище и на грънчарски работилници се установи, че те са били снабдени с изворна питейна вода. Старият водопровод е минавал на десния бряг на р. Асардере и през епохата на османското владичество той е бил поправен на няколко пъти и продължен на юг до самото село Плиска (Абоба). Намерените по повърхността фрагменти от глинени тръби маркира и трасето на водопровода. В западната страна на чашата на микроязовир, изграден в тази местност преди тридесет години и на 10м северно от язовирната стена беше разкрит водопровод, който беше проследен в посока север-юг на разстояние 16м. Открити бяха няколко водопроводни тръби, от които само една напълно запазена. Върху тях имаше знаци, които са известни от битовата и строителна керамика в Плиска. Върху една от целите тръби много добре е запазен връзан знак IYI. Този водопровод явно е стар и е обслужвал открития в м. Асардере занаятчийски квартал и славянското селище във Външния град на Плиска⁶.

Нито един от водопроводите разкрити в м. Асардере не отива към Вътрешния град на Плиска. Възниква въпросът от къде е идвала изворната вода, която е протичала по сложната, гъсто преплетена мрежа от водопроводи, открити досега във Вътрешния град на Плиска.

Още в края на миналия век К. Шкорпил открива на север и североизток извън землиното укрепление на Плиска следи от два водопровода. Единият от тях е документиран на юг от с. Исбул в м. Кърк-юклер. Той има две разклонения, които се съединяват северно от надгробната могила край село Исбул. Едното разклонение на водопровода се свързва с планината Стана, а другото – с извора, намиращ се в селското стопанство в м. Козлуджа-Теке. Съединени двата водопровода първоначално са с югоизточна посока, след което дъговидно се извиват към северната част на землиното укрепление на Плиска. Те се съединяват в един клон, насочен към северозападната част на вала. Водопроводът е открит на 1м дълбочина от сегашното ниво. Тръбите

лежат върху тухла с хоросанова подложка с деб. 0,015м и са защитени отстрани с тухли, които образуват триъгълник в. 0,45м. Тръбите имат цилиндрична форма с вътрешен диаметър 0.12.3м – и 0,155м. В единия край тръбата се стеснява и има размери 0,108м и 0,15м за вкарване в широката част на другата тръба. Дебелината на тръбите е 0,01м. Изработени са от добре пречистена глина на бързо въртящо се грънчарско колело. Тръбите са замазани при свързката с хидрофобен хоросан⁷ (обр. 1).

От двете страни на някои от водопроводните тръби стреховидно са били поставени дъски, които впоследствие са изгнили. Подобна конструкция е засвидетелствана в с. Исбул в двора на Цоню Егов. Тръбите се намирили на 1,20м дълбочина и на повечето от тях отстрани стреховидно били поставени тухли вместо дъски и замазани отгоре и отдолу с червен хоросан. Този водопровод имал посока север – юг към Външния град на Плиска⁸.

При разкопките във Вътрешния град на Плиска К. Шкорпил открива фрагменти от водопроводните тръби в жилищните помещения на двореца⁹. По разкази на селяни от съседните села на Плиска били открити останки от водопровод изградени от каменни плочи. Той е свързвал Голямата базилика с източната порта на Вътрешния град на Плиска и е вървял по трасето на каменния път¹⁰.

В края на петдесетте години във Външния град на Плиска на 350м от северната порта при обработване на земята е бил открит водопровод, проследен на известно разстояние с посока север-юг. Той е бил изграден от глинени тръби, от двете страни на които са били поставени стреховидни тухли. Пространството между тръбите и тухленото покритие било запълнено с хоросан. От водопровода са запазени само три тръби, с размери съответно: първата има дължина 0,42м (заедно с втулката, която е 0,025м), вътрешни диаметри 0,11м при широката част и 0,085м при втулката, дебелина на стените 0,015м – 0,02м, а при втулката 0,014м втората има дължина 0,43м и третата 0,39м (без втулката).

И трите тръби са с червен цвят и равномерно добре изпечени. Отвън са украсени с широки хоризонтални линии. Тук е намерена и една цяла тухла с размери 0,33м x 0,325м x 0,045м¹¹.

Този водопровод бил насочен към северната порта на Вътрешния град на Плиска.

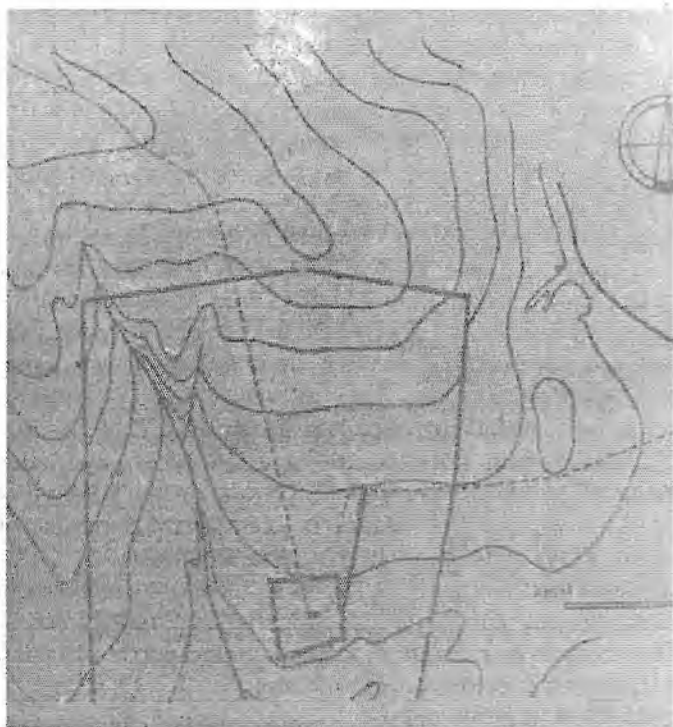
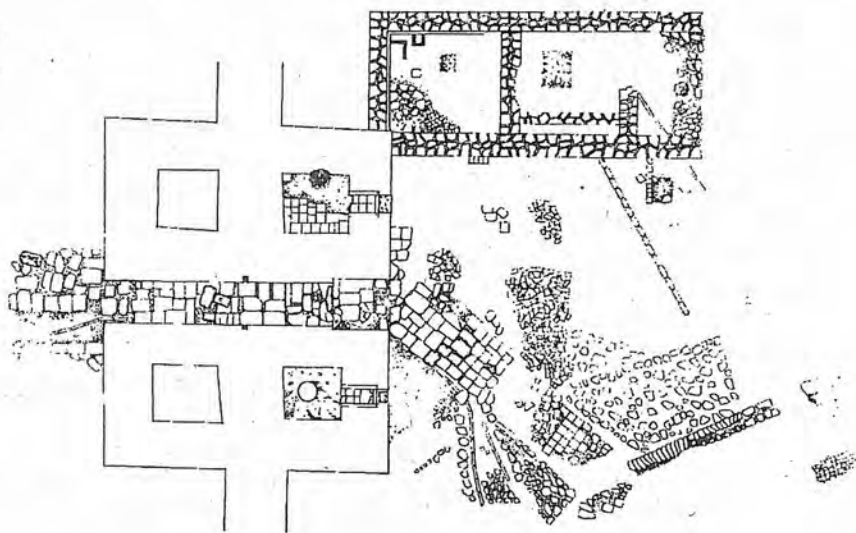
В 1961г. Стамен Михайлов прави сондажни проучвания на 35м северно от Северна порта и тук на дълбочина 1м от повърхността открива два водопровода, единият от които без съмнение е продължение на описания по-горе¹².

Двата водопровода са успоредни и отстоят помежду си само на 0,60м. Първият от изток е съвсем разрушен, а на втория, западния – тръбите са напълно запазени. От двете страни на водопроводните тръби са поставени по една тухла, които образуват формата на двускатен покрив. Разкрити са на място по три тухли поставени срещуположно, като по такъв начин образуват триъгълник с височина 0,45м ширина при основата 0,35м – 0,45м. Фугите между тях са замазани с бял хоросан. Подобно на двата водопровода при Южната порта¹³ те се сливат в един, като преминават под каменната настилка на прохода на Северната порта (табл.4).

През 1965г. Окръжно водно стопанство в Шумен предприема проучвания за водоснабдяването на с. Исбул. Търсейки извора, който на времето е снабдявал с питейна вода бившия чифлик (а сега АПК-Исбул), на около 30м над чешмата в дола работниците попадат на градеж. Те отчасти го разрушават. Разкриват част от масивен градеж, от който изваждат една мраморна плоча. На същото място Цветана Дремсизова провежда спасителни разкопки и открива каптаж за вода¹⁴, изграден на дълбочина 2,20м и защитен от три страни със скали. От север скалите са прорязани от пещерообразна дупка с размери 1,60м x 0,70м x 0,90м и дълбока повече от 3м, в която се намира и самият извор (сарут aquae). Оттук започва каптажът, съоръжение с дължина 3,30м¹⁵, който е и първият елемент на водопровода.

От каптажа водят началото си два водопровода в югоизточна посока, минаващи един над друг, подобно на водопроводите в югозападния ъгъл на Южната крепостна стена, където за тях специално е изграден отвор в стената. Пресичайки стената те във Външния град на Плиска отново се разклоняват на юг и на югозапад¹⁶.

Табл.4 и обр.2

За изграждането на каптажа са употребени ломени камъни и тухли, изработени от доброкачествена глина с примес от пясък, които са различни по цвят – розови, охрови и тъмночервени. Изпичането е равномерно. Повечето от тях имат размери: 0,32м x 0,32м x 0,06м; 0,295м x 0,295м x 0,045м; 0,35м x 0,35м x 0,05м; 0,30м x 0,30м x 0,06м. Повечето от тях са украсени с двойна осморка, пресичащи се диагонали, оформящи квадрат и др., изтеглени с пръсти на няколко има негативни печати: АУХАН, PREALI, ANNIA, MASCIA, и др. Подобни печати са известни от Североизточна България – от Мадара, античната крепост край с. Ковачевци, Поповско, късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско¹⁷, от Плиска¹⁸ (където бяха намерени над четири хиляди негативни печати върху тухли) и др., датирани към III-IVв.

Каптажът край с. Ибул принадлежи към малките водни съоръжения и намира аналогии в редица римски и късноантични водопроводи известни у нас от Ескус, Нове, Аугуста Траяна, Абритус, Пауталия, Сердика и др., а също и от чужбина. Техниката на изграждане, употребата на тухли с печати добре датирани към III-IVв. позволяват и каптажът да бъде отнесен към същото време¹⁹. Няма данни за вторично преупотребени тухли при изграждането на каптажа. Като изхождаме от описанията на К. Шкорпил за съществуването на водопроводи открити на юг от село Ибул, то явно е, че те са насочени по посока към Плиска.

Друг водопровод, черпил вода от Стара планина, е бил насочен също към Плиска от североизток. Вероятно за него е бил изграден монументалният мост акведукт над Крива река до с. Ст. Михайловски, останките му са запазени и до днес на около 1км от североизточния ъгъл на вала на Външното землено укрепление. Трасето на този водопровод арх. Дафина Василева свързва с разкритията пред атрия на Голямата базилика в Плиска два водопроводни канала. Те са изградени от обработени каменни блокове, сечението на по-големия от тях е 0,85/0,65м. И тук солидното масивно изграждане и голямото ° сечение показват предназначението им – да довеждат голямо количество вода до Външния град на Плиска. Каналите се намират на 1,5км от моста акведукт с посока към Вътрешния град. По сведение на местното население до каменния път свързващ Голямата базилика с Източната порта на крепостта е минавал водопровод граден от добре обработени каменни блокове. Това сведение се потвърждава от посоката на единия от тях, а именно към пътя настлан с големи и малки блокове. Продължението на трасето му намираме в останките на водопровод при Източната порта с посока по главната ос на Вътрешния град на 34м от т. нар. 4 „Крумов дворец“ на Плиска. В тези участъци водопроводът е изграден от глинени тръби със сечение до 0,18м. Вероятно каменният водопровод още при Източната порта се е разклонявал по оста изток – запад към съответните сгради на Вътрешния град, а водопроводът идващ от Ибул е вървял по трасето от Северната порта и е следвал оста север – юг. В това ситуиране на двата главни водопровода на Плиска откриваме антични традиции и от строителството на този род съоръжения²⁰. И двата

водопровода, единият идващ от извора при с. Ибул и вторият, идващ от Стара планина и минаващ по мост акведукт над Крива река са по направление на юг към земленото укрепление на Плиска и се датират към III-IV в. (обр. 2).

Откритите от С. Михайлов северно от Северната порта на Вътрешния град на Плиска два водопровода²¹, които се съединяват в един, преминавайки покрай източната стена на прохода на Северната порта във Вътрешния град на Плиска, също потвърждават това, че те идват от север от изворите при с. Ибул.

При проведените през 1977 г. разкопки на прохода на Северната порта в източната стена на прохода бе открит водопровод, който се намира под каменната настилка²². Това е същият водопровод, който е регистриран още през 1959-1961 г. от Ст. Михайлов 35 м северно от прохода на Северната порта²³.

Сега вече можем да твърдим, че водопроводът, който води своето начало от водоизточника на Ибул, преминава на юг през земленото укрепление (Външния град на Плиска) и през прохода на Северната порта влиза във Вътрешния град на Плиска. Мнението на Тодор Балбанов, че водопроводът, който преминава през прохода на Северната порта, е покъсен от строежа на крепостната стена на Вътрешния град, не е приемливо²⁴, понеже имаме напълно аналогичен случай с водопровода, който преминава покрай източната стена на прохода на Южната порта, а той е построен едновременно с изграждането на крепостната стена през късната античност V-VI в.

Оттук се вижда, че главният водоизточник за снабдяване на Вътрешния град на Плиска с питейна вода е бил Ибулският извор (*saput aquae*) и откритият тук каптаж. Водопроводните тръби, открити в земленото укрепление (Външния град на Плиска) и на юг от с. Ибул от К. Шкорпил и Ст. Михайлов, същите тези водопроводи безспорно водят своето начало от Ибулския каптаж. От Външния град на Плиска водопроводите преминават във Вътрешния град под каменната настилка на прохода на Северната порта или през Северната крепостна стена, в която предварително е бил изграден отвор. Така се установява, че крепостната стена и Северната порта на Вътрешния град на Плиска и водопроводите, които идват от Ибул на юг са строени по едно и също време. Оттук се вижда, че водоснабдяването и канализацията са изградени още по време на монументалното строителство през късната античност V-VI в., още по време на основаването на Вътрешния град на Плиска и са разширявани с развитието и благоустрояването на града.

Във Вътрешния град на Плиска, южно от Северната порта, в местността Брестовите бе разкрит водопровод с посока север – юг, който следва наклона на местността. Той е открит на дълбочина 1,50 м и е със запазени тръби на протежение 6 м. Следвайки на юг влиза под основите на една верижна сграда, която е построена по-късно от водопровода. Водопроводните тръби

тук са положени върху хоросанена подложка от един ред тухли покрити с хоросан, премесен със счукана керемида. Те са защитени с тухли, които покриват водопровода стреховидно от двете страни. Тук тухлите, които са с жълт и червен цвят и са цели, имат размери 0,35м х 0,30м и 0,35м х 0,25м. Водопроводът е грижливо изграден и влиза в тухлената ограда (Цитаделата на Плиска). Също в м. Брестовите е открит на дълбочина 1,20м втори водопровод с посока север – юг. Дължината на тръбите е 0,35-0,40м.

И тук водопроводните тръби лежат на подложка от червен хоросан, а от двете страни на тръбите стреховидно са сложени парчета или цели червени и жълти тухли. Този водопровод е неизменно с посока север–юг, като вероятно и той влиза в Тухленото укрепление. В същата местност е открит трети водопровод с посока север-юг на дълбочина 1,30м. И той е изграден по същия начин както първите два.

Четвърти водопровод в същата местност с посока север–юг и отчасти североизток е открит на дълбочина 0,40-0,50м, изграден по същия начин както описаните по-горе. Тръбите са покрити с тухли стреховидно от двете страни. Тухлите имат размери 0,34м х 0,34м, 0,34м х 0,27м, 0,30м х 0,27м, по цвят са червени и жълти и много добре изпечени. Тръбите обикновено са дълги до 0,45м, диам. е 0,15м – 0,13м – 0,15м, гърлото е дълго 0,04м, диам. – 0,08.5м. От пети водопровод в същата местност на дълбочина 0,90м са запазени само фрагменти от тръби и подложка с червен хоросан.

Всички тези пет водопровода, открити в м. Брестовите имат направление север-юг и само един североизток. По всяка вероятност всички тези водопроводи са част от един водопровод, който идва от Северната порта, върви по посока на юг, като се разклонява на няколко водопровода и някои от тях влизат в Тухлената ограда (Цитаделата).

В м. Брестовите е открит водопровод, който е с посока от север към югозапад. Този водопровод няма направление към Цитаделата, а към Южната порта на крепостната стена. Открит е на дълбочина 1,20м и е изграден по същия начин като описаните по-горе.

В същата местност са открити само отделни тръби и тухли, но тук подложката е от бял хоросан. Това се дължи на по-късна преправка на водопровода. В м. Брестовите е открит и друг водопровод с посока север – юг на дълбочина 0,90м. Бяха проследени тръбите на протежение 2,80м. Тук се установи, че тръбите са поставени направо на земята без хоросанова подложка, обаче и те са оградени с парчета или цели тухли, а отгоре са покрити с бял хоросан. Тръбите са дълги 0,35м и с диам. 0,15-0,13м. И този водопровод има посока север – юг и затова можем да предполагаме, че влиза през тухлената ограда (в Цитаделата)²⁵.

Открит е в м. Брестовите на дълбочина 0,80м и друг водопровод с посока север-юг. Дължина на тръбите – 0,56м, диам. – около 0,15м. Те са положени направо върху пръста без хоросанова подложка и без защитни тухли. При съединяването на отделните тръби замазката е от бял хоросан. Всичко това говори, че тук този водопровод е претърпял поправка по-късно време. И този водопровод е насочен към Цитаделата.

Друг водопровод, открит в м. Брестовете, има посока към югозапад и е насочен към Южната порта, а не към Цитаделата. Дължината на тръбите – 0,68м, диам. – около 0,17м. Тръбите са положени върху подложка от червен хоросан, но без защитни тухли.

В същата местност е открит на дълбочина 1,25м водопровод с посока югозапад. Тръбите са сложени направо върху пръстта без хоросанова подложка и без защитни тухли. Дължината на тръбите – 0,38м, диам. – 0,16м, гърлото е дълго 0,06м с диам 0,10. И този водопровод е насочен към Южната порта.

Друг водопровод, открит в същата местност на дълбочина 0,90м с посока север – юг, е насочен към оградния зид на Цитаделата. Тръбите са положени направо на земята без хоросанова подложка и без защитни тухли. Този водопровод е проследен на разстояние 3м. Намерени са пет тръби напълно запазени с дължина 0,60м, диам. 0,16м и с дължина на гърлото 0,065м. В тази местност бяха открити и следи от друг водопровод, но силно разрушен²⁶.

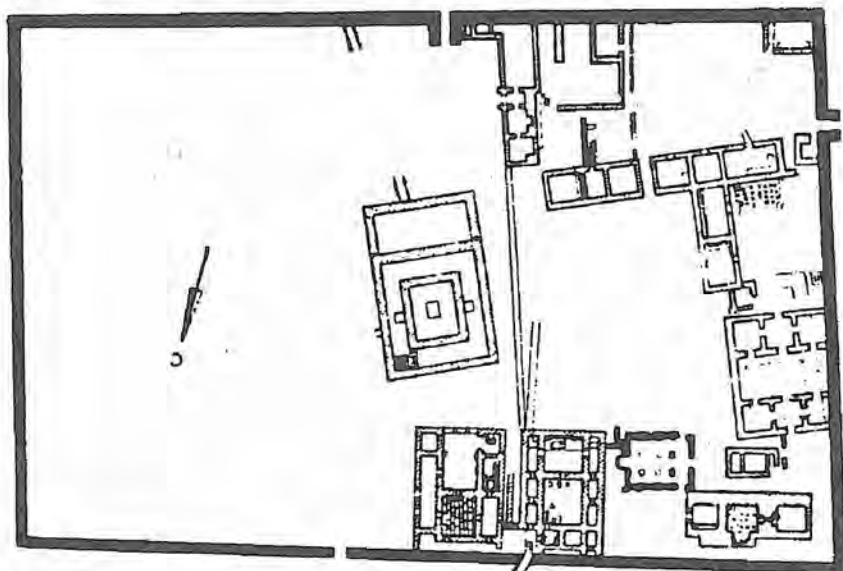
От разгледаните по-горе отделни фрагменти от водопроводи, открити в м. Брестовете се установява, че тези които имат посока север-юг влизат през оградния зид и са водоснабдявали Цитаделата, а тези които имат посока север-югозапад отиват по посока към Южната порта.

Откритият каптаж в Исбул и водопроводите в м. Брестовете на Вътрешния град са изградени едновременно. Подобни каптажи и водопроводи, изградени по същия начин като описаните по-горе има край Пловдив²⁷, при Мадара²⁸, до с. Долно Ботево, Хасковско²⁹, край София³⁰, при Старозагорските бани³¹, Абрит, Толбухинско³² и др. Всички приведени аналогии на каптажи и водопроводи имат много сходни черти с този от Ибул, но и много различия, в зависимост от местните условия и положението на изворите. Липсата на резервоар при каптажа при с. Ибул показва, че дебитът на водата е бил постоянен, и то значително голям, за да може да продоволства по-голямата част от Вътрешния град и главно Цитаделата на Плиска.

От североизток от извора при Стара планина и минавал по моста акведукт вероятно по посока на Голямата базилка е давал водопровод по направление на юг, който до сега не е проследен чрез археологически разкопки. Той е преминавал през прохода на Източната порта и се е насочвал към Дворцовия център. Следи от този водопровод са открити на 15м западно от прохода на Източната порта. Водопроводът е изграден от два типа много добре запазени тръби – едните с цилиндрична форма, разширени леко в единия край, а другите почти конусовидно-напречни, набраздени. Там, където се съединяват тръбите, са замазани с фин бял хоросан³³.

Водопроводите, които бяха разгледани по-горе, имат посока север – юг, по естествения наклон на терена и по гравитационен път водата се е стичала от каптажа по водопроводните тръби през земленото укрепление (Външния град) към Вътрешния град на Плиска. При откриването на северната страна на входа с каменна настилка на Цитаделата (Тухленото укрепление), се установи, че някои от водопроводите, които идват от север и които проследихме по-горе минават под каменната настилка на входа и оттук във

вътрешността на Цитаделата те се разклоняват в цяла мрежа от единадесет водопровода³⁴ (табл. 3). От водопровод №1, който има посока североизток-югозапад са открити пет глинени тръби, които са поставени на хоросанова подложка. Под този водопровод бе открит друг, който е по-стар и отчасти разрушен от горния. От по-стария водопровод са запазени само две тръби, които преминават през Северната стена на Цитаделата през специално изграден от шест продълговати камъни отвор като улей, широк 0,30м.

Водопровод № 3 отстои от водопровод № 1 само на 0, 80м и върви почти успоредно на него. Тръбите са поставени върху здрава пръст без хоросанова подложка и на места са прикрепени с малки камъни³⁵. Върху някои от тръбите има дупки за почистване при затлачване. Водопровод №4 върви по посока север-юг успоредно на водопровод №3. Той лежи върху подложка от червен хоросан. От него са открити шест тръби *in situ*. Минавайки на дълбочина 0,70м под каменната настилка пред северния вход на Цитаделата, водопроводът се промушва под самия зид на входа и продължава в югоизточна посока. Със същото направление е и водопровод № 5, от който е запазена само част от хоросановата подложка, с отпечатъци на глинени тръби. Под него в северния му край минава водопровод № 9 с посока запад-изток. За да не бъде разрушен, понеже сигурно още е бил използван, върху него е изградена тухлена защитна площадка, залята с червен хоросан. Над нея преминава водопровод № 5, а от източния му край се подава тръба от водопровод № 7. От последния са открити общо 7 тръби, с посока северозапад-югоизток, поставени направо върху здрава пръст без хоросанова подложка. Подобно направление и изграждане има и водопровод № 10.

Открити са части от хоросановото легло с отпечатащи на глинени тръби от водопровод № 6. За изясняване на водопроводната мрежа, която е така разположена непосредствено до Северната порта на Цитаделата. Трябва да продължат разкопките на този сектор. Вера Антонова, която е провеждала разкопки тук, съобщава, че по-голямата част от водопроводите, които влизат в Цитаделата имат посока североизток и следват естествения наклон на терена. Едни от водопроводите преминават през оградния зид, където е изграден отвор, а други – под северния вход на Цитаделата. Те са снабдявали с вода сградите вътре в Цитаделата. Някои от водопроводите тук са по-стари, понеже се пресичат и разрушават от оградния зид. Те имат най-ниско ниво, а тръбите тук лежат направо на земята без хоросанова подложка. Тези водопроводи са използвани преди изграждането на оградния зид на Цитаделата. В източната половина на северната и източната стена на оградния зид са открити помещения, които също са били снабдени с вода³⁶.

На 100м северно от Малкия дворец вън от Тухленото укрепление (Цитаделата) има голямо изкуствено хлътване в терена, вероятно от стара сграда или някакво съоръжение. Тук са открити шест различни по устройство водопроводи, които идват откъм северната крепостна стена на Вътрешния град и се насочват на юг към Дворцовия комплекс. Те имат специално направени отвори на четири места за преминаване от север до тухленото укрепление (на Цитаделата), а два се насочват на югозапад³⁷. Водопроводните тръби лежат върху подложки от червен хоросан и са защитени от стреховидно наредени тухли. На няколко от тухлите има негативни печати: ANNIA, AIONISIS, MERCYRIS и др.

В Дворцовия комплекс (в Цитаделата) при проведените археологически разкопки досега е установена цяла мрежа от водопроводи, които идват от северната крепостна стена на юг, влиза през северния вход и през северната стена на Цитаделата и се насочват на запад, югозапад, юг и югоизток. За сега не можем да установим колко водопровода излизат през западния ограден зид, които се насочват на юг и югозапад към Южната порта, колко преминават през южната стена на Цитаделата, които се насочват към Южната крепостна на юг към Външния град на Плиска.

От Югоизточната кръгла кула на Вътрешния град по протежение на цялата крепостна стена на запад до Южната порта и Югозападната кръгла кула стената изцяло е разкопана и проучена. Тук са открити пет водопровода и един отводнителен канал, които преминават през Южната крепостна стена през специално направени за тази цел отвори. Те са правоъгълни и се намират на нивото на банкета, изградени са едновременно с крепостната стена. Водопроводите идват от север от Цитаделата, като следват естествения наклонен терен. От Цитаделата и от другите части на Вътрешния град е излизала замърсената вода и чрез отводнителна канализационна мрежа е преминавала през Южната крепостна стена западно от кула №1 на юг във Външния град.

Откритите пет водопровода и един отводнителен канал между двете петоъгълни кули се свързват по време с първоначалното изграждане на Южната крепостна стена³⁸ през късната античност – V-VIв.

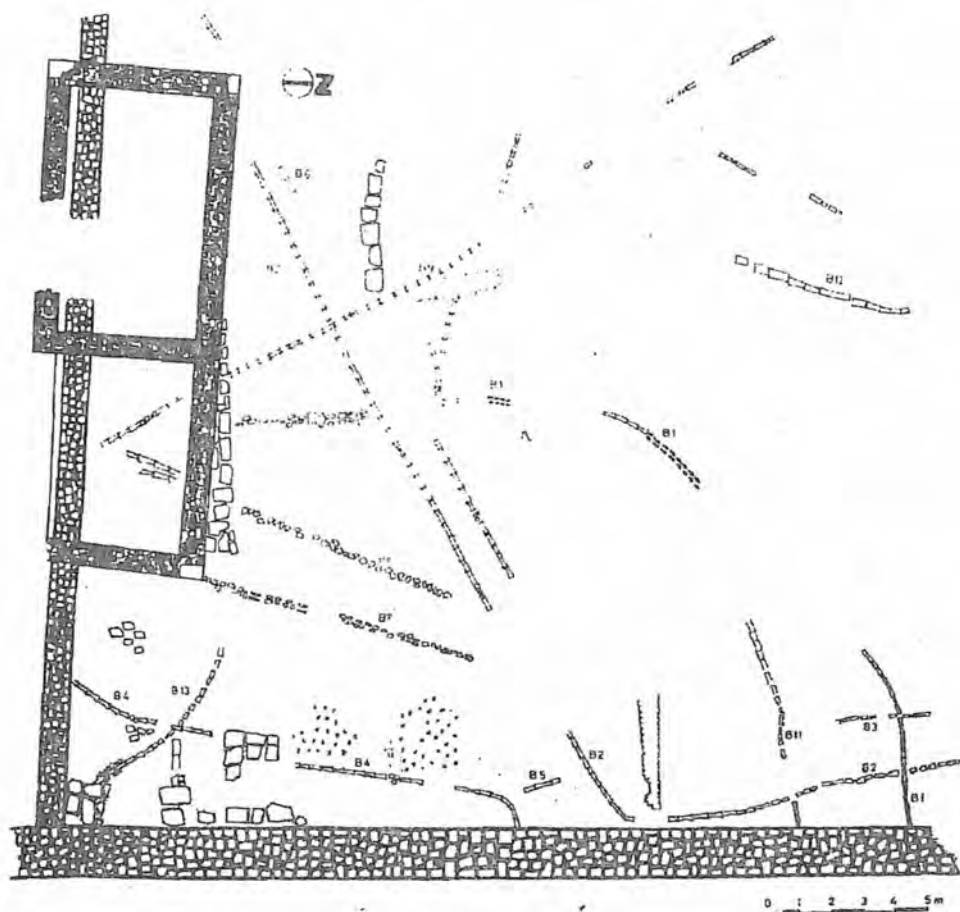
През 1969 и 1970г. бяха проведени археологически разкопки западно от западния зид на Цитаделата на Вътрешния град на Плиска³⁹. Повод за предприемане на тези разкопки ни даде изкопаната през 1969г. шахта западно от водохранилището въвн от Цитаделата, с цел отводняването на сградите, разположени от вътрешната страна на оградния зид. По време на изкопаването на шахтата бяха разкрити части от зидове на някакво помещение, изградено от ломени камъни, споени с кал, и част от водопровод. Шахтата имаше диам. 2м и дълбочина 2м, а отводнителният изкоп беше широк 1м.

Преди започването на разкопките западно от западната стена на Цитаделата трябваше да се освободи теренът от грамадните насипи, натрупвани в продължение на няколко години при провеждането на разкопките вътре в Цитаделата. Пръстта е трупана западно от стената без да е извозвана въвн от крепостта, достигайки височина до 3м. При разчистването на насипа се отделяха по-големи каменни блокове, отделни фрагменти от керамика от късната античност V-VIв. и други случайно попаднали в насипа находки.

Разкопаваният терен има слаб наклон на запад и югозапад. Заложена беше квадратна мрежа на едно пространство от 625м², като тази площ беше разпределена на 21 квадрата със страни 5м x 5м. Задачата, която си поставихме при разкопките беше да се установят всички водопроводи, които идват от вътрешността на Цитаделата, преминават през западната стена и се насочват на юг и югозапад въвн Вътрешния град, а също така да се проследят водопроводите, които идват от север и минават близо до външната страна на западната стена на Цитаделата и се насочват на юг, югозапад и запад. Освен това пред нас стоеше и важната задача да се разкрият и по-късните постройки, които са изградени западно от западната стена на Цитаделата. Ние установихме, че основите на тези постройки пресичат и разрушават голяма част от водопроводите, които преминават тук. При тези разкопки ние си поставихме за цел да дадем една относителна хронология на разкритите постройки и водопроводи. Най-ранни се оказаха водопроводите, а по-късно на този терен са изградени постройките, които не са се съобразявали с водопроводната мрежа, съществуваща на това място.

В югоизточната част на 3,10м западно от външната страна на Цитаделата на дълбочина 0,60м се откри тухлена настилка наравно с цокъла на западната външна стена на Цитаделата. Формата ѝ е на правоъгълник с дължина север-юг 4м и ширина 3м. Изградена е от парчета от тухли, които тук са вторично употребени (обр. 3). По някои от тухлите има орнаменти – вдълбани три линии. Тази настилка прекъсва на юг и на запад (табл.2). На юг от нея на 1,70м беше открита друга настилка, изградена по същия начин с фрагменти от тухли (обр. 4). Между двете тухлени настилки беше открито християнско погребение ориентирано запад-изток, без погребален инвентар (табл.2).

Табл. 2

Обр. 3 и 4

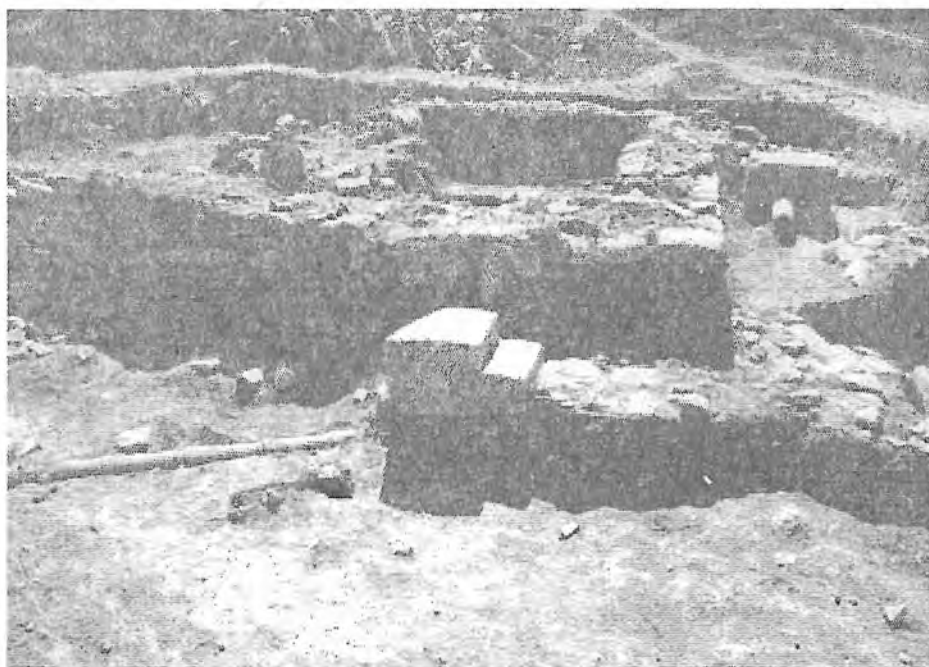
На тази площ от 625м² западно от Водохранилището бяха разкрити три помещения във верижен план в посока изток-запад от външната западна стена на Цитаделата. Също бяха разкрити няколко отделни малки зидове, единият в Г-образна форма. Но нито един от тези зидове заедно не оформяха помещение и бяха силно разрушени. Най-напред беше разкрит един зид, който се допира на fuga до западната стена на Цитаделата и върви право на запад, дължината му е 16,50м, след това прекъсва на разстояние 2,50м и отново продължава на разстояние 6,50м. Зидът е дебел 0,85м и е изграден на калов разтвор от каменни блокове със средна ширина 0,28м, дълж. 0,60м и дебелина 0,12м. Вероятно по-големите каменни блокове са използвани тук вторично, взети от крепостните стени и от монументалните сгради във Вътрешния град на Плиска (обр. 5; табл. 2).

На 7-8м западно от външната страна на западната стена на Цитаделата бе разкрит успореден зид на описания по-горе – дълъг 15,50м и дебел 0,75м, изграден на калов разтвор от ломени камъни, добре обработени, с огладени лицеви страни и със средни размери 0,25 на 0,10м. От източния и от западния край на този зид конструктивно свързани с него следват два зида на юг и един трети също на юг, който се явява като преграда. Тези три зида имат дължина 4,90м и дебелина 0,75м, изградени са от ломени камъни на калов разтвор. В южната част конструктивно са свързани само двата преградни зида с един успореден зид, от който са запазени два неголеми фрагмента. Така се образуват две верижни помещения (План II). На изток от тях се образуват и трето помещение, което не се затваря само от север. Тези три помещения обозначихме от изток на запад като 1, 2, 3. Първото помещение има дължини 8,25м и широчина 4,00м. То е било вероятно навес с някакво стопанско предназначение. За източна стена на първото помещение е служела западната стена на Цитаделата. Второто помещение има дължина 6м и шир. 4,25м. Третото помещение има дължина 7,25м и шир. 4,25м (обр. 6; табл. 2).

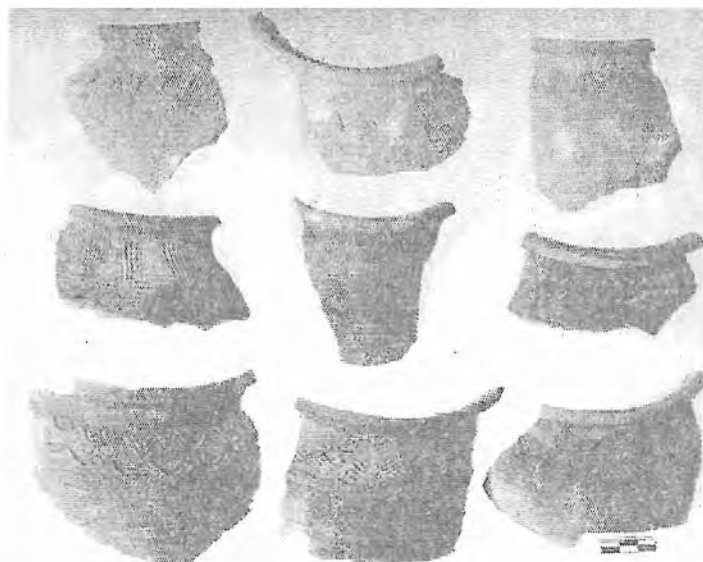
Откритите материали в тези три помещения – главно фрагменти от керамика (обр. 7 а, б, в, г), две гърнета, едното с дръжка (обр. 8), прешлени за вретено (обр. 9а, б), а също фрагменти от стъклени предмети, главно гривни (обр. 10), железни дребни находки, четириръбести гвоздеи (обр. 11а, б) и четири монети от Иван Цимисхий и Василий II ни дават основание да датираме помещенията към 10-11в.

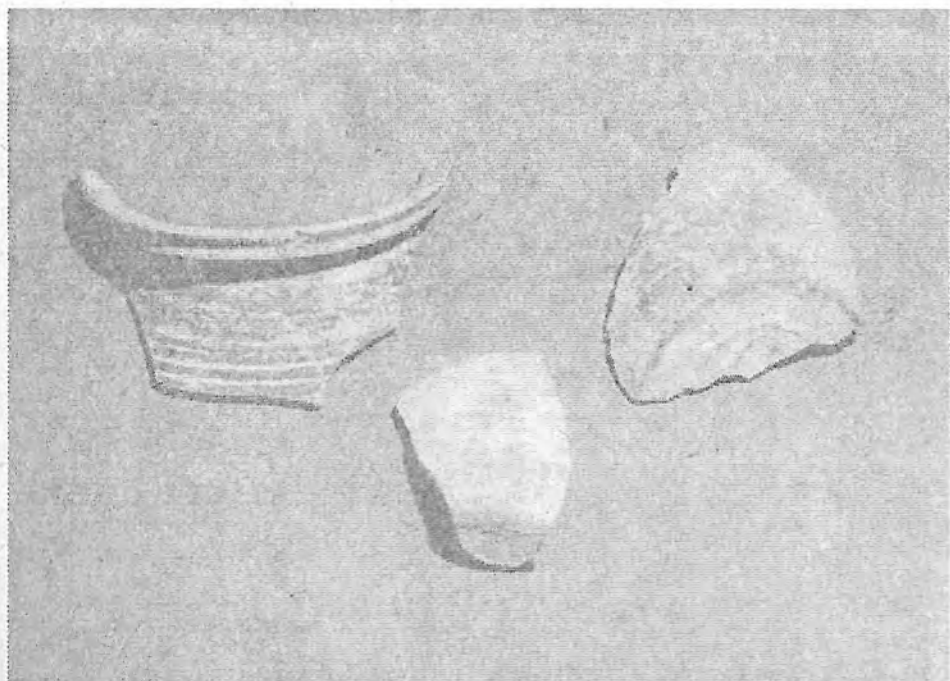
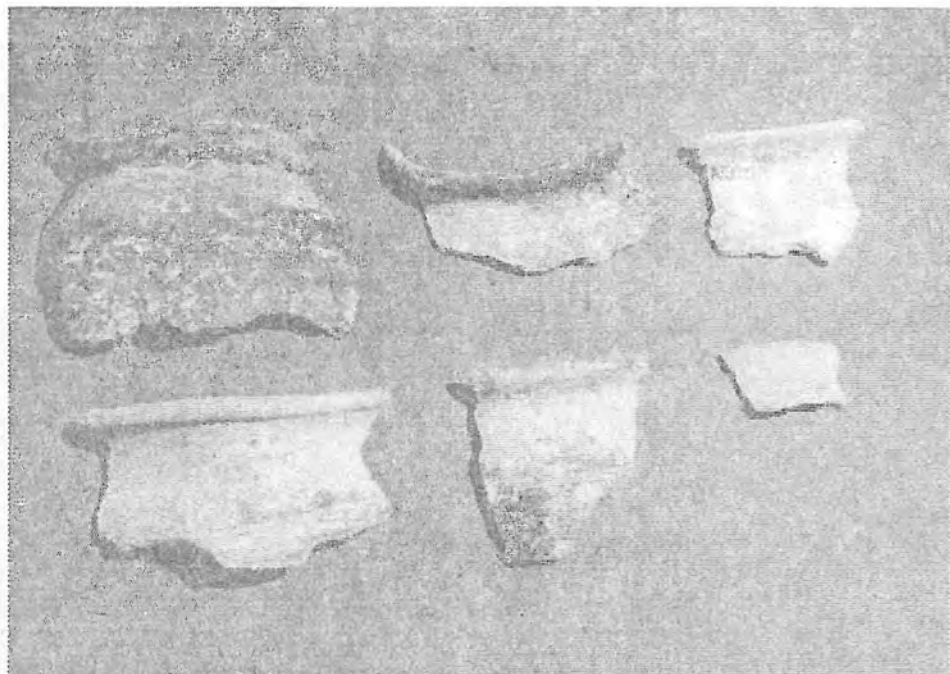
Изграждането на тази верижна сграда е станало на два етапа. Южният успореден общ зид, който допира на fuga до западната външна стена на Цитаделата е най-ранният, следват северният успореден и трите преградни зида, които преминават над южния зид (обр. 12а, б, в).

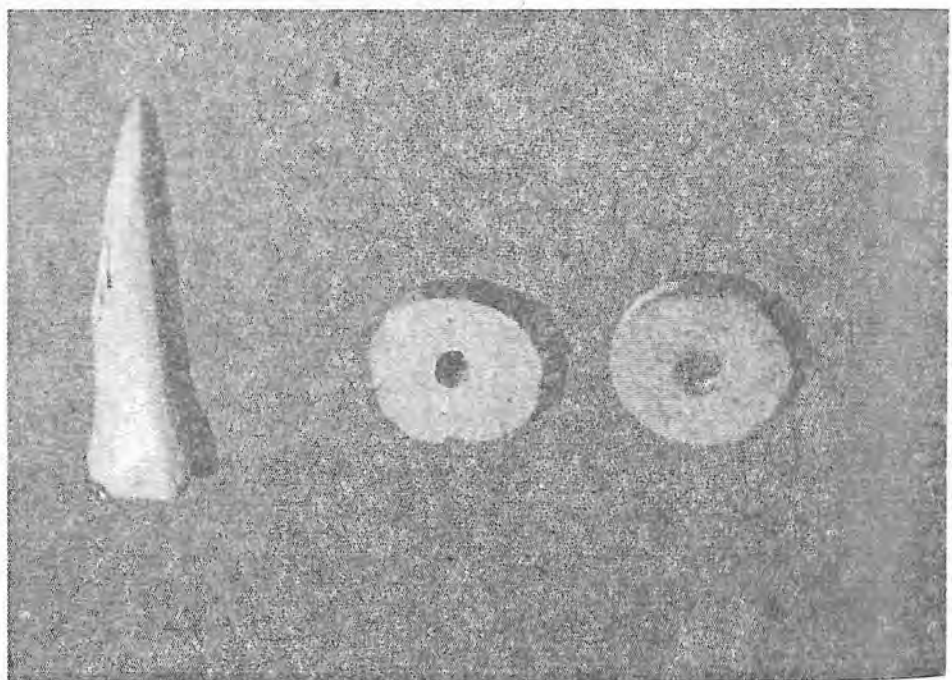
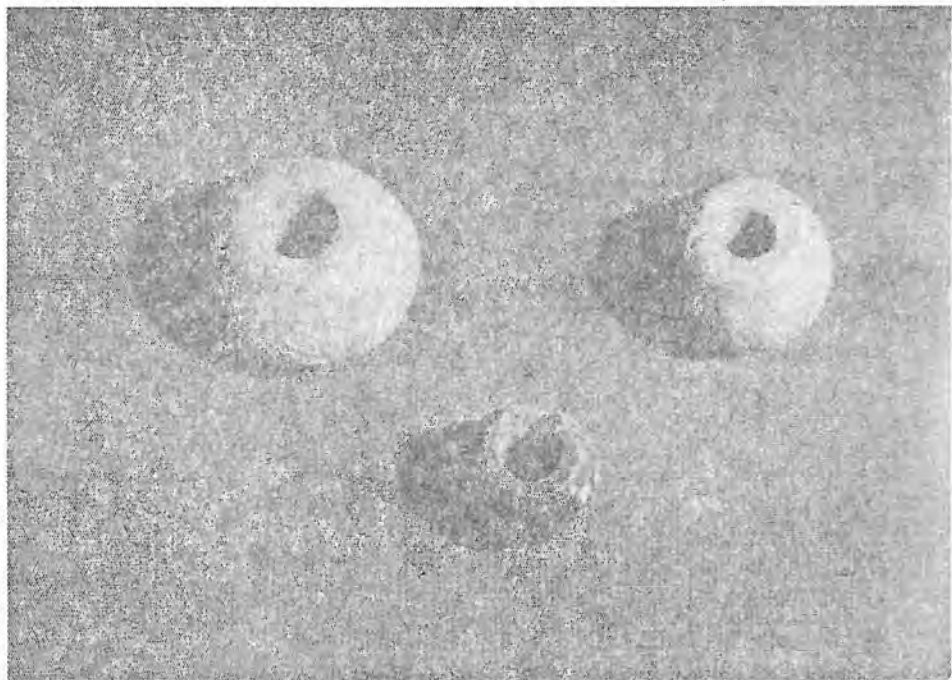
Северният зид на помещение № 2 разрушава настилка от каменни блокове, разположени в два реда със средни размери 0,70мх0,40мх0,12м. Тази настилка е разкрита на протежение 8,90м (табл.2). Разкрити са и други

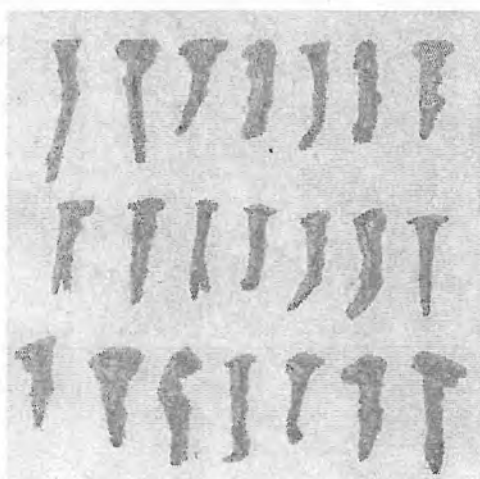
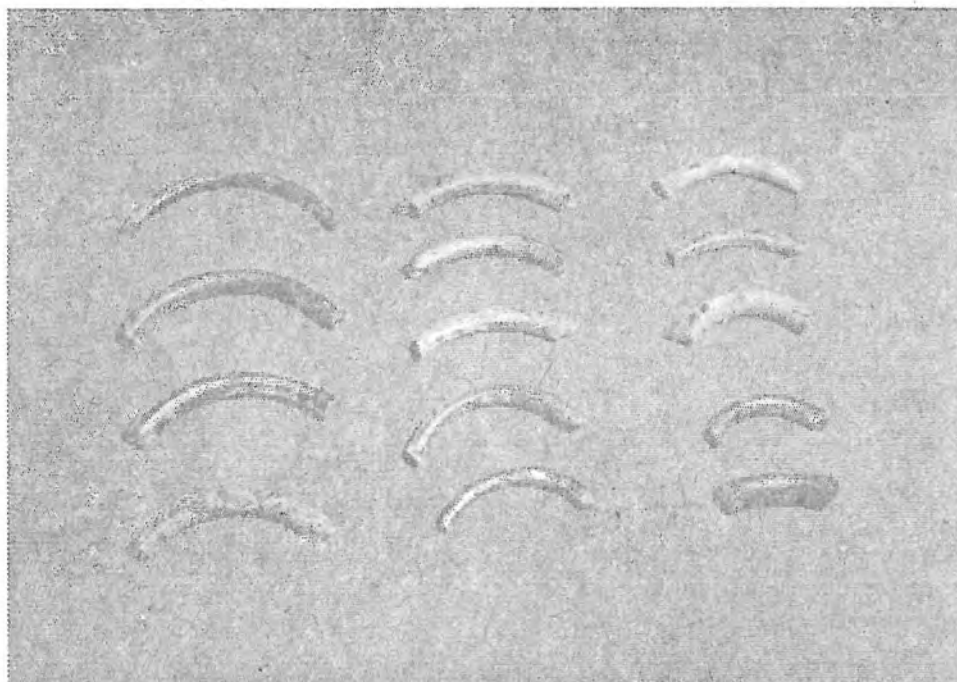

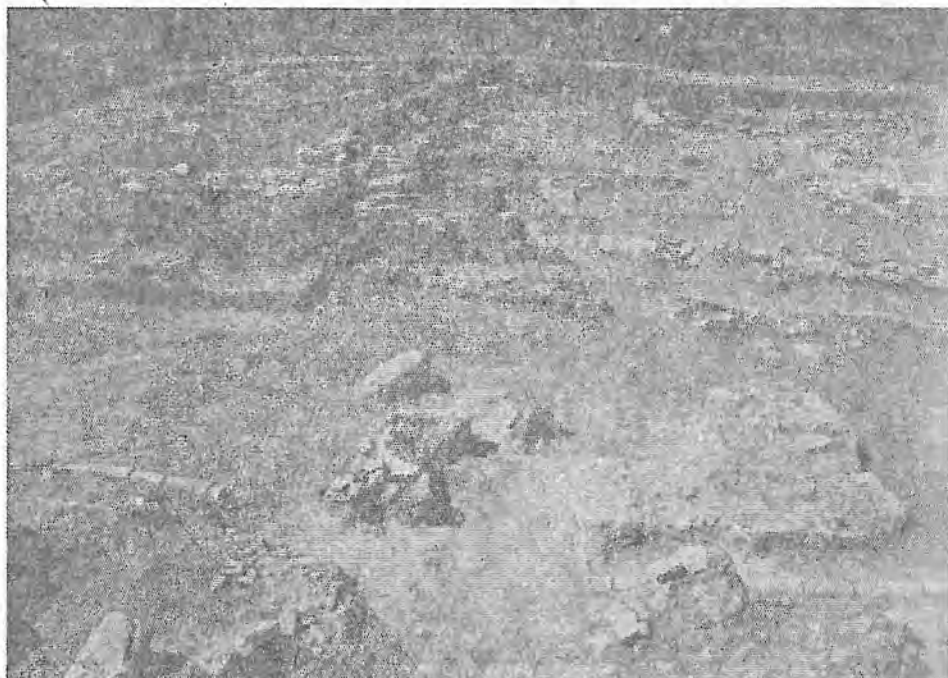
Обр. 7а и з
Обр. 8

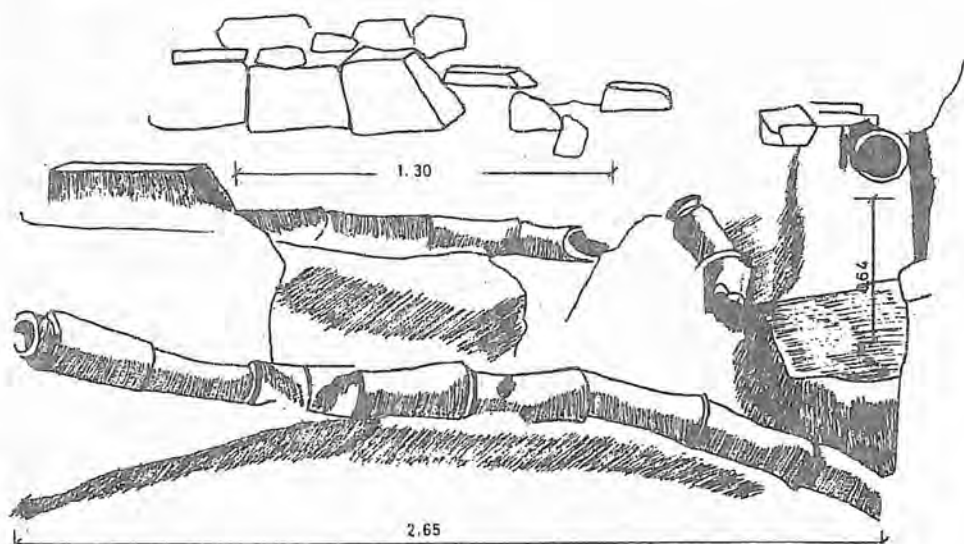

каменни и тухлени настилки, хоросанови корита и няколко малки зида, силно разрушени. Трябва да изтъкнем, че основите на всички тези зидове разрушават водопроводите, които бяха открити в тази част на обекта (обр. 13; рис. 1).

Всички разкрити каменни и тухлени настилки лежат над водопроводната мрежа. Това идва да ни подсказва, че всички открити помещения, зидове, каменни и тухлени настилки тук са изградени много по-късно от водопроводната мрежа. Обаче все пак най-интересното разкритие върху разкопаната от нас площ е водопроводната мрежа. На тази неголяма площ от 625м² бяха открити отделни части от 13 водопровода и два канала за нечиста вода с различно направление, но главно изток-запад-юг и север-юг-югозапад.

Рис. 1

Водопровод № 1. В северозападния ъгъл на 0,20м от северната стена на Цитаделата отвътре бе открит водопровод с оловни тръби. Този водопровод преминава през западната стена в северозападния ъгъл на Цитаделата. Отворът е специално направен още при изграждането на западната стена на Цитаделата и се намира под цокъла или в основата на крепостната стена, която е дебела 1,60м. Той има правоъгълна форма с вис. 0,35м и шир. (север-юг) 0,40м. Водопроводът не заема целия отвор през западната крепостна стена на Цитаделата. Остава едно свободно пространство от около 0,15м.

От специално изградения отвор за оловния водопровод, се доказва по безспорен начин едновременното изграждане на водопровода със западния

Обр. 13
Обр. 126

зид на Цитаделата (табл.2). От вътрешната страна на западната стена на изток от отвора се проследява на протежение 7,80м, като на няколко места прекъсва, след това отново се проследява на 1,50м разстояние, като накрая се включва в колектора. Този водопровод е изграден по следния начин: върху заравнената повърхност със слаб наклон за изтичане на водата е поставена една тухла. Върху тухлата са поставени в стреховидна форма две странични тухли, като трите тухли в профил имат форма на триъгълник. Върху тухлената основа се поставя хоросан примесен със счукана керемида с дебелина от 0,05 до 0,08м и върху нея водопроводните оловни тръби. Тръбите от всички страни са покрити също с хоросан (примесен със счукана керемида) дебел от 0,05м до 0,08м. Оловната тръба има вътрешен диаметър от 0,7м до 0,9м, а дебелината на стените е 0,08м. Оловните тръби са изработени от изчукани оловни листове със завити в горната част и запоени встрани и затова нямат правилна цилиндрична форма. Разкрита беше една оловна тръба на 1,37м на запад от външната стена на Цитаделата дълга 1,68м. След поставянето на оловната тръба в хоросановото легло, замазва се отгоре с хоросан, поставят се двете стреховидни тухли от двете страни на тръбата и след това се замазва отвън също с хоросан със счукана керемида. По такъв начин леглото на оловната тръба се намира в една цилиндрична хоросанова тръба и при спукване на оловната тръба хоросана, който създава нещо като кожух от всички страни на тръбата, не е позволявал изтичане на водата встрани. При откриването на места, където е разрушена оловната тръба, хоросаният кожух около нея беше запазен. Този начин на изграждане на водопроводи с оловни тръби е много солиден и здрав и може да бъде разрушен само от човешка ръка. Затова при разкриването на този водопровод установихме, че той прекъсва в оная част, където по-късно е извършвана изкопна и строителна работа. Подобен начин на изграждане на водопроводи установихме и в другите части на проведените от нас разкопки, но с тази разлика, че оловните водопроводни тръби са заменени вече с глинени. Можем със сигурност да кажем, че по оловните тръби не е текла чиста питейна вода, понеже оловото се окислява и водата става негодна за пиене. По всяка вероятност тези водопроводи с оловни тръби са отвеждали дъждовната вода, която се е оттичала от покривите на монументалните сгради като Банята, Водохранилището и др. в северозападната част на Цитаделата. Подобни случаи са установени при разкопките на Голямата базилика във Външния град на Плиска, където по същия начин с оловни тръби се е оттичала от покрива дъждовната вода. Оловните тръби за питейна вода не са се препоръчвали още от Витрувий („За архитектурата“, Кн. VIII, кн. VIII, гл. 6, 10).

По дъното на Водохранилището на Плиска също има следи от оловни тръби, вградени в масивната плътна зидария, от които са запазени само отпечатащи. С оловен тръбопровод е била водоснабдена и новоизградената баня – Б.8. Водопроводът в Цитаделата под № 11 е бил също с оловни тръби. От приведените примери се вижда, че оловните тръби не са служели за

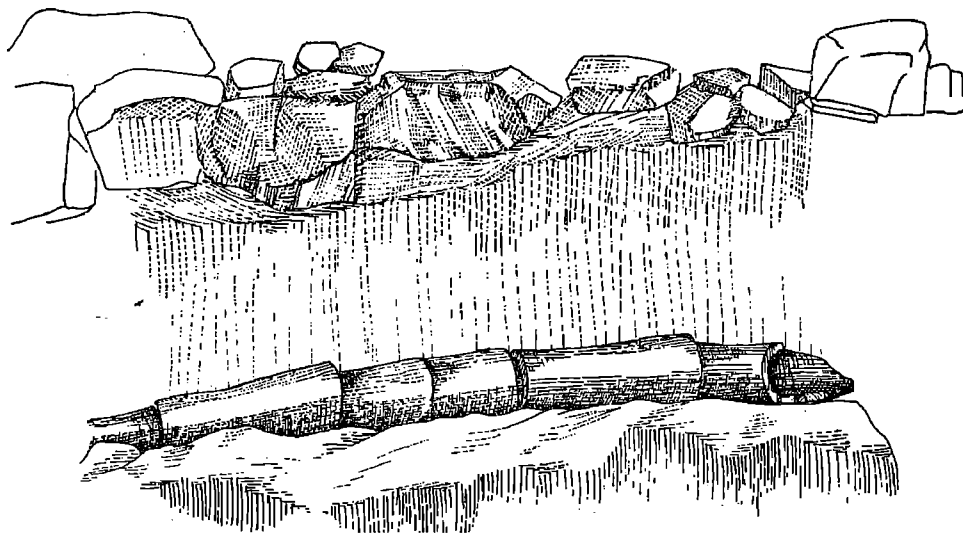
водопроводи на питейна вода, но за бански нужди. Установено е, че покритите на масивните постройки във Вътрешния и Външния град на Плиска са били покрити с оловни листове. Водопроводът с оловни тръби се проследява покрай външната западна стена на Цитаделата в посока юг и югозапад. Аналогични оловни водопроводни тръби са известни досега у нас от няколко места. По време на спасително разкопки през декември 1952г. в м. Парлозите, западно от Рациария са открити два оловни водопровода, единият съставен от широки, а другият от по-тесни тръби. Те отивали към западната крепостна стена на Рациария. Водопроводът на Рациария, който идва от с. Държаница бил също с оловни тръби⁴⁰.

Водопровод с оловни тръби е бил открит през 1949г. в Ескус (с. Гиген) под улицата, която е с посока север-юг. Той минава покрай източната страна на голямата сграда с полихромна мозайка. Щом като водопроводът с оловни тръби в Ескус минава под уличното платно, то можем да предполагаме, че в оловните тръби е текла нечиста и дъждовна вода, а не питейна. В музейната сбирка на с. Гиген се пазят оловни тръби, намерени при изкопни работи в района на селото. Части от оловни водопроводи са открити в Сердика, Августа Траяна, Никополис ад Иструм⁴¹, Нове⁴², Видин⁴³ и другаде. Те се отнасят към римската (II-IIIв) и ранновизантийската епоха (IV-VIIв.).

Водопровод №2. На 1,70м западно от северозападния ъгъл на външната стена на Цитаделата бе открит водопровод на дълб. 0,40м от сегашната повърхност. Той идва от север, вероятно от Северната порта на Вътрешния град и върви на юг, близко до външната западна стена на Цитаделата, след това завива на запад. Проследен беше от северозападния външен ъгъл на Цитаделата на разстояние 40м на юг, силно е разрушен като са запазени само 6 цели тръби. След като водопроводът завива на запад, прекъсва на едно пространство от 18м и след това отново продължава на голямо разстояние на запад, след като това е разрушен от северния зид на откритата сграда. Този водопровод, обозначен като № 2 преминава над оловния на протежение 0,22м. Той преминава и над водопроводи № 11 и № 9 с посока от север на югозапад. От водопровод № 2 са запазени 33 глинени тръби – (табл. 2; рис. 2). Това е засега най-добре запазеният водопровод в целия разкопан от нас сектор. Запазена е хоросановата подложка с шир. 0,30м, върху нея са били поставени водопроводните глинени тръби. Отстрани е имало тухли, поставени стреховидн, които са обграждали глинената тръба. Диаметърът на запазените тръби е 0,12 до 0,24м. Дължината на тръбите е от 0,35м до 0,45м.

Водопровод № 3. На 13,50м западно от северозападния външен ъгъл на стената на Цитаделата, на дълбочина 0,85м от сегашната повърхност бяха открити глинени тръби от водопровод, който обозначихме с № 3. Този водопровод идва от север и се насочва на юг (табл. 2). Той бе открит на най-голяма дълбочина и минава на 0,30м под водопровода с оловните тръби. За съжаление той се оказа силно разрушени и бе проследен само на протеже-

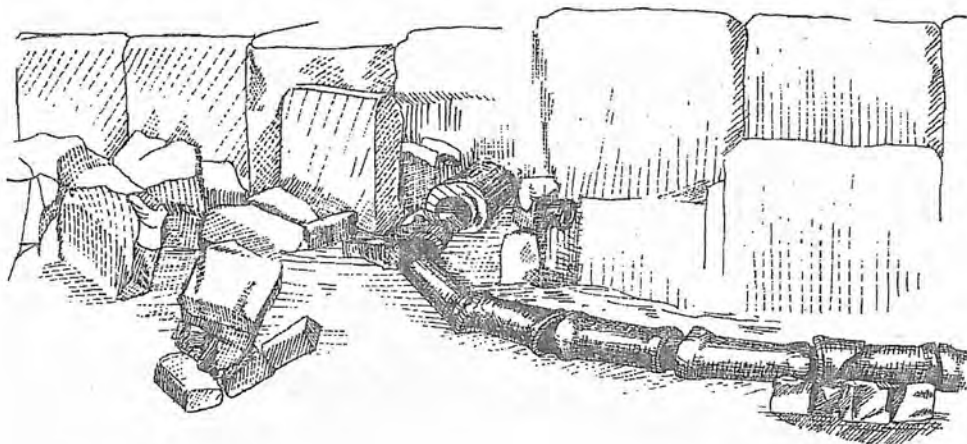
Рис. 2

ние 2м, като след това прекъсва. Запазени са само следи от хоросанова подложка, върху която са лежали глинени тръби. На 4,05м западно от външната северозападна стена на Цитаделата, само на 0,20м дълбочина от сегашното ниво бе открита тухлена настилка с размери 0,70м на 0,85м. Изградена е от цели и фрагментирани тухли. Фугите между тухлите са замазани много добре с хоросан примесен със ситно счукана керемиди. Всички тухли лежат върху хоросанова подложка. Какво е предназначението на настилката не може сега да се установи. Там където прекъсва водопровод №2 на 1,75м западно бе открита друга тухлена настилка на същата дълбочина с размери 1,23м на 0,85м, изградена само от фрагментирани тухли. За разлика от другата настилка тук тухлите лежат направо върху пръстта без хоросанова подложка и без да са запазени фугите с хоросан. Предназначението и на тази тухлена настилка за сега не може да се установи.

Водопровод №4. На 48м южно от северозападния ъгъл на Цитаделата бе открит водопровод от глинени тръби, който обозначихме с № 4. Този водопровод преминава през западната стена на Цитаделата през специално направен отвор и се насочва на запад в продължение на 3м, след това завива право на юг. На разстояние 6м са запазени няколко тръби, след това за 4м прекъсва, после продължава 16м по направление югозапад. Прекъсва на разстояние 11м. Отново са запазени няколко тръби на протежение от 18м с малки прекъсвания. В най-южната част този водопровод е разрушен от южния зид на откритите помещения (табл.2; рис. 3). Глинени тръби на този водопровод лежат върху хоросанова подложка, а от двете страни се

Обр. 14 и рис. 3

запазват от стреховидно поставени тухли. Прекъсването на водопровода за разстояние от 11м се дължи на един по-късен зид, изграден от ломени камъни, споени с кал (обр. 14). Зидът е с дебелина 0,65м и запазена височина 0,60м. От вътрешната страна зидът е изграден от квадри с размери 0,68м х 0,40м, взети вероятно от разрушените монументални сгради и крепостни съоръжения във Вътрешния град на Плиска. Върху един от каменните блокове е издълбан знак Φ . Този зид е свързан с друг, който има посока север-юг и е проследен на разстояние 5,70м. Дебелината на зида е 0,75м. От юг бе разкрит зид, който се проследява на 7,70м. Той е изграден от ломени камъни споени с кал. Дебелината на зида е 0,80м – 0,85м. И тук виждаме от вътрешната страна зидът изграден от каменни блокове. В югозападната част на този зид бе открита врата с ширина 1,10м. На запад тези зидове се затварят с трети зид и образуват помещение (табл.2). Зидът се проследява на разстояние от 6,60м.

Водопровод № 5. Идва от север към юг и след това към запад. Премахва на 2,80м западно от западната стена на Цитаделата. Разкрити бяха четири глинени водопроводни тръби, от които по-добри са запазени 2 с дължина 0,41м и 0,46м. Дължината на муфата е 0,05м, а диаметърът на тръбите е от 0,08м до 0,12м. Водопроводът е облицован с тухлички и лежи направо върху пръстта (табл. 2).

Водопровод № 6. Идва вероятно от север и преминава на запад успоредно на водопровод № 2. Той е запазен на голямо разстояние. След прекъсване от 2,45м той променя посоката си и се насочва слабо на югозапад. В тази част от водопровода са запазени 12 тръби. Дължината на тръбите е от 0,29м до 0,42м, като преобладават тръбите с дължина от 0,32м до 0,34м. Диаметърът на тръбите е от 0,09м до 0,13м, а муфата между тръбите е 0,05м. По-нататък имаме прекъсване на протежение 30м, след това отново следва водопровода на 12м, като са запазени 5 тръби с дължина от 0,33м до 0,35м. Едната от тръбите е с украса от две групи по три концентрично врязани линии. Муфата е 0,05м, а диаметърът от 0,12м до 0,18м. Глинените тръби лежат върху жълта глина донесена отвън (табл. 2).

Водопровод № 7. Разкритата част не е добре запазена. Има чести прекъсвания. Идва от север и се насочва на юг. В най-южната част водопроводът е напълно разрушен от северния зид на по-късната сграда. Тук тръбите не се виждат, защото са покрити със стреховидни тухли, измазани с червен хоросан. На места, където тръбите липсват, добре се очертават леглата им. Втората част от водопровода е дълга 3,50м. Запазено е само хоросановото легло на тръбите. Има само 2 тухли от облицовката на водопровода (табл. 2).

Водопровод № 8. Има направление север-юг. От разкритата част се установи, че той е силно разрушен, но хоросановата подложка е запазена и общата му дължина е 15-10м. В най-южната си част е разрушен от северния зид на сградата, която беше разкрита. Отново следва няколко добре запазени водопроводни тръби. Тук се разклоняват два водопровода. Единият

продължава на юг, а другият тръгва на югозапад, който обозначихме с № 8а. Този водопровод минава под сградата и тухлената настилка, които бяха разкрити и затова той се отнася към по-ранна епоха от тях (табл.2).

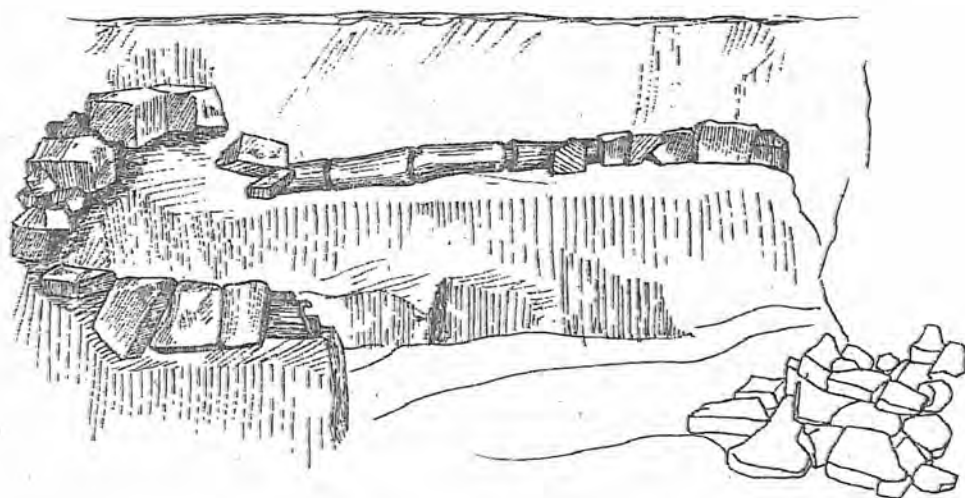
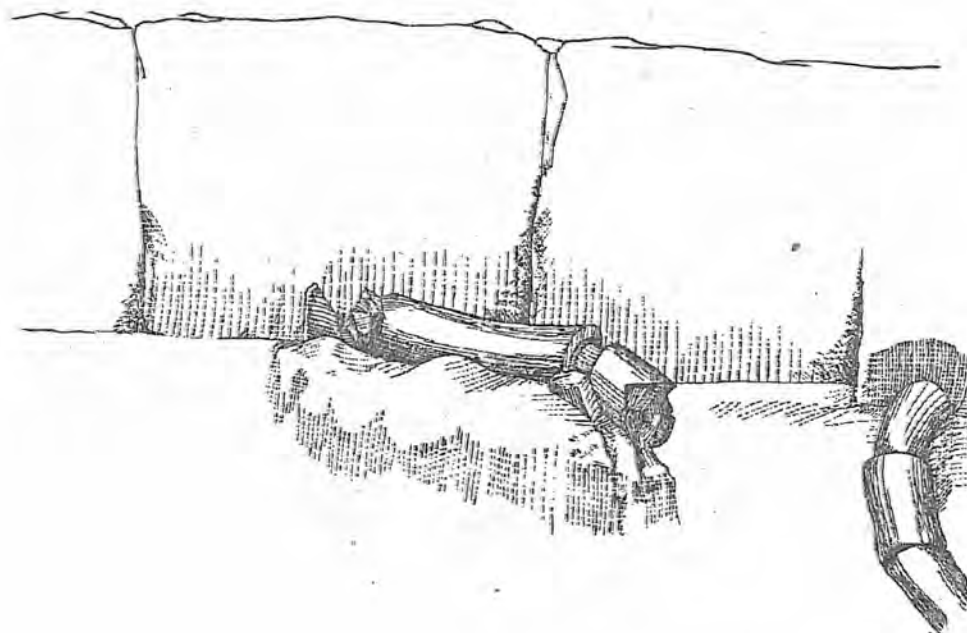
Водопровод № 9. Идва от северозапад и се насочва към юг. Разкритата част още в началото на няколко места прекъсва, след това следва без прекъсване. Има обща дължина 17,20м и добре запазени 21 тръби, които са с по-големи размери – от 0,42м до 0,48м. Диаметрите им са 0,12-0,14м, а муфите 0,06м. След едно прекъсване от 3м поради разрушение от северния зид на сградата, започва отново и продължава 6м на юг. Тук дължината на тръбата е средно от 0,35м до 0,38м. След ново прекъсване от 2,50м водопроводът е разрушен от южния зид на сградата. Общата дължина на разкритата част от водопровода е 27,47м. Тръбите са поставени направо върху пръстта. Той минава и под настилката на северозападния ъгъл на помещенията. Водопровод № 9, който има направление на юг минава над водопровод № 2, който има посока югозапад, вероятно към югозападната Кръгла кула на Вътрешната крепостна стена (табл. 2).

Водопровод № 10. Има направление север-юг, а след това югозапад. Първоначално откритата част от водопровода е със запазена дължина 0,60м. Тръбите имат диаметър 0,20м. Те са покрити с хоросанова замазка дебела 0,05м. Облицовани тухлички има само във втората част на водопровода. Прекъсването е от 2,30м. Втората част е с дължина 3,80м. Общата дължина на водопровода е 6,60м. Водопровод № 10 преминава вероятно или под или над водопровод № 9, понеже той има направление към него на югозапад (табл. 2).

Водопровод № 11 е с направление изток-запад. Този водопровод минава под основите на западната стена на Цитаделата, което ни дава основание да считаме, че той е изграден преди Цитаделата. След излизане вън от Цитаделата преминава под водопровод № 2 и на 13м западно от крепостната стена прекъсва. Бяха разкрити 35 глинени тръби, някои от които разчупени, с обща дължина 12, 50м. Тръбите лежат на хоросанова подложка. Те са облицовани със стреховидно поставени от двете страни тухли и обмазани с червен хоросан. По някои от тухлите има орнаменти от врязани вълнисти линии. Дължината на тръбите е между 0,35м и от 0,45м, а диаметърът на тръбите е средно 0,14м – 0,16м (рис. 4; табл.2).

Водопровод № 12. Има направление север-юг, след това югозапад. Разкритата част е с дължина 5,43м. Дължината на отделните тръби е между 0,30м – 0,45м. Диаметърът им е между 0,13м – 0,14м, а муфата е 0,05м. Водопроводните тръби лежат направо върху пръстта и минават под струпването от камъни при северозападната страна на изкопа. Вероятно минава и под каменната настилка пред помещението (табл.2).

Водопровод № 13 върви от изток към запад. Той преминава през западната стена на Цитаделата, през специален отвор, изграден по време на изграждането на самата крепостна стена. След преминаването през отвора в посока запад, вероятно се отправя към Югозападната кръгла кула на крепостта. Тръбите бяха открити на по-голяма дълбочина и минават под

водопроводите № 4, 7 и 8, които имат посока север-юг. Целият водопровод е запазен. Дължината му е 14,40м. Тръбите са поставени направо върху пръстта (рис. 5).

При разкопаването на сектора западно от западната стена на Цитаделата бяха открити и няколко отделни водопроводни тръби, които не бяха обозначени с отделна номерация (обр. 15). Така върху една неголяма площ бяха разкрити ясно обособени 13 водопровода, които идват от север на юг и югозапад или от вътрешността на Цитаделата, като преминават през или под Западната крепостна стена и се насочват към Вътрешния град на юг или югозапад.

Тази сложна водопроводна мрежа западно от Цитаделата не може да бъде изяснена напълно, понеже от нас е разкрита досега една малка част от нея. От разгледаните по-горе 13 водопровода се установи, че всеки един от тях има определено направление. Всички идват от север и се разклоняват на юг, югоизток и югозапад и се обособяват в самостоятелни водопроводи. Повечето от тези водопроводи са изградени по един и същ начин. Водопроводните тръби лежат върху тухла с хоросанова подложка върху нея, а от двете страни тръбите са защитени с две тухли, поставени стреховидно и обмазани с червен хоросан. Други лежат направо на земята, без хоросанова подложка, но тръбите се съединяват помежду си като са обмазани с червен хоросан. Всички тръби са изработени от добре пречистена глина на бързозврътящо се колело, добре са изпечени и имат червен цвят. Размерите им обикновено са: дължина – 0,32 – 0,68м, диам. 0,13 – 0,16м, дължина на муфата 0,05 – 0,07м. Има отделни орнаментирани тръби. Аналогични водопроводи са известни от много късноантични обекти в нашите земи. От 13-те водопровода повечето са изградени едновременно с изграждането на оградения зид на Цитаделата, но има няколко, които са по-ранни, тъй като преминават под основите на Цитаделата. Проучването на тази водопроводна мрежа западно от Цитаделата хвърля нова светлина върху цялостното водоснабдяване на Вътрешния град на Плиска.

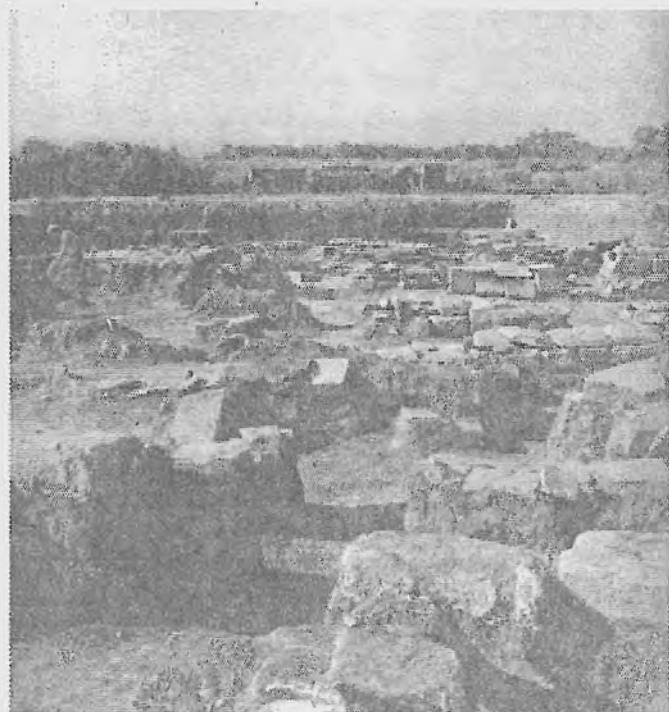
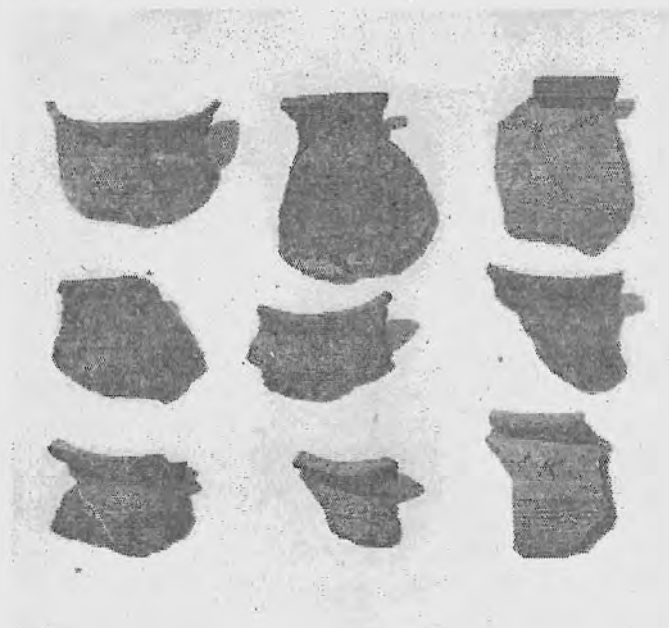
При разкопаваната от нас доста голяма площ източно и южно от Дворцовата църква на Вътрешния град на Плиска бе открито селище с културен пласт с дебелина 0,80м, което въз основа на откритите находки – предимно фрагменти от глинени съдове с врязани линии и вълнисти орнаменти (обр. 16а, б), железни ножчета, прешлени за вретено, костени шила и др. – бе датирана към края на IX и началото на Хв. По-късно част от площта на това селище е била превърната в некропол, който въз основа на начина на изграждане на каменните гробове и на открития в тях погребален инвентар – накити, обеци, пръстени, стъклени и бронзови гривни, бронзови кръстчета, монети от времето на Иван Цимисхий (969-976г.), Василий II и Константин VIII (976-1025г.), се датира към XI-XIIв. (обр. 17а, б).

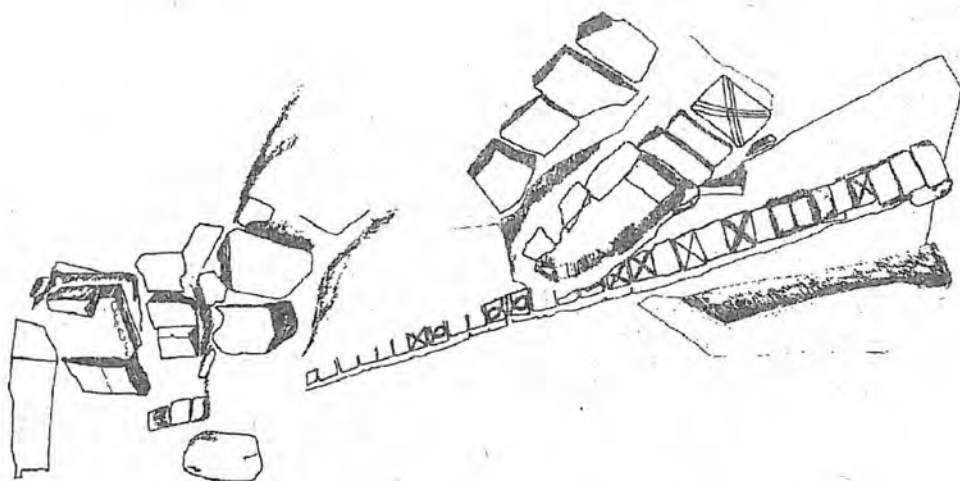
Всички гробове, на брой 121, са вкопани в земята на дълбочина до 1,20м от сегашната повърхност. Те прорязват културния средновековен пласт и разрушават една част от водопровода, който беше разкрит на 14м североизточно от централната апсида на Дворцовата църква. На дълбочина 1,35м от

Обр. 15 и Обр. 16а

Обр. 166 и Обр 17а

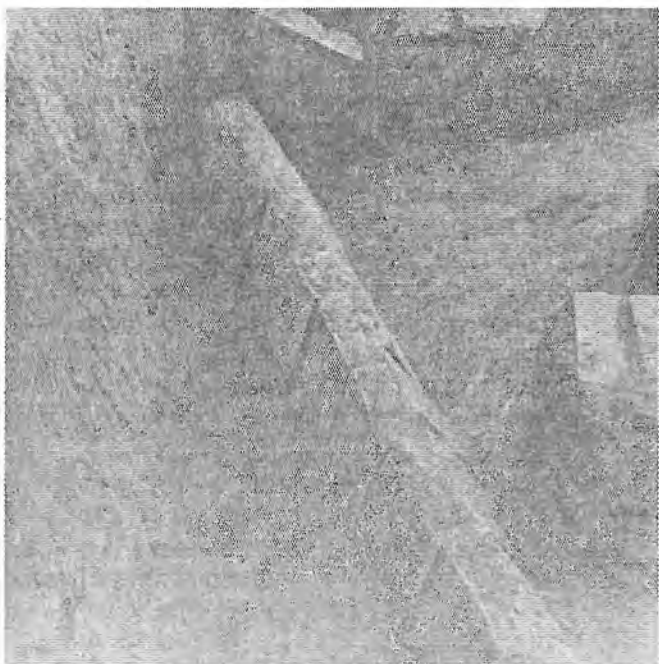
сегашната повърхност бе открит напълно запазен водопровод на протежение 32м (обр. 18а, б; рис. 6). Глинените тръби лежат върху тухлена основа, от двете страни са поставени стреховидно тухли и са обмазани с червен хоросан. Начинът на изграждане на този водопровод, техниката на изработване на тръбите и орнаментацията са напълно идентични с разгледаните по-горе водопроводи № 2, 4, 7 и 11. Той се явява вероятно продължение на някои от тях, които имат направление север-юг. Тухлите, които са стреховидно поставени от двете страни на водопроводните тръби са напълно запазени, по някои от тях има печати: ΔYLES, ΔIONISOS, ANICETYS и др. Някои са украсени с две или три диагонално пресичащи се, врязани с пръсти линии (обр. 19а, б, в). Установи се, че водопроводът е много по-ранен от селището и от некропола, чиито гробове при вкопаването им в земята на места го разрушават. Този водопровод идва от север, минава близко до западната стена на Цитаделата и източно от Дворцовата църква и се насочва на юг към Южната крепостна стена.

ВОДОПРОВОДНА МРЕЖА ВЪН И ВЪТРЕ ОТ ЮГОЗАПАДНАТА ЧАСТ НА ЮЖНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА

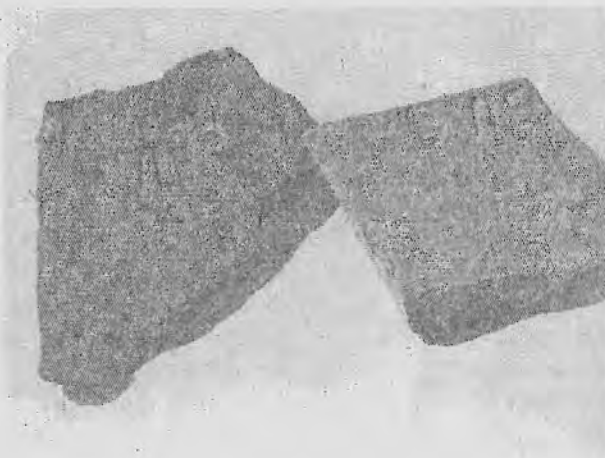
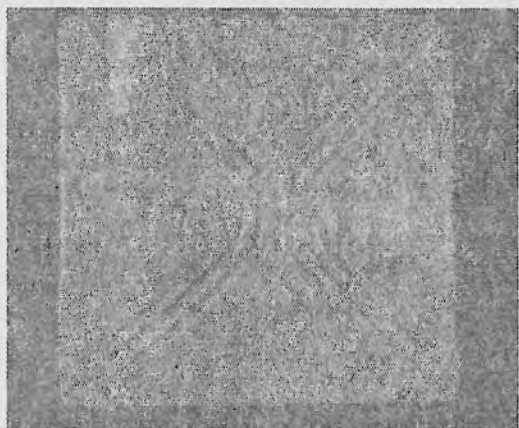
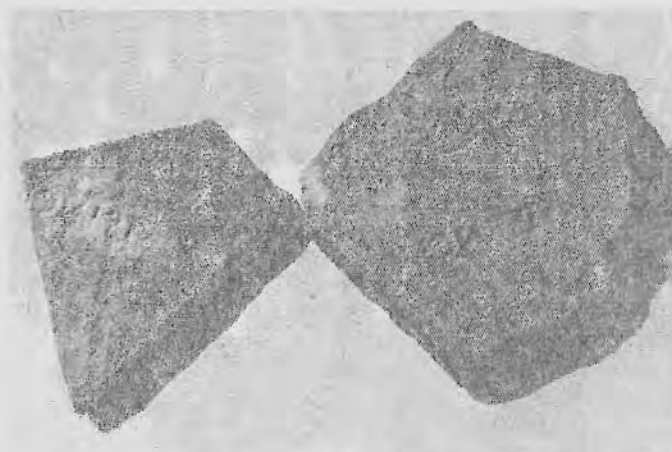
Имайки предвид огромното значение на крепостните съоръжения за цялостното изучаване на средновековния град Плиска през 1963г. от нас бяха предприети проучвания на широк фронт в югозападната част на крепостната стена на Вътрешния град (табл. 4). Археологическите разкопки и проучвания тук продължиха от 1963г. до 1970г. вкл.⁴⁴ Разкрита бе част от Южната крепостна стена на протежение 158м и част от Западната крепостна стена на протежение 32м от Югозападната кръгла кула на север. По този начин бе разкрита изцяло Южната порта с прохода, фланкиран от по две кули от двете страни, Югозападната кръгла кула. На север от фасадата на Южната порта бе открита площ с каменна и тухлена настилка и улица, водеща на североизток към Центъра на града, а също настилка от очертан път на юг от южната фасада на Портата⁴⁵. Тук бе открита мрежа от водопроводи за питейна вода и канали за нечисти и отпадъчни води.

За първи път в досегашните проучвания, продължили 90 години, беше разкрита и проучена от нас една улица във Вътрешния град на Плиска на протежение близо 25м, която започва северно от прохода на Южната порта и има посока североизток, по посока към Центъра на града (табл. 4).

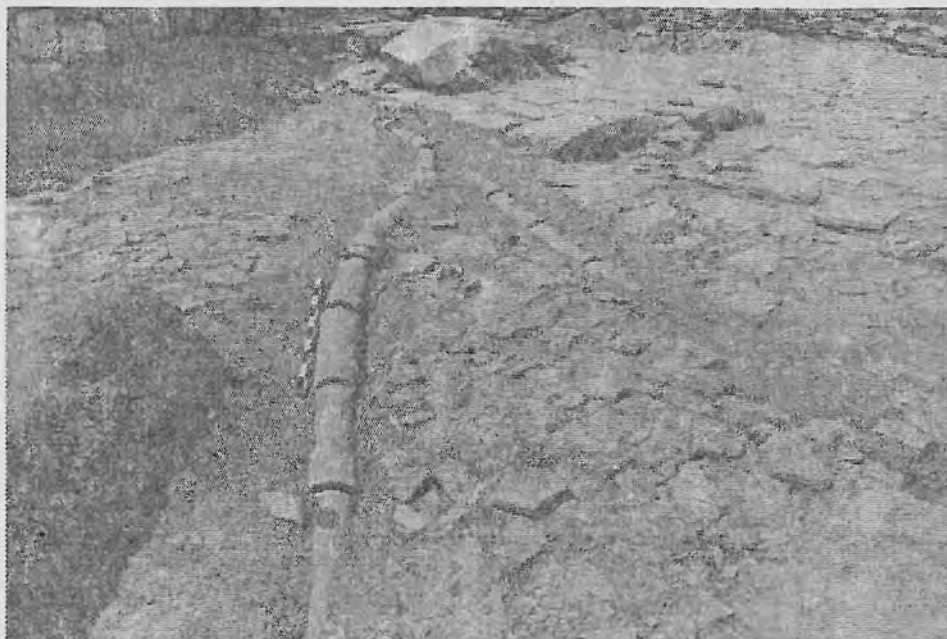
От двете страни на платното на улицата бе установена канавка с ширина 0,20м – 0,25м, служила за оттичане на дъждовната вода от платното на улицата. Тя има наклон на югозапад и беше проследена на разстояние 5м. В южната страна на платното на улицата бе открит водопровод, който идва от центъра на града. Втори водопровод, който идва също от центъра на града, преминава на 1м южно от първия и минава под платното на улицата. Той върви успоредно на първия водопровод в югозападна посока. На три метра североизточно от прохода на Южната порта се съединяват двата водопровода в един, който преминава през прохода на Южната порта (обр.

Обр. 19а, б, в

Обр. 20 а и б

20а, б). Двата водопровода съединени вече в един преминават под първата настилка на улицата, понеже бе установена и втора настилка от по-късно време. Това показва, че тези два водопровода са изградени едновременно с първата настилка на улицата, а оттук се отнасят и към първия строителен период. Тръбите и на двата водопровода са напълно еднакви по размери, техника на изработване, форма и орнаментация. Изработени са от добре пречистена глина на бързо въртящо се гърнчарско колело, изпечени са много добре, равномерно и имат червен цвят. Те имат еднакви размери – както дължина, така и диаметър и дебелина на тръбите. Напълно са сходни с водопроводите, които разгледахме по-горе западно от Западната крепостна стена на Цитаделата. Всичко това ни дава основание да твърдим, че тези два водопровода са от едно и също време както тези от центъра на града.

Тръбите на двата водопровода са поместени в специално легло между каменните плочи и тухлената настилка, подобно на улей. Това показва, че при полагането на платното на улицата строителят се е съобразил с първата каменна и тухлена настилка. Те минават на 0,15м под първата и на 0,55м под втората каменна и тухлена настилка (обр. 20б).

Първите два водопровода, свързани в един преминават през прохода на Южната порта. Това се проследява по цялото протежение на източната стена на прохода от северната до южната фасада на Портата. След вдигането на първата настилка в прохода на Южната порта в източната част се откри този водопровод – напълно запазен на протежение 1,85м. Открити бяха 4 водопроводни глинени тръби, запазени много добре и споени с червен хоросан (обр. 21 и 22).

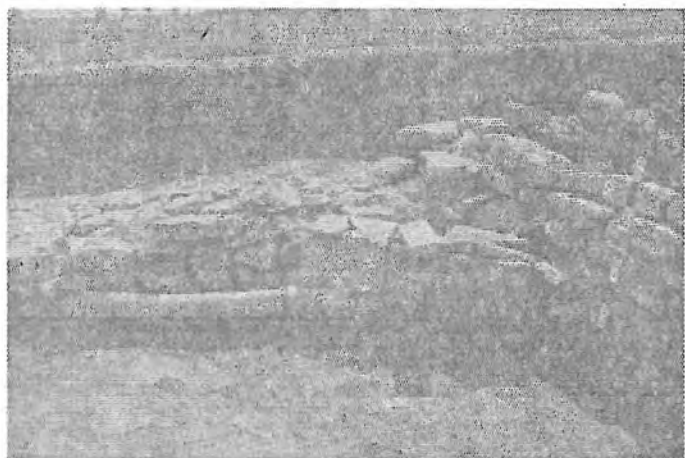
В прохода на Портата при първата каменна настилка от големи блокове се проследява ивица в източната страна широка 0,30м, която е съзнателно изградена и е покрита с по-малки по размери каменни плочи, с цел тяхното по-лесно повдигане при евентуални нужди от поправка при повреждане на водопровода. В специално направено легло като канавка в източната страна на прохода са поставени водопроводни тръби. Така за водопровода, който преминава през прохода на Портата, се установява недвусмислено, че той е едновременно изграден с Южната порта и крепостната стена с кулите по време на първия строителен период. От южната фасада на Южната порта водопроводът продължава на юг във Външния град на Плиска (обр. 22) и се проследява на протежение шест метра, след това се пресича и разрушава от помещения и от други леки постройки, изградени по-късно през Х-ХІв. на юг по протежение на водопровода.

На север от северната фасада на Южната порта под тухлената настилка бе открит трети водопровод, който също идва от Дворцовия център и върви успоредно на двата описани по-горе. Но той се отклонява и се насочва на югозапад към Югозападната кръгла кула. Водопровод № 3 е прорязан и разрушен на няколко места от по-късни постройки – от една полуземлянка с глинобитна пещ и от верижни помещения (обр. 23а, б, в) северно от ъгъла на Северозападната кула на Южната порта⁴⁶. И този трети водопровод по начина на изграждането му, по начина на изработването на глинени

Обр. 21 и 22

Обр. 23а, б, в

тръби е напълно идентичен с описаните по-горе два водопровода при Южната порта. В югозападната част на крепостната стена на 37м на север бе разкрит водопровод, който обозначихме с № 4 за този район (обр. 24а, б). Той идва от североизток и е с направление към Югозападната кръгла кула (обр. 25а, б). И той е изграден по същия начин както № 3 – тръбите лежат на хоросанова подложка, на няколко места е прекъснат от по-късни изкопи. И тези два водопровода № 3 и № 4 са едновременни и са изградени заедно с Южната порта и с Южната крепостна стена на Вътрешния град (обр. 23а, б; 24 а, б; 25а,б).

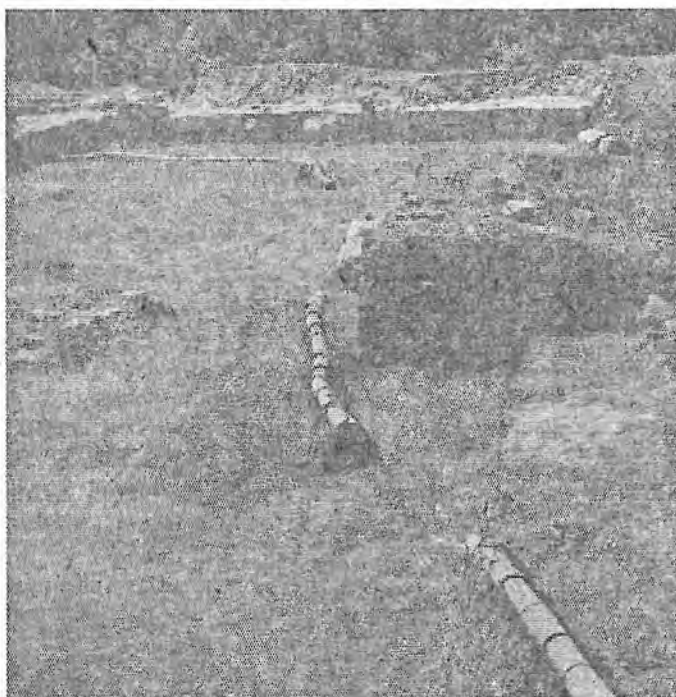
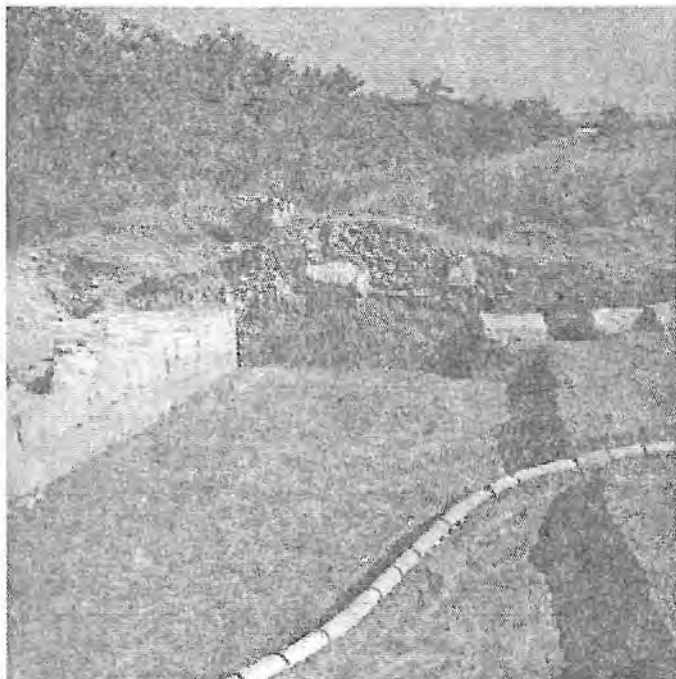
В Южната крепостна стена на 2,70м източно от ъгъла, образуван между Южната външна стена на крепостната стена и Югозападната ъглова кръгла кула, на височина 0,20м от цокъла е оформен отвор с правоъгълна форма и размери 0,30 х 0,20м.

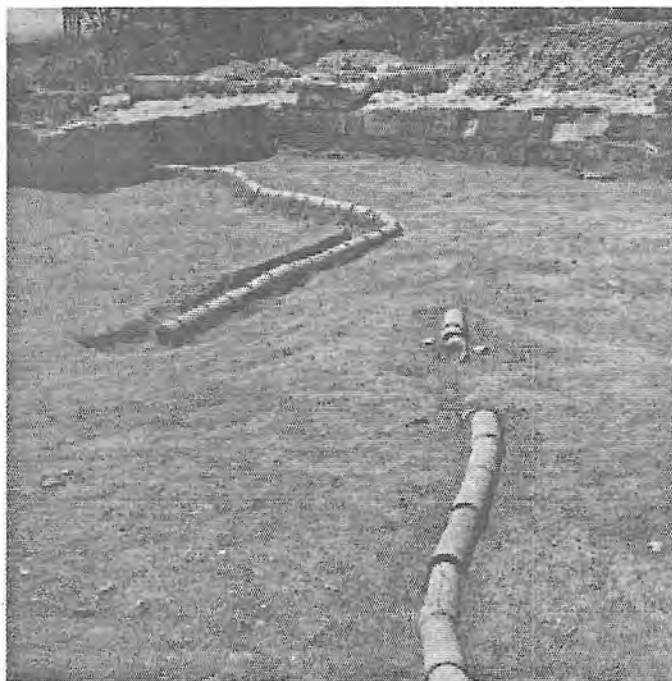
Този отвор е оформен още по време на строителството на Южната крепостна стена и се свързва с първия ѝ строителен период, като каменните блокове тук са изсечени специално за целта. През отвора преминават двата водопровода № 3 и 4, положени един над друг и различно нивелирани. След излизането им от крепостта те се разклоняват, като горният тръгва на югозапад, а долният – на юг (обр. 26).

Горният водопровод № 3 с посока на югозапад бе проследен само по протежение 2,10 м вън от крепостната стена. След това той се губи, тъй като е разрушен при обработването на земята. От него са запазени само пет тръби, като първата е с дължина 0,38м, втората е извънредно дълга – 0,63м, третата е 0,29м, а четвъртата и петата са съответно 0,39 и 0,36м. На мястото, където свършва четвъртата тръба, се установи една перпендикулярна, отвесно забита в земята тръба с диам. 0,17м, като в нея влиза краят на четвъртата тръба. Отвесната тръба спрямо водопроводните тръби е поставена върху камък с гладка повърхност и дъното ѝ е замазано с хоросан, примесен със силно натрошена на прах тухла. В тази отвесна тръба влиза и малка част от отвора на петата тръба, като за целта е изчукана малко дъга на отвесната тръба (обр. 26). Отвесната тръба е служила като колектор за събиране на утайките. За нивелиране на водопровода са употребени плочести камъни и парчета тухли. Самите тръби са поставени не направо върху земята, а лежат върху хоросанова подложка с дебелина 0,04 – 0,06м, както при водопроводите западно от Цитаделата. Хоросанът е примесен с едро счукани тухли, а всички тръби са били изработени от добре пречистена глина на бързовъртящо се колело, изпечени равномерно и имат червен цвят. Някои от тръбите са орнаментирани с полукръгове и врязани околоръстни линии.

Долният водопровод № 4, който излиза от отвора на Южната крепостна стена е разположен по-ниско от горния и се проследява вън от стената в посока право на юг на протежение от 2,05м. И при него тръбите лежат върху хоросанова подложка с дебелина 0,04–0,06м. За нивелиране и тук са употребени плочести камъни и парчета от тухли. От него бяха намерени само

Обр. 24 а, б

фрагменти от водопроводни тръби, като само една е запазена изцяло и има дължина 0,44м. Върху нея има запазен врязан знак-стрела. Тази тръба е всъщност предпоследната от запазената част от водопровода. Последната тръба, намерена на 2,05м южно от отвора на крепостната стена е с диам. 0,23м и е поставена отвесно, както при горния водопровод № 3. Предназначението и на тази отвесна тръба е същото – да служи като колектор за събиране на утайките от водата. Тук отвесната тръба е по-широка от тази на водопровод № 3 и е била поставена изправена върху тухла с жълто-лимонен цвят и квадратна форма – 0,29 x 0,29 x 0,45м. В долната си част тръбата е била замазана с хоросан примесен със силно натрошена на прах тухла. Тръбите и на този водопровод № 3 са изработени по същия начин, както на № 4. Този водопровод се проследява на доста голямо разстояние въвн от Южната крепостна стена, но е напълно разрушен при обработване на земята, тръбите са натрошени на малки и големи парчета. Аналогични колектори са известни от Мадара, Нове⁴⁷ и др.

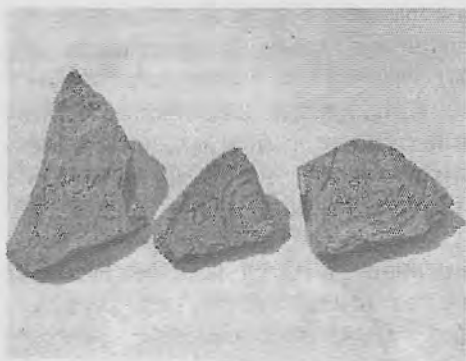
И така северно от Южната порта бяха разкрити четири водопровода, идващи от североизток, като водопроводи № 1 и № 2 се съединяват в един северно от прохода на Портата и преминават като един през този проход. № 3 и 4 идват също от североизток и преминават през крепостната стена един над друг при Югозападната кръгла кула. В бъдеще трябва да се продължи изследването на тази важна водопроводна мрежа при Южната порта и Югозападната кръгла кула, и то в посока север-североизток и въвн от Южната крепостна стена на юг и югозапад. Дължината на тръбите при четирите водопровода е различна и варира между 0,25.50 и 0,60м. Диаметър-

рът също не е еднакъв и варира между 0,12 и 0,18м. Хоросановата спойка между отделните тръби е с розов цвят. Техниката на изработване на всичките водопроводни тръби е една и съща. Някои от тръбите са орнаментирани с дълбоко врязани прави и вълнисти линии, които понякога са пресечни с успоредни линии. По някои от тръбите има знаци VI, а по други изображения на рало, буквата А, кръстчета и др. И четирите водопровода открити северно от Южната порта, а също и седемте по протежение на цялата Южна крепостна стена – всички те са едновременни и са свързани с първоначалното изграждане на самата крепостна стена⁴⁸. На няколко водопроводни глинени тръби в горната им част се установиха кръгли или правоъгълни дупки за почистване на тръбите от тиня. Това съоръжение, широко известно при изграждането на водопроводите през римската и късноантичната епоха преминава и в ранносредновековното българско водопроводно строителство. Аналогични водопроводни тръби с кръгли дупки в горната част са известни от Ескус от м. Доброшина⁴⁹, Рациария⁵⁰ и др. Всички водопроводи, разкрити северно от Южната крепостна стена, се намират на различно разстояние един от друг и имат направление на юг и югозапад, което говори, че са снабдявали с вода определени пунктове от Външния град на Плиска.

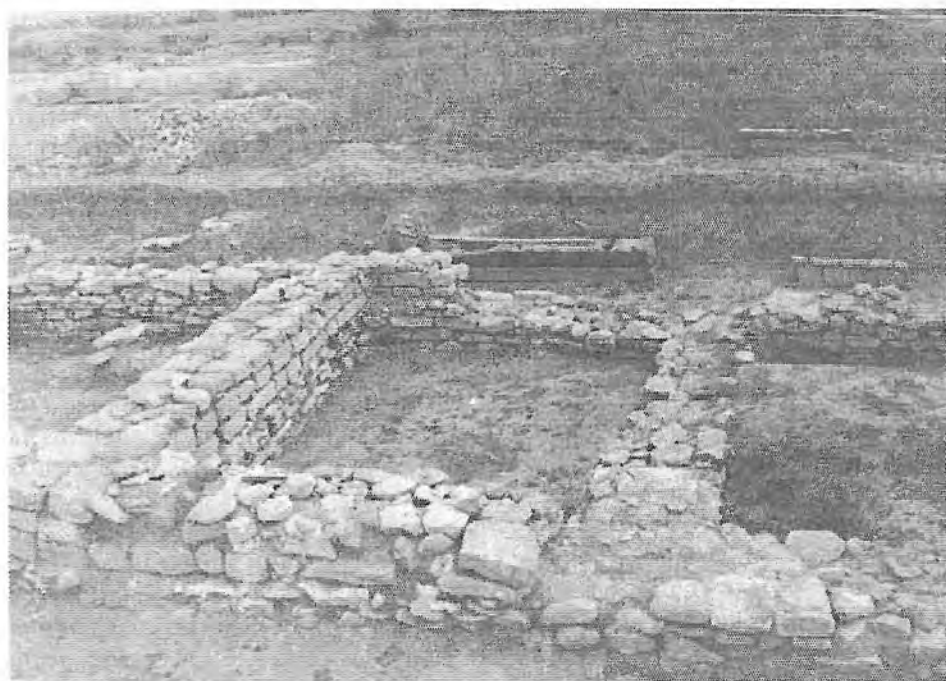
В участъка между Южната порта и Югозападната кръгла кула бяха разкрити два отвора в крепостната стена. Единият от тях се намира на 6м западно от Портата, на вис. 0,45м над цокъла. През него е преминавал канал за нечиста вода. Отворът има размери 0,16 x 0,43м и е с неправилна форма, тъй като е избит в стената след построяването на Южната крепостна стена и се отнася към втория ѝ строителен период. Освен това той се намира на 0,45м над цокъла на стената, което доказва още един път, че е избит по-късно. По-ранният отвор на канала за нечиста вода на Южната крепостна стена се намира над самия цокъл, но по-късно е зазидан. Той е с правилна форма, тъй като е изграден едновременно със самата крепостна стена и е съобразен с нея. Вторият отвор за канал е направен едновременно с някоя поправка на крепостната стена. От това следва, че по-късно на вис. 0,45м от цокъла, т.е. на нивото на втория отвор за канал покрай крепостната стена е била насипана пръст и се е получило ново ниво, на което е трябвало да бъде избит вторият отвор за канал за нечиста вода (обр. 27).

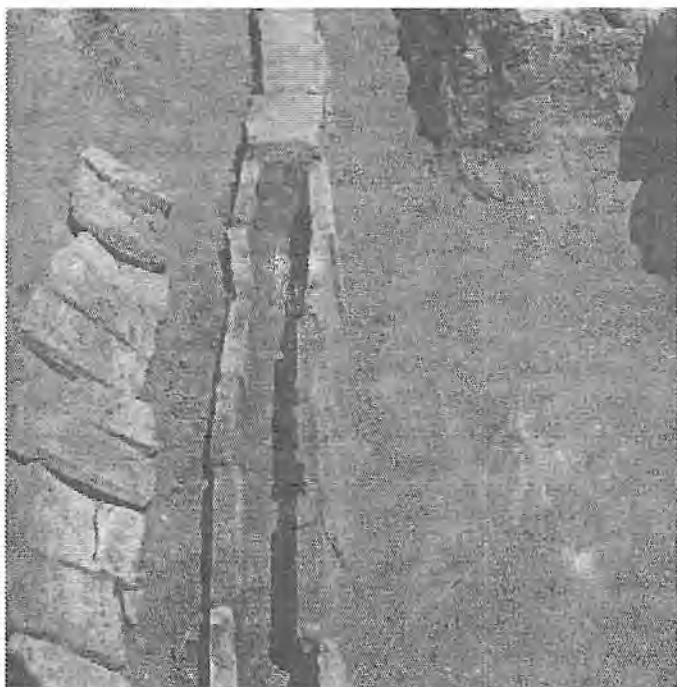
Самият канал за нечиста вода бе открит на 1,50м западно от помещение № 8 на верижните помещения (табл. 4). Този канал е бил изграден от четирите тухли⁵¹, които образуват канал с квадратно или правоъгълно сечение. Аналогични канали са открити в античните градове в нашите земи – Нове⁵², Хисар⁵³ и др. Върху някои от тухлите има печати ΔΥΛΕΣ, ΔΙΟΝΙΣΙΣ и др. или орнаменти от по една до три диагонални линии, които образуват кръст (обр. 28а, б).

Каналът за нечиста вода е идвал вероятно от Дворцовия център на Плиска и е вървял на югозапад, минавал е под помещение № 8, след това е завивал на юг и е продължавал успоредно с верижните помещения (обр.

Обр. 29 а, б

29а,б,в), насочвайки се към Южната крепост. Що се отнася до хронологическата връзка между този канал и някои от тях го пресичат на две-три места. И така, каналът е граден през първия строителен период едновременно с Южната крепостна стена, когато верижните помещения на север от Южната порта още не са съществували. Първият отвор, впоследствие зазидан и вторият, чийто отвор е запазен и днес личат много добре както на вътрешното, така и на външните лица на крепостната стена. На нивото на втория отвор, на 0,10м западно от него има дупка с диам. 0,08м. Вероятно на мястото на тази кръгла дупка е започнато избиване на отвора върху самия каменен блок, но след това майсторите изоставят пробиването на дупката на това място и избиват втори отвор – 0,08м източно във фугата между двата каменни блока.

В заключение ще кажем, че водоснабдяването във Вътрешния град на Плиска се е развивало успоредно и в неразривна връзка с изграждането на крепостните съоръжения и с благоустрояването на самия град. Проследихме само водоснабдяването от естествени два извора и докарването им във Вътрешния град чрез два основни водопровода от север и след това как те преминават в сложна водопроводна мрежа. Разгледахме по-горе как античният каптаж открит през 1965г. при с. Исбул дава началото на единия водопровод и идващ от север и вторият водопровод, идващ от Стара планина и преминаващ над моста акведукт над Крива река до с. Ст. Михайловски,

чиито руини са запазени до днес е насочен също към Външния град на Плиска от север. Тези два основни водопровода преминавали във Вътрешния град се превръщат в сложна водопроводна мрежа на Плиска.

Тези два основни водопровода с изобилна изворна вода, са използвани вероятно в по-късен период на ранното средновековие⁵⁴. Такова предположение се подкрепя от находките на редица антични каптажи и водопроводи у нас и в чужбина, използвани през средновековието и дори в най-ново време. Това е напълно естествено, тъй като най-често водоизточниците в дадена област са едни и същи през всички исторически епохи⁵⁵. Някои от тях и до сега задоволяват с питейна вода нуждите не само на много градове (напр. Свищов) и села, но също и на селски стопанства (напр. Земеделско стопанство в Свищов, Института по тютюна в с. Марково, Пловдивско, Стара Загора, с. Абрит, Толбухински окръг и много други)⁵⁶. Основната водопроводна мрежа във Вътрешния град на Плиска е изградена едновременно с монументалното крепостно строителство, а други отделни водопроводи – в различни времена. Всички разкрити досега водопроводи във Вътрешния град на Плиска по своето устройство се делят на два вида: оловни и глинени тръбопроводи, напълно еднакви с тези, които ни са известни от римските и късноантичните градове на нашите земи. Водопроводи с оловни тръби във Вътрешния и Външния град на Плиска до сега са открити твърде малко на брой. Глинените водопроводи, открити до сега във Вътрешния и Външния град на Плиска са най-разпространени. Те имат еднакво устройство, с цилиндрична форма и с различни дължини и диаметри в зависимост от тяхното предназначение. Тръбите се свързват помежду си с помощта на втулки в единия край и са замазани с хидрофобен червен хоросан. Всички глинени тръби от Плиска са аналогични и напълно идентични по форма, орнаментация, техника на изработване, по цвят и по размери на откритите до сега у нас в градовете от римската и ранновизантийската епоха, а това свидетелства за приемствеността на ранносредновековното българско водопроводно строителство с това от римската и късноантичната епоха. При разкопания от нас сектор западно от западната стена на Цитаделата и от югозападната част на крепостната стена на Вътрешния град на Плиска, бе открита сложно изградена водопроводна градска мрежа от 13 обособени водопровода западно от Цитаделата. Четири са от югозападната част, като няколко идват от вътрешността на Цитаделата и преминават през западната стена, а други идват от север и се насочват на юг, запад и югозапад.

От досегашните проучвания главно във Вътрешния град на Плиска се установява, че водопроводната мрежа и канализацията през ранната византийска епоха – V-VI век са били на завидна техническа висока, а това свидетелства и за високата хигиенно-санитарна култура. Водопроводната и канализационната мрежа на Вътрешния град на Плиска, проучена въз основа на новооткритите материали, разгледани по-горе хвърлят нова светлина върху бита, стопанско-икономическия, културния и поселищен

живот не само в първата българска столица Плиска, но и въобще в средновековния феодален български град.

Б Е Л Е Ж К И

¹Иванов, Т. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. – Археология, 1967, № 2, 15-16.

²Łubanski-Malgozata B i e r n a s k a. Wodociągi rzymskie i wczesnonobizantyjskie z obszaru Mezji Dolnej i Południowej Tracji. Wrocław-Warszawa, 1973; Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. – Археология, 1971, № 2, 1-20.

³Николов, П. Кавхан Исбул. – В: Сб. в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, с. 197, 211; В надписа се четат: „Кан ювиги Маламир от бога владетел казва: Неговият стар боил кавханът Исбул построил този водосток (водопровод) и го даде на владетеля и владетелят даде много пъти на българите да ядат и пият, а на боилите и багаиците даде големи подаръци. Дано бог даде ни от бога поставения владетел да преживее сто години заедно с кавхан Исбул“, В е s c h e v l i e v, V. Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, 277-280; Вълков, В. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII-XIV в.) – Археология, 1977, № 1, 14-29; Василева, Д. Водоснабдителни съоръжения в столиците Плиска и Преслав. – Техническа мисъл, 1977, № 2, 89-96; Милов, М. Проучвания в Плиска и почиствания в Плиска през 1930/1931 г. – ИАИ, 14, 1940-1941, 71.

⁴Милчев, А. Археологически разкопки и проучвания на местност – Асардере-Плиска през 1959. – ГСУ, ФИФ, 53, 1960, 3-66 и XV табл.

⁵Шкорпил, К. Снабжение водой. – ИРАК, 10, 1905, 322-324.

⁶Милчев, А. Цит. съч., 33-66.

⁷Шкорпил, К. Цит. съч., с. 323.

⁸Миятев, К. Крумовият дворец и други неоткрити постройки в Плиска. – ИАИ, 14, 1940/1942, 80-81, 96-98; Архитектурата на Средновековна България. С., 1955, 224; Мавродиев, П. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 62.

⁹Шкорпил, К. Цит. съч., 323.

¹⁰Пак там, с. 324.

¹¹Михайлов, С. Разкопки в Плиска през 1959-1961. – ИАИ, 26, 1963, 43-44, обр. 32.

¹²Пак там.

¹³Милчев, А. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска, (1963-1970). – В: Плиска-Преслав. Т. 4. Критични бележки към рецензията на П. Георгиев. – Истор. преглед, № 4, 1990, 78-82, 1985, с. 38, обр. 43, план 1.

¹⁴Дремсизова, Ц. Каптаж край с. Ибул, Шуменско. – Музеи и паметници на културата, 1968, № 3, 24-28.

¹⁵Пак там, 24-26.

¹⁶Милчев, А. Югозападната кръгла кула в Плиска. – В: Сб. Плиска-Преслав. Т. 5 Шумен 1992, 195-199.

¹⁷Милчев, А., С. Дамьянов, Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг. – ИАИ 33, 1972, 263-277; Същите Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско през 1970. – Разкопки и проучвания, № 10, 1984, 43-84.

¹⁸Захариев, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът открит до нея (Разкопки през 1971-1974 г.). – В: Плиска-Преслав, Т. 1, С., 1979, с. 122, обр. 36; Милчев, А. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска (1963-1970). – В: Сб. Плиска-Преслав. Т. 4, 37-38, обр. 40-41

¹⁹Дремсизова – Нелчинова. Цит. съч., с. 28.

²⁰Василева, Д. Водоснабдителни съоръжения в столиците Плиска и Преслав. – Техническа мисъл, 1977, № 2, 89-96; Шкорпил, К. ИРАК, X, 1905, с. 323. Тези останки били открити преди Освобождението на България от турско робство съобщава Карел Шкорпил.

²¹Михайлов, С. Разкопки в Плиска през 1959-1961. – ИАИ, 26, 1963, с. 43.

²²Балабанов, Т. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977-1978). – В: Сб. Плиска-Преслав. Т. 4, с. 119, обр. 1, 5.

²³Михайлов, С. Цит. съч., 43-44, обр. 32.

²⁴Балабанов, Т. Цит. съч., с. 119, обр. 1,5.

²⁵Миятев, К. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – ИАИ, 14, 1943, 96-97.

²⁶Пак там, с. 98.

²⁷Цончев, Д. Римските водопроводи в Пловдив. Принос към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 76.

²⁸Попов, Р. Допълнителни проучвания върху басейна на Мадара. – В: Сб. Мадара 1. С., 1924, с. 206 и сл., обр. 180.

²⁹Аладжов, Д. Късноримски водни съоръжения край с. Долно Ботева, Халковско. – Археология, 1961, № 5, с. 43.

³⁰Бобчев, С. Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954, – В: Сб. Сердика, с. 118.

³¹Цончев, Д. Старините около Старозагорските минерални бани и извори. – ИАИ, 12, 1938, с. 118.

³²Мирчев, М. Водният резервоар и каптаж при крепостта Абрит. – ИВАД, 8, 1961, с. 100, обр. 150, 151.

³³Балабанов, Т. Цит. съч., с. 124, обр. 14.

³⁴Антонова, В. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963-1964г. (Сектор А). – ИАИ, 30, 1964, 35-37, обр. 11-13.

³⁵Пак там, с. 35.

³⁶Пак там, 36-37; Касаименов, Р. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska – ИАИ, 14, 1940/1942, 136-168.

³⁷Теоргиев, П. Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска, – В: Археологически открития и разкопки през 1982, Плевен, 1983, с. 98.

³⁸Захариев, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея. – В: Сб. Плиска-Преслав, Т. 1, С 1979, 116-117; обр. 20-22.

³⁹При провеждането на разкопките под научното ръководство на Ат. Милчев през 1969г. и 1970г. непрекъснато участие взе Божидара Димитрова, на която изказвам най-сърдечна благодарност за нейната висококвалифицирана работа на обекта и предоставената ми от нея пълна документация за обнародване.

⁴⁰Иванов, Т. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. – Археология, 1967, № 2, с. 21; Luban ska-Malgozata B i e r n a s k a. Wodociagi rzymskie... р. 225, об. 72.

⁴¹Иванов, Т. Цит. съч., с. 21.

⁴²Luban ska-Malgozata B i e r n a s k a. Wodociagi rzymskie..., р. 251.

⁴³Цит. съч., с. 254.

⁴⁴Разкопките са проведени под научното ръководство на проф. Ат. Милчев със студентската бригада от ФИФ при СУ. В помощ на ръководителя имаше група студенти от профила по археология към специалност История при ФИФ на СУ.

⁴⁵Резултатите от разкопките и проучванията Ат. Милчев е обобщил в монографията си: Южната порта, Югозападната кръгла кула и част от Южната и Западната крепостна стена на Плиска. – В: Сб. Плиска-Преслав. Т. 4, 37-38; т. 5 (под печат).

⁴⁶Милчев, А. Занаятчийски и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. – В: Сб. Архитектурата на Първата българска държава. С., 1975, с. 246 сл.; Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. – В: Сб. Плиска-Преслав. Т. 1, 139-176.

⁴⁷Luban ska-Malgozata B i e r n a s k a. Wodociagi rzymskie..., 51-162, fig. 71, 46, 47, 71.

⁴⁸Захариев, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът (Разкопки през 1971-1974г.). В: Сб. Плиска-Преслав. Т.1, с. 113.

⁴⁹Иванов, Т. Ескус в светлината на последните археологически проучвания. – В: Археологически открития в България. С., 1957.

⁵⁰Велков, В. Приноси към историята на римските градове в България. 1. Радиария, – Тр. Висш педагог. институт „Кирил и Методий“, В. Търново, т. 2, 1, 1964-1965, с. 17 сл.; Luban ska-Malgozata B i e r n a s k a. Wodociagi rzymskie..., 13-14, fig. 13.

⁵¹Милчев, А. Занаятчийски и търговски помещения северно от Южната порта на Вътреш-

ния град на Плиска. – В: Сб. Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 255; Материали открити в занаятчийските и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. – В: Сб. Плиска-Преслав. Т. 1, 139-176.

⁵²М а й е в с к и й, К. и др. Археологическите раскопки в западном секторе Нове в 1963 году. – ИАИ, 28, 1965, 31-41, рис. 7,8.

⁵³Ц о н ч е в, Д. Хисарските бани. Географски, исторически и археологически очерк. – ГПНБМ, 1935/1936, с. 162.

⁵⁴Д р е м с и з о в а-Н е л ч и н о в а. Цит. съч., 24-28.

⁵⁵Т а к там, с. 28.

⁵⁶Л ю б а н с к а Малгожата-Б и е р н а ц к а. Някои проблеми върху изследванията..., 2-3.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Табл. 1. Общ план на Вътрешния и Външния град на Плиска (По Карел Шкорпил).

Табл. 2. План на разкритите зидове и водопроводи западно от западната стена на Цитаделата в Плиска.

Табл. 3. Общ план на разкритите сгради вътре в Цитаделата.

Табл. 4. План по разкритите водопроводи при Южната порта и югозападната кръгла кула.

Рис. 1. Водопроводи, открити западно от Цитаделата, разрушени от по-късни строежи.

Рис. 2. Част от водопровод № 2, западно от Цитаделата.

Рис. 3. Част от водопровод № 4, който преминава през западната крепостна стена на Цитаделата и се насочва на юг.

Рис. 4. Част от водопровод № 11, който преминава под основите на западната крепостна стена на Цитаделата и се насочва на запад.

Рис. 5. Част от водопровод № 13, който преминава през западната крепостна стена на Цитаделата.

Рис. 6. Част от водопровода с орнаментация върху страничните тухли, разкрит североизточно от апсидата на Дворцовата базилика.

Обр. 1. Сечение на водопровод, открит в с. Исбул (по К. Шкорпил).

Обр. 2. Реконструкция на трасетата на двата главни водопровода – единият от с. Исбул, а другият от Стара планина.

Обр. 3. Тухлена настилка, открита в югозападната част западно от стената на Цитаделата.

Обр. 4. Тухлена настилка, открита в югоизточната част западно от стената на Цитаделата.

Обр. 5. Зид до западната стена на Цитаделата, с направление право на запад.

Обр. 6. Помещение № 3 гледано от северозапад.

Обр. 7а, б, в, г. Фрагменти от глинени съдове, открити в трите помещения западно от крепостната стена на Цитаделата.

Обр. 8. Две гърнета – едното с дръжка, открити западно от крепостната стена на Цитаделата в помещение № 3.

Обр. 9а. Прешлени за вретено, открити в трите помещения западно от

крепостната стена на Цитаделата.

Обр. 9б. Прешлени за вретено и шило от кост, открити в помещенията западно от крепостната стена на Цитаделата.

Обр. 10. Фрагменти от стъклени гривни, открити западно от крепостната стена на Цитаделата.

Обр. 11а, б. Железни четириръбни гвоздеи, открити западно от крепостната стена на Цитаделата.

Обр. 12 а, б, в. Общ изглед на част от разкритите водопроводи.

Обр. 13. Водопровод, открит западно от Цитаделата, разрушен от по-късни строежи.

Обр. 14. Водопровод № 4, който преминава през западната крепостна стена на Цитаделата и се насочва на юг.

Обр 15. Отделни водопроводни тръби, които не са обозначени с отделна номерация, открити западно от Цитаделата.

Обр. 16.а, б. Фрагменти от глинени съдове, открити в селището около Дворцовата базилика в Плиска.

Обр. 17а, б, в. Разкрит некропол и водопровод източно от Дворцовата базилика и маркирани каменни гробове.

Обр. 18а, б. Стреховидно поставени тухли върху водопровода при Дворцовата базилика.

Обр. 19а, б, в. Тухли с печати и орнаменти върху водопровода при Дворцовата базилика.

Обр. 20а, б. Водопровод № 1 и № 2 северно от северната фасада на Южната порта.

Обр. 21. Улица с каменна настилка южно от Южната фасада на Южната порта.

Обр. 22. Водопровод № 1 и № 2 слети в един, който преминава в източната страна на прохода на Южната порта.

Обр. 23а, б, в. Водопровод № 3 северно от Южната порта, разрушен от по-късни сгради (верижни помещения).

Обр. 24а, б. Водопровод № 4 с направление към Югозападната кръгла кула.

Обр. 25а, б. Водопроводи № 3 и 4 с направление към югозападната крепостна стена.

Обр. 26. Водопровод № 3 във вън от югозападната крепостна стена с отделни колектори.

Обр. 27. Отвор в югозападната крепостна стена за преминаване на канала за нечиста вода.

Обр. 28а, б. Фрагменти от тухли с печати от канала за нечиста вода.

Обр. 29а, б, в. Канал за нечиста вода, който е преминавал покрай западния зид към отвора на югозападната крепостна стена.

Постъпила 12 май 1988г.